

249175
ECHINO

Т. LXXXIX.

89

Р. 1909, кн. III.

Рік XVIII.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDIGERT VON

MICHAEL HRUSEVŠKYJ.

В. LXXXIX.

1909, III В.

XVIII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

—+— Записано 27/VI с. с. —+—

Т. LXXXIX.

Р. 1909, кн. III.

Рік XVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛЬОЦІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА РУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. LXXXIX.

1909, III B.

XVIII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Беднарського.

Завічено 27/VI с. с.

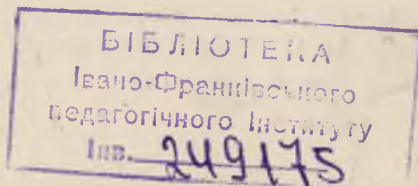
НБ ПНУС
249175

Зміст LXXXIX тому.

1. Зміст тому	с. 3—4
2. Теорія і розвій історії літератури, написав Іван Франко	с. 5—45
3. Виговщина і Гадяцький трактат, написав Василь Герасимчук: IV. Гадяцький трактат	с. 46—90
4. З сорокових років, студії Олександра Грушевського: 3. Етнографічні видання і пляни	с. 91—110
5. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в., написав Михайло Возняк (далі буде)	с. 111—143
6. Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського	с. 144—151
7. Miscellanea: а) Татарський дзвінок, под. Т. Ревачкович; б) До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху в 1849—50 рр., под. І. Созанський; в) Лист Т. Шевченка до Е. Ковалевського, под. В. Доманицький	с. 152—159
8. Наукова хроніка: Огляд часописей за 1908 р. — часописи українські	с. 160—183
9. Бібліографія (рецензії та справозданя, зміст на с. 238)	с. 184—239
10. Оголошення	с. 240

Inhalt des LXXXIX Bandes.

1. Inhalt des Bandes	S. 3—4
2. Theorie der Literaturgeschichte und ihre Entwicklung, von Ivan Franko	S. 5—45



3. Vyhovskýj und die Union von Hadjač, eine Studie von Basilius Herasymčuk. IV. Die Union von Hadjač S. 46—90
 4. Aus der vierziger Jahren, Studien von Alexander Hruševskýj. 3. Ethnographische Publikationen und Pläne S. 91—110
 5. Studien über die ukrainischen Grammatiken in Galizien im XIX Jhrh., von Michael Voznjak (Fortsetzung folgt) S. 111—143
 6. Drei Briefe von Vladimir Antonovyč an Antonius Mioduszewski S. 144—151
 7. Miscellanea, von T. Revakovyč, I. Sozanickýj und B. Domanyčkyj S. 152—159
 8. Wissenschaftliche Chronik: Übersicht der Zeitschriften für das J. 1908 — Ukrainische Zeitschriften . S. 160—183
 9. Bibliographie (Register siehe S. 238) S. 184—239
 10. Annoncen S. 240
-

Теорія і розвій історії літератури.

Написав *Іван Франко*.*)

Що треба розуміти під історією літератури в загалі? Який її матеріал, яка тема, яка метода, яка мета? А спеціально історія української літератури чи не насуває яких окремих задач, трудностей та суперечок, які не виступають зовсім у інших літературах освічених народів, або виступають у інших формах?

В найширшій розумінню цього слова література, се збір усіх духових виплодів чи то якогось одного народу (національна література), чи то більшої групи народів, або й усього людства (всесвітня література), зложених у людській мові. Отже буде тут збір переказів та споминів, досвідів та дослідів, вигадок та пісень чи то передаваних із памяти, з уст до уст і з покоління в покоління (устна словесність), чи то закріплених письмом (письменство). Виразних і тривких границь між словесністю і письменством нема, бо те, що раз затверджено на письмі, може переходити знов у устну традицію, в память і життя нових поколінь, і навпаки, те, що вчора зложило ся в устній передачі або існувало від віків у памяти людей, цього дня може бути закріплене письмом.

Коли під літературою розуміти всі витвори людського слова в загалі, то очевидно треба в ній зробити деякі поділи відповідно до тих задач і функцій, які сповняє людська мова в людському життю. При помочи мови чоловік заспокоює потреби сво-

*) Отся розвідка, се властиво Переднє слово до просторої історії українського (південно-руського) письменства, яка буде протягом найблизших літ друкувати ся в Записках і потім вийде окремою книжкою. *Л. Ф.*

його чуття й свого розуму, своєї пам'яті й своєї фантазії. Відповідно до переваги одного або другого з тих елементів будемо розрізнявати літературу наукову, присвячену потребам людської пам'яті (історії) та людським дослідом над природою, і літературу т. зв. красну, присвячену потребам людського чуття та фантазії. І тут одначе поділ не буде зовсім докладний, бо ж ми знаємо, що витвори наукового, розумового думання звичайно не обходять ся без праці чуття та фантазії, і навпаки, витвори фантазії неможливі без праці розуму. Знаємо, що в найдавніших літературах навіть не видно виразної різниці між умовою і фантазійною творчістю: твори строгого ума, високої філософії, ба навіть закони, граматики та лікарські рецепти бували писані поетичною формою. Платон надає своїм філософічним писанням форму наскрізь беллетристичних діяльностей, любить ся в фантастичних мітах і аллегоріях для вислову своїх найвисших ідей, тай інші філософи старшої доби подають свої поучення та космогонічні поняття в віршованій формі. Не будемо згадувати про Індію, де навіть ієнїяльна граматика Панїні зрадагована, певно для красної пам'яті, віршами. Старинні історики всі, можна сказати, на добру половину беллетристи, вони пишуть кольоритно і драматично, підчеркують ефектовні ситуації, видумують промови і розмови історичних осіб і дуже пильно дбають про ясність стилю, симетрію й заокруглене композиції, нераз далеко пильнійше, ніж про критичну перевірку та зв'язок фактів.

Література в тім широком значіню, яке тут показано, се найвисший вицвіт людської цивілізації, найкрасше її мірило. Цивілізація старша від літератури; початки і перші ступні цивілізації сягають на многі століття або тисячоліття дальше в давнину від перших початків літератури. Та про те на тих долітературних ступнях цивілізації ми можемо слідити майже виключно розвій матеріальної культури: оружя, знарядів праці, прикрас, будівель, поживи та похоронів чоловіка. Перші проблиски його духового життя — його віри в загробове житє та віри в демонів бачимо хіба в матеріальних останках його похоронів та в амулетах; та й ті сліди, хоч безсумнівні, все таки німі для нас доти, доки їх не оживлять пам'ятки слова. Аж там, де в цивілізаційному поході являєть ся письмо, до нас починає промовляти душа чоловіка безпосередно, устами до уст, і ми відразу здобуваємо можливість заглядати в душу, в чутє, змаганя, радощі й смутки прадавніх, давно загиблих і забутих поколінь.

Людськість, як відомо, розвиваєть ся не по одному шаблону, іде різними дорогами. Різнородність фізичних вдач і зверхніх житєвих обставин людського роду витворює різні цивілізаційні типи. Та не треба забувати, що обік тої різнородности місцевих обставин від незатямних часів дуже важну ролю грає також обміна, перенесене однакових предметів, вірувань, обрядів і житєвих форм, витворів рук і духа з одного місця на друге, з одного краю в другий. Ще далеко перед витворенем яких будь доступних для нас літературних пам'яток бачимо, як певний культурний тип, так названа передмикенська культура, витворивши ся на заєвфратських низинах, у старій Сузіяні, ступнево мандрує на північний захід, до Малої Азії, а звідси паростями йде з одного боку до Греції, з другого через Каппадокію за Чорне море, над середній Дніпро, над Збруч аж до Дунаю. Комплекс здобутків матеріальної культури, який виявляє себе в витвореню певного цивілізаційного типу, являєть ся на стілько цінним і коштовним, що й люди низших типів нераз на широких просторах помалу засвоюють його, хоч не помагали до його витвореня.

Та коли так було на полі матеріальної культури, то тим більше се мусіло бути на полі духової, де осягнене якогось нового ступня звичайно незмірно труднійше і вимагає нераз виємково щасливих обставин та виємково здібних осібників. І так можемо сьогодні майже напевно твердити, що ідея знакового письма розвила ся в однім місці, над нижнім Євфратом і Титром і відси розійшла ся на весь світ, хоча початки сеї ідеї, мальоване або вирізуване різних знаків і фігур, сягають майже перших ступнів цивілізації. Разом з письмом передали перші його винахідники решті людськості в значній мірі риси свого духового типу: ми й доси молимо ся формулами видуманими в старім Вавилоні, наші релігійні чуття та віруваня несвідомо порушають ся стежками протертими для людського духа спекуляцією старих вавилонських та єгипетських жерців; ідеї єдності й трійці, святости й гріха, надземного й підземного світа, первісної провини і пізнійшої експіації, ласки божої й суду, ті ідеї, що тепер зробили ся для нашого духа майже такими самими невідлучними формами почуваня, як час і простір, невідлучні форми мисленя, — ті ідеї, то зовсім не жадні вроджені нам форми, а останки того, довготисячною працею виробленого культурного типу, що повстав на зорі нашої старинної цивілізації над долішнім Титром і Євфратом, та

в його буйній парості над Нілем. І коли ми сьогодні втішаємо свою фантазію чудесними або страшними пригодами казкових героїв, фантастичними картинами заклятих замків, небувалих звірів та народів, коли неарозумілий нам характер називаємо сфінксом, дивовижну примху химерою, блудний хідник лабіринтом, а самовільного володаря царем, то у всьому цьому ми не свідомо топчемо сліди протерті перед многими тисячоліттями думками, фартавією та культурною працею Вавилонців, Асирійців та Єгиптян.

Оті два роди складників: місцева різнородність і замісцеві, привозні, міжнародні, отже для різних народів спільні елементи, се основи всякої національної літератури. Кожда національна література, се в більшій або меншій мірі органічний виплид свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перенятим із догвоєвих міжнародніх зносин. Для того вхивив би против основ наукового дослідю той історик літератури, який би силкував ся певну національну літературу показати як виовні оригінальний і своєрідний духовний виплид тої нації, або признаючи навіть деякі чужі, міжнародні впливи на неї, лишав би їх на боці як річ маловажну або немилу для амбіції рідного народу. Поки говорити про користь або шкідливість чужих впливів, треба попередю докладно розслідити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчить ся роля історика.

Певна річ, не у всіх паростях національної літератури відносини національних і міжнародніх елементів однакові. Коли в одних, як ось у т. зв. науковім письменстві, національного хіба стільки лише, що мова та термінологія, то в інших, особливо в беллетристичних, ся національна своєрідність переважає. Але й тут докладної границі провести не можна. Приміром історіографія, хоч без сумніву розвиваєть ся під впливом інтернаціональних шкіл і метбд, усе таки в кождім краю видаєть ся твори з сильною закраскою національного тєнїя. Навпаки, і в сфері найбільш національної своєрідности, в беллетристиці бувають епохи ослаблення оригінальности, панованя чужоземної моди, рабського наслідуваня чужих вірців, у яких національного, свого хіба стільки, що мова.

Ось тут являєть ся перший ряд трудностей, які мусить поборювати новочасний історик літератури. При кождій літературній появі, а особливо при кождій новій течії він мусить розрізняти своєрідно-національне від загально-міжнароднього:

національний зміст у міжнародній формі, і національну форму, в яку відлито міжнародній зміст. Він мусить слїдити течії літературної моди і духових шаблонів та формулок, що пливають із краю до краю і нероз віками вяжуть фантазію, творчість і чутє письменників. Мусить стежити, як серед тих переможних шаблонів та пануючих формулок звільна, під впливом різних обставин накльовують ся нові форми і відмінні погляди, виривають зразу в виді сумнівів, міцніють до ступня протесту й неґації, поки нарешті не здобудуть собі переваги і своєю чергою не витворять нової моди, нової школи, нового шаблону, що піде знов панувати по за межі свого народження, поки й його не розвалить нове слово.

Історія літератури в такім розуміню — наука досить нова, можна сказати — витвір XIX віку. Греко-римська старовина не знала її, так як у загалі не мала ясно виробленого почутя розвою і співділаня різних чинників для викликаня якогось одного явища. Головна увага греко-римського світа була звернена на громадське, політичне житє; на літературу звертано лиш о стілько увагу, о скілько вона мала вплив на політику, виступала як свідомий чинник громадського житя. Старовина, так багато зробивши для того, щоб передати нам образ свого громадського житя і свого тонкого естетичного смаку, зробила дуже мало, щоб увіковічнити образи своїх чільних творців у духовій та науковій сфері.

Правда, під кінець старинних віків почала ся зміна. Рим восередив громадські інтереси старинного світа в своїй руках, змонополїзував їх у руках невеличкої купки упрівілейованих, а величезному загалови відібрав потребу і навіть можливість турбувати ся ними. Фільософія, а далі християнство що раз сильнїйше висувують на перед людську індивідуальність; її терпіння й радощі, її поведженє і спасенє роблять ся найважнїйшими предметами людського думаня й інтересу. Тому інтересови особистого переконаня, віруваня, змаганя й надії служить і література. Питаня про авторство нараз набирають великої ваги, бо сеж не все одно, чи дане слово, дане твердженє, упізненє або пророкованє виплило з уст вітхненого пророка, апостола, вибранця божого, чи було виригненє якимось лжеучителем, єретиком та ошуканцем.

Першим літературним виразом того змаганя була александрійська школа, що причинила ся не мало до виробленя ідей і напрямів, які три столїтя пізнїйше мали запанувати в цілій

греко-римській суспільности і довести остаточно до повного перевероту старинного світегляду. Один із батьків і головних репрезентантів тої школи Каллімах (жив 310—240) визначив ся між иншим також як автор першої, відомої нам проби літературно-історичної бібліографії, що мала титул: *Πίναξ τῶν κατὰ χρόνον καὶ ἀπ' ἀρχῆς γενομένων διδασκάλων (τραγωδιῶν, κωμωδιῶν, διδουράμβων)* і була частиною великого каталога александрійської бібліотеки, який обіймав по одним звісткам 24, а по иншим 120 томів і містив показчики всіх літературних, наукових і артистичних діячів і їх творів. (*Πίνακες τῶν ἐν πάσῃ παιδείᾳ διαλαμπράντων καὶ ὧν συνέγραψαν*)¹⁾. Із сего твору не дійшло до нас нічого, та все таки з деяких згадок про нього у инших сучасних і пізніших письменників можемо на певно осудити, що був се на велику скалку задуманий виказ усіх спеціальних родів літератури з докладним поданем авторів, їх писань і часу їх написаня; докладність доходила до того, що при кождім творі окрім титулу подано було число рядків і час його написаня. Каллімахів показчик розпадав ся на пять відділів, із яких перший обіймав поетів, другий законодавців, третій істориків, четвертий реторів, а пятій решту під титулом *Παντοδαπά* (Всячина). Загалом треба додати, що александрійська школа протягом її тривку вибрала величезний історико-літературний матеріал, про якого обем і характер дає нам понятє далеко пізніша простора енциклопедія Візантійця Суїдаса.

На жаль, і тим новим імпульсам бракувало почутя й можности розвою. Старинний світ розпав ся в руїни, з його багатого культурного надбання лишили ся хіба безладні відломки. Найученішим людям пізніших часів годі було з тих відломків зложити щось хоч з далека подібне до первісної цілости. Найкращий примір дає відомий *Μυροβιβλιον* Фотія, який можна назвати першою пробою літературної критики в Візантії. І щож дає нам Фотій у своїй книзі? Дає зміст своєї лектури, иноді дуже просторий, а иноді зовсім поверховий, том за томом без ладу, без системи, — зміст і витяги з 280 прочитаних ним книг теологічного, історичного, беллетристичного та граматичного змісту. До змісту додано скрізь цікаві уваги про авторів, мову, стиль, але зложити з того матеріалу щось хоч з далека подібне до систематичного викладу — Фотій хоч уважав можливим, але все

¹⁾ Wilhelm Christ, Geschichte der griechischen Literatur bis auf die Zeit Justinians. München 1905, ст. 522.

таки для себе занадто трудним. Суїдасів Лексикон дає такого матеріалу подекуди більше та цікавішого, але сеж лексикон, а не літературна критика.

І в західній Європі в середніх віках було не ліпше. Правда, деяким латинським класикам, особливо Вергілію, Горацию та Ціцерону пощастило о стілько, що з них пороблено учебники для науки латинської мови по монастирських школах; більшість старих писань, в тім числі й Тацит, звісна була ледви з назв. До нас дійшов десь із половини XII віку невеличкий „Dialogus super auctores sive Didascalion“ одного монаха, який очевидно укладаючи його бажав подати своїм ученикам щось ніби провідник по книжках і авторах монастирської шкільної бібліотеки¹⁾. Він подає, ніби учитель ученикови на його запити, інтересні, хоч декуди сердечно наївні історико-літературні уваги. Починає, розуміть ся, Донатом, учебником граматики, далі підносить Катона, не старого Римлянина-республіканця, а автора моралізаційних віршованих приказок, дуже популярного в середніх віках у всіх школах. Далі йдуть уступи про Езона й Авіяна, про християнських поетів Седулія, Ювенка, Проспера, Теодуля, Аратора, Пруденція: при кінці автор знов вертає до старинного світа і дає характеристики Ціцерона, Горация, Салюстія, Люкана, Ювенала, Гомера, Персія, Стація та Вергілія. Кінчить ся діяльот викладом середньовікового шкільного плану, т. зв. trivium і quadrivium. Нема, розуміть ся, навіть проби чи то хронологічного, чи систематично-ріечевого поділу. Звістки про авторів традиційні, декуди суперечні, хоч автор тут же й силкуєть ся відкинути те, що йому не подобаєть ся. Сумніву про вірність традиції ще ані сліду. Про Гомера, якого очевидно не знав, кладе лише два реченя: був Грек, поет, написав книгу про руїну Трої по десятилітній облозі, з тенденцією звеличити Греків і осоромити Троянців; зложив також меншу книжку, що називаєть ся „Малий Гомер“, де величає особливо рід і хоробрість Ахіля“. І кінчить нісенітницею: „Піндар, славний філософ, переклав Гомера на латинську мову“. Далі подано цитат із Ернїма і відоме Горациєве „Quandoque bonus dormitat Homerus“. Тай ось і все.

Доба західноєвропейського гуманїзму причинила ся сильно до відновлення старовини, опублікувавши велику масу старинних

¹⁾ Conradi Hirsaugiensis Dialogus super autores sive Didascalion, eine Literaturgeschichte aus dem XII Jahrh., herausg. von Dr. G. Schepss, Würzburg 1889.

писань у оригіналах і перекладах і прикладаючи до них принципи нової літературної критики. Але повної картини старих літератур і вона не дала, а суррогатом можна вважати хіба дві великі енциклопедії Фабриція, видані п. в. *Bibliotheca graeca* і *Bibliotheca latina*, перші проби повних каталогів усіх літературних пам'яток, які полишилися нам від греко-римської старовини. Доповненням цих бібліографічних праць були й інші видання сего вченого збирача й систематика, прим. його видане старозавітних і новозавітних апокріфічних писань, і з цього погляду праці Фабриція можна вважати тривкими основами дальшого поступу пізнання літератури й її розвитку. Першою великою пробою на тім полі була розпочата французькими Бенедиктинами в р. 1733 велика „*Histoire littéraire de la France*“, доведена тимиж Бенедиктинами до 12-го тому в р. 1750, а в XIX віці перенята від них парижською Академією Наук і доведена до XXXIII тому, при чім вона заледво дійшла до кінця XIV віку. Розуміється, се ще не історія літератури, але величезний збір матеріалів для неї, бібліографічних і біографічних, витягів із рукописів та творів даних авторів і різнородних культурно-історичних екскурсів.

Від кінця XVIII в. пішла в Німеччині мода на біографічні лексикони; як приготівна праця для історії літератури появляється звисний *Gelehrtenlexikon* Ехера, і перша систематична проба історії німецької літератури Гагена і Вішінга — досить сухий компендій біографічних та бібліографічних дат, найліпший показник того першого стану, на яким тоді стояла ся наука.

Як далеко поступила від тоді історія літератури і що до змісту і що до методи праці, не місце тут показувати детально. Зазначу лише головні напрями. В напрямі бібліографічних працювали у Франції Брюне (Brunet), у Німеччині Грессе (див. його *Lehrbuch der allgemeinen Litterärsgeschichte*, 6 здоровених томів, якими обнято всі відомі тоді літератури цілого світа, і *Handbuch der allgemeinen Litterärsgeschichte* в трьох томах. У Чехії тою самою методою працювали перші будителі славянського відродження Добровський, Шафарик, Юнгман, у Росії Смирдин, Сопіков, Стров; біографічні лексикони видавали в Польщі Юшинський, у Росії митрополити Євгеній Болховітінов та Філярет Гумілевський. У нас біографічної методи в працях над історією літератури держалися Петров і Огоновський. Злучити біографічну і бібліографічну докладність старався в Німеччині Геддеке в своїм відомім творі *Grundriss der deutschen Littera-*

turgeschichte, але й ся книжка, навіть у новім і новими вченими переробленім виданю далеко більше виглядає на магазин найрізнородніших деталей і склад матеріалів, ніж на дійсну, продуману історію німецької літератури.

Тимчасом в міру розвитку і поглиблення історичних та антропологічних дисциплін також історик літератури мусів ставити собі чим раз висші, глибокі і ширші завдання, перейти від механічного реєстрованя до літературно-історичних та психологічних дослідів. Що таке історія літератури? Чи се тільки реєстр книжок, історія друкарень та книжкової торгівлі? Певно, що ні. Чи се збір біографій письменників, поетів та вчених? І знов ні, хоч біографії і бібліографія неминучі помічні засоби для історії літератури. Ще в XVIII віці зроблена була проба дати на се питаня иншу відповідь. Учений єпископ Гюе (Huet) написав перший нарис історії повісти, трактуючи її окремо від инших родів літератури. На сучасних працях Гюе не зробила великого вражіння, але вже в початку XIX в. вчений Англієць Донлоп (Dunlop) виступає зі своєю *The history of fiction*; титул занадто широкий і справедливо зміненний німецьким перекладачем сеї книги Ф. Лібрехтом на „*Geschichte der Prosadichtungen*“. Починаючи від старинних літератур, грецької і римської Донлоп слідить за розвитком літературних форм романа і новелі і ступневою мандрівкою цих форм із краю в край у західній Європі. Основна ідея — розвиток в літературній творчості людства виступає у Донлопа ще не дуже виразно, закрита багатою бібліографією і затемнена авторовим скептицизмом.

Та ось у Франції майже рівночасно, а подекуди вчасніше (під впливом того зацікавленя, яке викликала там Галляндова перерібка Тисячі й одної ночі, видана ще в половині XVIII в.) появляються праці французьких орієнталістів Сільвестра де Сасі та Лказелера Дельоншана, в яких досить виразно зазначувала ся ідея про орієнтальне походжене більшої частини європейських новел, казок та причт. Се була думка дуже плодюча, бо показала за сухими бібліографічними реєстрами можливість дошукувати ся широких духових взаємин між Сходом і Заходом, вбачати органічний ріст і звязок літературних „вигадок“ з житєм і з духовими його течіями, звязок далеко тісніший і живіший, ніж можна було допускати доси. Ся думка кидала нове світло на сам проблем поетичної творчости, ставила питання: що в данім творі треба вважати духовою власністю са-

мого автора, а що він бере з традиції, з сучасного оточення або просто з книжок, і як перетворює се в своїй фантазії?

Те саме питання з зовсім іншого боку було поставлене в Німеччині при кінці XVIII в. Німецький філосов Вольф видав 1783 книгу, в якій розбираючи Гомерові епопеї дійшов до думки, що Гомер, се фікція, „збирач“, що ті епопеї зовсім не були витвором одного чоловіка, походять із різних часів і носять на собі сліди більш або менше механічного склеювання та зшивання. Іліада, се збірка співаних похвал за хоробрість і геройські вчинки (*ἀριστεία*) різних героїв; Одиссея, се збірка пісень про морські плавання і пригоди та повороти (*ὁδοί*) із чужини до дому. В Гомерових епопеях нема згадки про писемство й писане, значить, вони мусіли бути зложені устно. А що годі припустити, щоб один чоловік міг зложити, а другий від нього переняти устно такі великі твори, як ціла Іліада або Одиссея, то й виходить, що складані були первісно різними людьми поодинокі рапсодії, а цілість була з тих шматочків зложена значно пізніше. Се відкриття знов таки ставить проблем поетичної творчості і особи автора, і був підношений дуже часто в приложенні й до інших національних епопей, прим. до старонімецьких Горе Нібелюнів та Гудруна і до старондійських Магабгарати та Рамааяни.

Та з іншого боку виходили ще інші імпульси. Гете видав свою переписку з Шіллером, свої спомини (*Aus meinem Leben, Wahrheit und Dichtung*), де сучасники у перше могли заглянути в духову робітню великих поетів і слідити крок за кроком, майже день за днем, як повстають, формують ся і викінчують ся великі поетичні креації, які різнородні сімена сходять і вянуть, поки така креація стане готовою. Ідея тісного звязку твору з творцем, а творця з оточенням виступила тут у перше ясно, не як критична здогадка, а в безсумнівних свідоцтвах двох великих творців. Аж тепер показало ся, яке значіння може мати докладна біографія письменника для повного зрозуміння його писань, і чим буває письменник зі своєю творчістю для суспільности. Для літературної біографії, для критики, для історії літератури як синтези всіх часткових проб зрозуміння звязків між письменством і життям розкрили ся тут нові, широкі горизонти.

І ще в однім напрямі дали імпульс великі класики німецької літератури, особливо Лессінг, Гердер, Шіллер і Гете. Перед їх виступленням панувала в Німеччині на взірць Франції збірка

догматичних приписів про правила поетичної творчості, так звана естетика або наука про красоту в штуці. Отся французько-німецька поетика опирала ся ніби то на Арістотеля і витворила у Франції, головню завдяки писанням Буало-Депреб, острій і тіснозорий кодекс приписів, що до крайности стіснявав поетичну творчість і наломлював її до ніби то салюнової конвенціональности. В Німеччині розцвіт національної літератури при кінці XVIII в. почав ся реакцією против сеї французької поетики. Лессінг доказав, що Французи зовсім не розуміють Арістотеля, на якого раз у раз покликають ся; він попробував глибоше вникнути в Арістотеля та висувати з нього розумніші правила поетичної творчості; під сим покликом — черпати не з Французів, а з правдивого Арістотеля — працювали Гете і Шіллер у добі своєї емуляції з класичними взірцями. Та за Гердером стоїть заслуга, що звернув у перше увагу на природу і людське чуття як на жерело всякої поезії, і ся ідея стала провідною думкою т. зв. романтичної школи не лише в Німеччині, але скрізь по Європі. Та не вважаючи на се все школа держала ся все тих мертвих формулок і шаблонів, поки нарешті нова фізіологічна психологія не розвіяла фікції естетичного канона, відкриваючи для поетичної творчості нові, необмежені, свободні простори.

Отсе в теперішню добу головні проблеми, що стоять перед істориком усякої національної літератури. Він мусить відрізнити в ній національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріал і чужі форми і що вносить свого в загальну скарбівню літературних тем і форм; мусить показати, чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них. Трактуючи історію літератури як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім зміслі, та в другого боку не може обмежати ся на самим мальованню того культурного тла, бо всеж таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносять ся духом понад загал, нераз відгадують його стремління, а иноді показують йому нові шляхи розвитку. Змальоване життя, ролі і впливу тих одиниць, се одна з найпринаднійших, але й найтяжших задач історика літератури. Ідея розвитку та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюванню матеріалу, і він залюбки звертати ме увагу на такі літературні появи, в яких видно завязки та зароди будучих царств. Не від-

кидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде одначе шукати їх виразу не в придержуванню естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціального та індивідуального життя, в виявах сили, творчості та гармонійного розвитку людської одиниці й цілої нації.

Що до нашої, української або південно-руської історії літератури, — то ми не будемо полемізувати в тим, хто з упертістю гідною ліпшої справи твердить, що коли нема ніякої української мови, то не може ж бути й її літератури. Тракуємо свою тему як літературу, що виросла на території заселеній українським народом і в тісному звязку з історією того народу. Розбираємо її устну традицію, багату і різнородну як мало в якого європейського народу, і її письменні пам'ятки від самих початків. А що початки нашого старого письменства в значній мірі були б незрозумілі без виясненя їх тісного звязку з письменствами інших сусідніх народів, тим то ми й присвячуємо дві перші глави нашої праці оглядові мораво-панонського і староболгарського письменства. Порядкуємо свій матеріал по століттям з висемком найстаршої, домонгольської доби, яку сам характер матеріалу велить трактувати троха відмінно. Що в сей плян входить також огляд нашої літератури XIX в., який займе другу часть праці, се розумієть ся само собою, певно, *si sors dabit otia vitae*.

Годить ся ще в осььому вступному слові сказати дещо про попередників моєї праці. Між творами, які лишили ся (в значній части доси недруковані) київського ученого Епіфанія Славинецького, знаходить ся також невеличка праця, яку можна вважати за перший, бібліографічний нарис української чи південно-руської історії літератури. Сей твір був віднайдений і виданий В. Ундольським у Москві 1846 р. п. з. Оглавленіє книгъ, кто ихъ сложилъ.

Відсилаючи цікавих до подрібного розбору сеї замітної бібліографічної праці до Екскурса II, долученого до сего розділу, зазначую тут лише загально, що не вважаючи на свій інтернаціональний характер ся бібліографія має виразний південно-руський характер і була подиктована тим духом, що відчував уже тоді органічний звязок старого південно-руського письменства з греко-византійським, старо-болгарським та мораво-панонським з одного, і польським та московським з другого боку.

Південно-руського духа виявляє також високо вироблена методичність опису поодиноких книг, сполучена зі свободою,

якою тут і там подають ся з книг цікавіші виписки або подробиці про їх авторів. „Оглавленіє“ велить догадувати ся, що автор мав під руками не так може багату рукописну бібліотеку, як радше масу виписок і титулів, писаних ріжними руками і в ріжних місцях, що видно з того, що титули подані раз докладнійше, а другий раз менше докладно, дуже часто без поданя, чи який твір наводить ся з друку чи з рукопису, а при друкх иноді без поданя місця або року друку. Авторство сеї замітної праці підлягає доси ріжним сумнівам, та з оглядів виложених у Екскурсі я всетаки схиляю ся до думки, що автором був замітний київський учений, а потім видний трудовник над ревізією церковно-славянського перекладу Святого Письма в Москві, Епіфаній Славинецький.

У XVIII в. бачимо цікаві проби огляду давніших пам'яток українського письменства в творах деяких Василян, писаних польською мовою. Особливої уваги заслугоє книжка Гната Стебельського *Dwa wielkie światła*, де оглянено всі головні появи антиуніятської полеміки кінця XVI до половини XVII в. і відповідно до релігійного становища автора привзано їх вповні безвартними та брехливими.

Проба властивої історії укр. літератури стала можлива аж тоді, коли укр. мова й література були допущені до університетської катедри і явило ся вже не лише бажанє, але конечна потреба її учебника. Се стало ся в перве в Галичині 1849 року, де катедру „руської мови і літератури“ обняв друг Шашкевича, чоловік здібний і очитаний, Яків Головацький. В його „Трьох вступительних преподаваніях“, читаних 18, 20 і 25 січня 1849 р. маємо у перве широко поставлений плян систематичного викладу історії української літератури. Вона складаєть ся з властивого письменства, яке починаєть ся уведенем християнства, і не вважаючи на мову первісно церковно-славянську витворює собі мову близшу до народної, русько-славянську. Грецький вплив не був ніколи сильний ані на церковнім, ані на політичнім полі, натомісь язик зближав Русинів з Болгарами і Сербами. В тім часі „Русь верховодила на цілім сівєровостоці Європи, і хоча Володимир поділив своє царство між синів і роздробив його, то про те всі вважали Русь за одно, землю руську за одну родину“. Та стара Русь боролася з азіатськими ордами, поки не улягла монголо-татарській навалі. Києвопечерський монастир був центром просвіти, князі закладали школи, а Василій посланий до Василька теробовельського про-

бував у Володимирі Волинським „смотрѣнія ради училищъ и на- ставленія учителей“. Автор вчисляє головних письменників тої доби: Іларіона, першого руського Русина-митрополита, „якого твори недавно відкрито“, Нестора літописця, літопись волин- ську, Паломник Данила ігумена, Поучене Мономаха, проповіді Кирила Туровського, поему Слово о полку Игоря і Правду руську, і кінчить висновком, що „южная Русь є представницею всего умственного развития по всѣхъ земляхъ названныхъ рус- кими“. Далі йде характеристика монгольської руїни, в часі якої освіта знаходила ще звиш 100 літ захист у Галичі та Пере- мишлі, далі литовське та польське завойоване, при чім одначе руська мова запанувала в литовським князівстві і зблизила ся більше до народньої; називає Статут литовський, акти литовської метрики, грамоти і договори як зразки живого народнього языка. Переходячи до початків друку підносить, що перші книжки церковно-словенські кирилицею були видані старанем Русинів у Кракові 1491, підносить друк Острожської Біблії, вчисляє переклади Біблії на народню мову: Скорини, Луки в Тернополя, Пересопницьке євангеліє, переклад Старого завіта Дмитра з Зінкова з середини XVI в. в Онуфрейським монастирі у Львові. Далі йде загальна згадка про полемічну літературу викликану заведенєм унії, козацькі літописи; ширше і дуже симпатично говорить автор про козацтво і його ролю в боротьбі з Татара- ми й Турками та величає витворені ним „прекрасні українські думи“. Він характеризує козацько-польські війни і ролю в них Хмельницького і зазначає, що підданем його під Московщину „не удоволена надія України, Русин ошуканий, заведений у своїх надіях видав у своїй пісни ту недовільність, досаду, нарікане на свою щербату долю“.

Малюнок кінчить ся характеристикою українського відро- дження з кінця XVIII в., при чім автор ширше говорить про Котляревського, підносячи його глибоке вникнене в душу укра- їнського народа і щиронаціональний характер його творів, зга- дує Квітку, Єремію Галку (Костомарова), Амвровія Могилу, Льва Боровиковського. Шевченка не згадує. Кінчить ся нарис згад- кою про галицько-руське відроджене, яке на думку Головаць- кого було dokonане „роздільно від України, без всякого сооб- щеня і порозуміння, під иншими впливами“. Імпульс вийшов від цісаря Йосифа II, який завів руські студії на львівським уні- верситеті, та ті студії „не принесли пожаданого позитку, бо борзо перемініні зістали“. „Сорок літ минуло, як умовкло слово

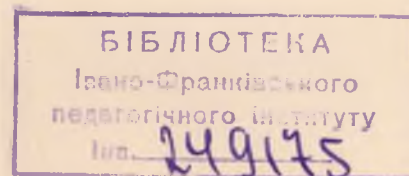
руське на університетській кафедрі“, завважає Головацький і кінчить свій виклад згадкою про Шашкевича, Устїяновича і Ле- вицького як про „цвіточки первовесняні, котрі перші зацвили на ріднім дереві“¹⁾.

Як бачимо, Головацький бачив дуже ясно повний обсяг нашої літератури і головні дезідерати праці над нею. На жаль, сам він дуже мало зробив для виконання свого пляну, вчасно, ще від 1850 р. загубивши свої українські симпатії і збивши ся з шляху закресленого сим пляном. У своїх викладах він, як каже О. Огоновський, „говорив він багато про стародавню літературу (по Шевірьову) і в викладах своїх доходив понай- більше тільки до XV в., себто до митрополита Григорія Цам- блака. Про письменників нової періоди рускої літератури не говорив він майже нічого“²⁾.

На жаль новий професор, що заняв кафедру укр. мови і літератури по Головацьким, о. Омелян Огоновський, не зумів консеквентно станути хоч би на програмі Головацького і у „пе- редних замітках про історію літератури“ відсудив цілу нашу давню літературу від усякої вартости. „Від того часу, як Воло- димир Великий охрестивши Русь засновав в Києві перші школи для науки языка церковно славянського, аж до зруйнованя Січи запорозкої майже ні оден володарь не думав просвітити Русю рідним словом і наукою питомою, майже ні оден грамотій не писав нічого такого, що могло би просвітити неврячих братів. Тому то склало ся таке диво, що люде письменні жили відсторонь від люду, не дбаючи про его просвіту, а списуючи переважно в жові мертвій такі твори, що від них віяло холодом на молоду вдачу рідного народу“. Огоновський мало знав стару руську літературу і не слідив за тим, що писано про її важніші твори. Про його історію укр. літератури XIX в., як також про праці Петрова та Дашкевича буде сказано в передмові до другої части.

¹⁾ Див. И. Онпшкевичъ, Руска Бібліотека, т. III, виданий Ака- демичнымъ Братствомъ. Писаня Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича и Якова Головацького. У Львовѣ 1884, стор. 329—349.

²⁾ Ом. Огоновскій, Історія літературы руской, часть IV, Львовѣ 1894, стор. 95.



Екскурс I.

Фотій „Міріобіблѡн“.

Константинопольський патріарх Фотій, відомий ініціатор церковної схизми між східною і західною церквами, належав до найученійших мужів IX віку. Сучасник славянських апостолів Константина і Методія він був не без впливу також на їх історичну ролю. „Як достойник церкви, учень і теолог — пише Нестор византології, К. Крумбахер¹⁾ — займає Фотій найвизначніше місце в IX в. Також в історії Византії займає він таке місце, якого після нього не займає уже ні один Византієць, і яке заповнює йому становище одного з першорядних історичних героїв“. Із довгого ряду його теологічних писань назвемо тут збірку статей, а властиво питань і відповідей на різні питання теології, якій автор дав назву „Амфілохія“, тому, що питання Фотію задає митрополіт Кізіка, Амфілохій. Усіх питань і відповідей єсть 324, і вони обіймають усі найважливіші точки християнської теології і тогочасної світської науки. Окремі розвідки більшого або меншого обсягу присвятив Фотій сектам Маніхеїв і Павлікіян, а його полемічний твір проти Латинян „Про тайну походження святого Духа“ мав епохальне значіння в історії східної церкви. З його дрібніших писань важні спеціально для української історії дві його проповіді про напади Русів на Константинополь, яких грецький текст виданий у відомій, Міллеровій збірці (С. Müller, Fragmenta historicorum graecorum, 1870). Між його історико-літературними творами визначається особливо книга „Міріобіблѡн“ або „Бібліотека книг читаних і оцінених Фотієм, патріархом Константинополя“²⁾. Ця книга свідчить дуже добре про начитаність тодішнього византійського вченого, про добір його лектури, та про естетичний смак, релігійний напрям і наукову міру його поглядів. Хоча книжка не має систематичного порядку і виглядає як велика збірка принагідних рецензій, то про те з огляду на багатство і різноманітність обговорених у ній книг можна її вважати

¹⁾ Karl Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527--1453), Zweite Auflage. München 1897, ст. 73—74.

²⁾ Φωτίου μυριόβιβλων ἢ βιβλιοθήκη. Photii Mirobiblon sive bibliotheca librorum, quos legit et censuit Photius patriarcha Constantinopolitanus. Graece edidit David Hoeschelius, latine vero reddidit Andreas Schottus Antverpianus. Rotomagi MDCLIII, fol. 15 кар. нєнумерованих + 1623 нумерованих + 103 ноток + 12 нєнумерованих кар. показчика. Друковано текст у два стовпці на кожній стороні, один по грецьки, а другий по латині.

за компендіум того, що знали вчені Византії про старинне і новіше грецьке письменство в тім часі, коли Византія мала відограти важну ролю в цивілізованому славянського північного Сходу.

Щоб дати відповідне поняття про зміст і характер Фотієвої книги, яку можна вважати середньовіковою пробою історії грецької літератури, подаємо тут у перекладі його власну передмову, написану в формі листу до брата Тарасія.

„Вибраний цілим сенатом, а також голосом самого імператора послом до Арабії, описав я тобі зміст тих книжок, яких ти просив, дорогий брате, і при яких читаню ти не був присутний. Ти бо бажав у часі тої так немилої для тебе нашої ровлуки мати якусь потіху, а надто хоть злегка зазначене і загальне поняття про зміст тих томів, яких ти бувши перед тим у нас, аві не читав, аві не слухав; загалом було їх, коли не помилюся, 285, які прочитано в твоїй неприсутности. Отож засівши в бібліотеці і вважаючи твоє бажанє своїм обовязком, списав я на разі те, що в їх змісту заховала моя пам'ять. Списав може пізніше, ніж домагалася твоя горяча жадоба знаня, але може швидше, ніж міг надіятися хто инший. Порядок одиноких томів заховую такий, як мені приходить на пам'ять.

„Не перечу, міг би дехто воліти, щоб списано було окремо те, що дотикає історії, а окремо те, що дотикає инших тем, і щоб отак по темах усе було впорядковане в одну цілість. Та подумавши, що се зайва річ задавати собі стілько праці, я держу ся мішаної різноманітності без занадто великого ровробленя. Мав я на се кілька причин: поперед усього твоє поспішне жаданє, а по друге власний поспіх передати те, що заховалося в пам'яті. Тож коли тобі, в разі як будеш сам пізніше читати ті томи, дещо видасться занадто коротким, або деякі із поданих тут змістів менше докладні, будь ласкав не дивувати ся. Бо читаючи одну за одною різні книжки, не важкий буде труд обіймати пам'ять зміст кожної в них і передавати його на письмо, коли хто захоче. Але подавати зміст многих книжок на раз і в значнім протяві часу по їх прочитаню затямити його докладно, се, думаю, річ дуже не легка. Оттим то в усього, що стрічається в тих прочитаних книжках, дещо може буде для тебе менше цікаве, до чого я привязував більшу вагу. Дещо инше буде таке, що тебе більше зацікавить і що ти захочеш пізнати ближше. В усякім разі все тобі буде пожиточне, відсвіжуючи тобі сумаричну пам'ять усього того, що ти сам собі читаючи пробігав очима: чи то захочеш швидше знайти, коли чого шукати-неш, чи то забажаєш зрозуміти краще те, чого доси не розумів“.

Із сеї передмови можемо повзяти відомість, що в помешканю Фотія мусіла бути численна бібліотека сполучена з лекторією, в якій чи то

день у день, чи то в певні означені дні періодично відбувалися в присутності більше осіб читання найрізноманітніших творів. В основі Фотієвого твору лежав очевидно намір подати зміст 10000 томів, але сей намір чомусь занехано і подано зміст тільки невеликого числа томів читаних у присутності брата Тарасія. З огляду на те, що Фотій подає зміст поодиноких томів досить докладно, можна думати, що він пишучи свої рецензії, мав ті твори під руками і принагідно заглядав до них. Що правда, деякі важні для нас твори він збуває короткими згадками, але тут можливі два випадки: або він не мав того твору під рукою, або твір був занадто загально відомий, щоб автор уважав потрібним розводити ся про нього ширше.

Між прочитаними і рецензованими Фотієм книжками знаходимо твори історичні, теологічні, граматичні, літературні і інші. Загалом згадано 149 авторів, і в них 13 філологів, граматиків і словників, 3 автори метрик, 23 реторів, 19 істориків церкви, 32 істориків світських, 16 лікарів і філософів, 54 теологів і 5 таких, яких би ми назвали белетристами. Очевидно ся остатня група для нас найцікавіша, і для того подамо тут у перекладі все те в Фотієвих рецензій, що відноситься до їх творів.

Про повість Ахілля Татія „De rebus Leucippes et Clitophontis“ у вісьмох книгах читаємо у Фотія (ст. 206): „Читали Ахілля Татія Александрійського Пригоди Левкіппи і Клітофонта книг вісім. Твір драматичний, оповідає про любов з перешкодами. Визначний висловами і композицією. Коли автор захоче, зміє бути ясним і компоновати дотечно. Речення понадто виразні, прозорі, дуже часто забавні і при слуханню дуже гармонійні. Та єсть уступи дуже безсоромні і зовсім нечисті, у яких хоч думка автора виявляєть ся зовсім виразно, все таки зміст вноєхочує читача від читання. Та в виїмком імен осіб і отсих неприличних уступів повість багато де вчому подібна і в способі оповідання і в композиції до повісти Геліодора“.

Далеко просторійше подає Фотій на ст. 355—363 зміст повісти Антонія Діогена п. в. „Incredibilium de Thule insula, libri XXIV (cod. CLXVI)“. Ось початок рецензії: „Читано Антонія Діогена „Неправдоподібности в острова Туле“, книг 24. Повість драматична; сам вислов так ясний і так чистий, що що-до прозорости йому не можна нічого закинути. Різноманітність епізодів і багато розумних думок роблять лектуру приємною. Окрім головної фабули, оповіданої виразно, маємо багато неправдоподібних оповідань, але всі вони потверджені покликами на давніших авторів“. Не подаємо змісту оповідання, розказаного досить сухо, перекладаємо тільки закінчене Фотієвої рецензії, в яким читаємо ось що: „Антоній Діоген, що вивів всі оті до чудес подібні події, як оповідане

Дініаса звернене до Цимби, писав до Фавстіна: „Оповідане про неправдоподібні речі пова Туле, списані мною, вразу в листах до сестри Івідори, тепер присвячую їй“. Признаєть ся, що був крім того автором старої комедії, і хоча понаписував річи неправдиві і неподібні до віри, то все таки зачерпнув їх із оповідань далеко давніших свідків, із яких писань скомпоновав їх не щадячи труду. Називає імена авторів давніших книг, які позанисували се колись, аби навіть неправдоподібні річи не полишали ся без свідків“.

Сама повість починала ся листом до сестри Івідори, в яким видає свою книжку за відпис оповідання, яке давніше якийсь Балягер написав своїй жінці на імя Філе, дочці Антіпатра, додаючи звістку, що коли король Александер Великий здобував Тир і руйнував околиці огнем, прийшов до нього вояк сповіщаючи, що має показати йому щось дивне і несподіване. Єсть за містом щось таке, що варто оглянути. Взявши з собою за товаришів Гефестіона і Парменіона король пішов за вояком, який завів їх до підземних камяних гробниць, із яких одна мала напис: „Lysilla Vixit Annos XXXV“. Другий титул був: „Mnason Mantisiae F. Vixit Annos LXVI. Post LXXI“. На другім камені знов був напис: „Aristion Philoclis F. Vixit Annos XLVII. Post LII“. На ишнім камені знов напис: „Mantinius Mnasonis F. Annos Vixit XCII. Noctesque LX. Et DCC“. Потім другий напис: „Dercyllis Mnasonis Filia Annos Vixit XXXIX. Noctesque LX Et DCC. Нарешті шеста гробниця мала такий напис: „Dinias Arcas Vixit Annos CXXV“.

Прочитавши ті написи і задумавши ся, особливо при першій гробниці, якої титул був яснійший, біля стіни знайшли скриньку зроблену в кипарисового дерева ось із яким написом: „Hospes quisquis es, aperi, ut discas, quae admiraris“.

Коли Александрові товариші отворили скрипочку, знайшли в ній кипарисові таблички, які з поручення Дініаса умістила тут Деркілліда. Сповіщаючи про се жінку Балягер додає, що переписав оповідане написане на тих кипарисових дощечках, яке посилав їй. Оттаке було походжене сего оповідання, написаного первісно на кипарисових табличках, у якому Дініас оповідає Цимбі свої пригоди. Так представив Антоній Діоген походжене своєї повісти.

Що до часу, здаєть ся, жив він вчаснійше від тих письменників, які списували подібні повісти, як ось Люкіана, Люкія, Ямбліха, Ахілля Татія, Геліодора, Дамаскія. Бо на мою думку в отьому оповіданню треба шукати дійсних жерел „Правдивих оповідань“ Люкіана і „Перемін“ Люкія. Так само годить ся думати для оповідань про Сіноніда і Родану, Левкіппа і Клітофонта, про Харіклею і Теагеу, про їх видумані пригоди, блукання, любовні стрічі, поривання і інші небезпеки, особи

Діогенової повісти Дерсіліда, Керіль, Трускан і Дініас були правдивими вірцями. В яким часі жив сей автор, Антоній Діоген, не можна твердити напевно. Се одно тільки можна догадувати ся, що був популярний не довго по смерті Александра Великого. Сам він згадує про якогось Антіфана, старшого від себе, що писав чудесні оповідання в таким самим роді, подібні до його власних. Із самого сего оповідання, так само як і з інших із тогож тіста зліплених повістей, можна вивести подвійну, і то не зовсім безкористну науку. По перше, що ті герої, які допустили ся якоїсь кривди, хоч як уходять, все таки носять заслужену кару. Натомість невинні, хоч перебувають багато і безмірних небезпек, часто понад усяке сподіване доходять до щасливого стану“.

Для пояснення вище поданих надгробних написів, у яких крім літ життя визначено ще проспани ночі, треба додати, що в повісти Діогена було оповідане про те, що деякі герої спали по кілька літ, поки інші відбували подорожі в далекі сторони.

На ст. 235—250 (cod. XCIV) обговорено повість Ямбліха „De rebus Rhodanis et Sinonidis libri XVI“. У вступі рецензії автор називає повість драмою, що оповідає про кохана. Про автора Ямбліха говорить, що „хоча троха чемнійше від Ахілля Татія відкриває любовні хитрощі і тайники, а про те значно безсоромнійше від Геліодора Фенікійця. Бо сі три, маючи собі майже одну й ту саму мету, трактували любовну тему неоднаково: Геліодор поважно і чемно, Ямбліх менше прилично, а Ахілл зовсім неприлично і без ушанованя. Сей остатній у вісьмох книгах описав любов Левкіппи і Клітофонта, плавним і делікатним висловом, а коли що в тій повісти варте уваги, так се не сила характерів і основність поглядів, а більше цестощі і розпуста. Що до Ямбліха, то його оповідання визначають ся і добрим стилем, і доброю композицією, і вказують в авторі чоловіка, що як заводовий ретор здібний був писати не тільки річи забавні і видумані, але також навіть і найповажнійші“.

За сею загальною характеристикою слідує просторий зміст повісти, якої головна акція відбуваєть ся в Вавилоні, і якої значна часть займає ся вавилонськими віруваннями і містерями. Про самого автора додає Фотій при кінці, що він сам признавав себе Вавилонцем, який навчивши ся вавилонської магії, навчав її грецьких учеників. Жив за часів перського короля Соаема Ахеменида, що походячи з перського королівського роду був вихований у Римі і там осягнув гідність сенатора, був навіть консулом, а потім став королем Великої Арменії. Жив у часі римського імператора Антоніна (власиво Марка Аврелія Антоніна). Сей імператор послав свого брата і зятя Вера в похід против Вольготеза, короля Партів. Ямбліх проповів наперед, коли ся війна вибухне і коли

скінчить ся, і додає, що Вольготез між Евфратом і Тигром був побитий Римлянами, а партійське королівство було підчинене римській власті.

На ст. 310—311 подано коротку звістку про Люкія Патренського і його повість „Метаморфози“ або „Осел“, що зробила ся прототипом Люкіанового „Осла“ в грецькій і Анулейового „Золотого Осла“ в латинській літературі. Фотій знає також Люкіанового „Осла“, і хоча що до часу життя авторів не має відомости, котрий із них був давнійший, то все таки вірно завважує, що Люкієві „Метаморфози“ мусять бути давнійші, бо текст у них просторійший, багатший змістом і поважнійший що до тону, коли натомість Люкіанова перерібка декуди повкорочувана, більше жартлива, і подіктована властивою Люкіанови тенденцією висмівати старинні віруваня в богів.

На ст. 311 (cod. CXXX) обговорено також коротко Дамаскія „Incredibilium libri IV“. З того, що подає Фотій, бачимо, що се не була повість, але збірка дрібних оповідань про різні неправдоподібні події, про демонів, про душі померших і про незвичайні явища природи. „У всьому тому — пише Фотій — знайдеш багато такого, що не могло стати ся і не заслугує на віру, лихо видумане і глупі байки, справді гідні безбожного атеїста Дамаскія, який в часі, коли світло евангелія осяяло вже весь світ, сам потапав у найглибшим багні ідолопоклонства. Його оповідання короткі, немов витяги, та все таки не зовсім недотепні і не позбавлені прозорости, як се звичайно буває в таких оповіданнях“. Сучасний фольклорист був би певно сю книжку, як цінний збірник народніх оповідань і вірувань, признав важним науковим скарбом.

Остатній і що до літературної вартости найвищий представник пізагрецької повісти, Геліодор, оцінений у Фотія на ст. 158—163 (cod. LXXIII). „Читали Геліодорові „Aethiopica“, твір драматичний, написаний складом відповідним до змісту. Він визначаєть ся простотою почутя і приємним викладом. Особливо почутя чи то теперішности, чи сподіваня або несподіваних афектів представлені помірковано, при чім часто серед найтяжших пригод являєть ся ратунок. Автор уживає слів аначучих і чистих, а коли иноді, як і слід, промовляє образиво, то образи в нього виразні і вірно віддають основний предмет. Періоди відповідають ходови оповідання і подекуди бувають коротші, стислійші. Нарешті композиція, як і все инше, прикросне до самої теми, в якій оповідаєть ся про любов мужа і жінки, що розлучені нещасливим випадком через довгий ряд різнородних пригод заховують обопільну вірність і нарешті лучать ся щасливо“. На кінці рецензії Фотій додає, що Геліодор був сином Теодосія, родом із фенікійського міста Амінда, і написавши своє оповідане в молодости пізнійше був поставлений християнським єпископом. Пізнійший византійський письменник Нікіфор подає відомість, що Геліо-

дор волів вложити своє єпископство, коли християне почали докоряти йому сею в поганським душі зложеною повістю, аніж знищити свій твір.

Цікаво буде переглянути реєстр грецьких авторів передхристиянських. Варто завважити, що з найвизначніших грецьких класиків Фотій не вгадує ані одного поета, ані одного драматика, ані одного філософа. Маємо тільки вгадки про Геродотову історію та про промови Демостена, Аїсхіна і Гіперіда. З пізніших грецьких істориків Фотій знає Діодора Сіцилійського, Діона Кассія і Діонісія Галікарнаського. Про Геродота Фотій говорить дуже коротко на ст. 59 (cod. LX): „Читано IX книг історії Геродота, число під іменами девяти Мув. Сей писав мабуть іонійським діалектом, так як Тукідід атицьким. Наводить казки і часті відступи, в яких бачимо здоровий розум і глибокий змісл. Хоча держить ся історичного тла, то все таки піддаючи ся своїй власній вдачі, иноді робить ся темним і схибляє із стежки історичної правди, даючи місце казкам або відступаючи від теми більше як би слід було. Оповідає історію Персів від часу панованя Кира, що був основателем перського королівства, і доходить до панованя Ксеркса та оповідає його похід против Атенян і його втеку. Той Ксеркс був четвертим королем після Кира, бо Камбіз був другим, а Дарій третім; Смерд, що панував якийсь час по смерті Камбіза, не числять ся, бо се був самозванець, який захопив панованє підступом, а не правним способом. Наступник Дарія Ксеркс був його сином, і на його панованю кінчить ся Геродотова історія, не доходячи до його смерті; Геродот не дожив смерті Ксеркса, про що між иншим свідчить також Діодор Сіцилійський. Оповідають, що Тукідід бувши ще хлопцем стояв біля свого батька слухаючи Геродота, що голосно відчитував свою історію. Хлопець розплакав ся, на що Геродот сказав: „Який же твій син, Олюре, запалений до науки!“

Демостенови, якого не без певного оправданя уважають найбільшим оратором греко-римської старовини, присвятив Фотій простору студію (cod. CCLXV, ст. 1466—1479), у якій розбирає 65 автентичних промов атенського оратора. З того розбору бачимо, що вже в грецькій старій літературі були оживлені спори за автентичність деяких Демостенових промов. Розбір його промов тісно вяжесть ся з біографією Демостена, яка своєю чергою тісно вяжесть ся з упадком Атенської республіки. Коли по програній Атенянами битві під Фарсалем справа Атенської республіки була страчена і Македонці зажадали видачі Демостена, він утік до Егіни, а відси до Каляврії. Коли й там досягла його мстива рука Антипатра, македонського воеводи, і коли мешканці Каляврії чули себе змушеними видати Демостена, він схоронив ся до храма Посейдона, в якому був азиль для всякого рода втікачів. Сюди — оповідає далі Фотій — прийшов до нього Архіас, згінник утікачів (φυγάδοφύραξ) і ра-

див йому піддати ся добровільно Антипатрові і надіяти ся, що сей помилує його. Тоді Демостен відповів: „Хоч би ти відіграв цілу трагічну ролю, дораджуючи мені се, то все таки не наклонив би мене“. А коли Архіас хотів витягти його силою, спротивили ся йому сторожі, що були приставлені для безпеки міста. Тоді Демостен суворо і різко промовив: „Не на те я втік до Каляврії, щоб ратувати своє житє, але щоб перед богами вложити мою жалобу на безбожність і насильство Македонців“. І зажадавши картки паперу, написав двостих, який мав бути виритий на його статуї і який Атенці справді вирили пізнійше:

Εἴπερ ἴσθην νόμῳ γινώμη, Δημόσθενες, εἴγετες,
οὐ ποτ' ἀν' Ἑλλήνων ἤρξεν Ἀρχῆς Μακεδόν¹).

Так подає Димитрій Магнос; инші твердять, що він написав тільки: Δημόσθενες Ἀντιπάτρῳ χαίρειν (Демостен поздоровляє Антипатра). Про те, якою смертю вмер Демостен, маємо різні перекази. Одні кажуть, що вмер отровний, инші що розгрив тростину, якою почав був писати лист, і яка була наповна отрутою, і виссавши її помер. Инші подають, що в дутім браслеті, який мав на руді, ховав отруту. Деякі твердять, що зробив собі смерть заперши в собі дух, а инші, що висмоктав отруту укриту в перстені. Прожив, як кажуть одні, 70, або як кажуть инші 67 літ. 22 роки був головою Атенської республіки. Полишив двоє дітей уроджених від жінки з високого роду. В Атенських Пританей стоїть його статуя з оперезаним мечем, бо в такім одяві мав виголосити промову тоді, коли Антипатр через своїх речників зажадав його видачі. Пізнійше Атенці в тім самім Пританей угощали свояків Демостенових і иншими почестями шанували память помершого, та поставили його статую на ринку. Заховало ся не мало його речень або приказок, які виголошував принагідно, а які слухачі або записували, або заховували в памяти. Коли раз Атенці не дозволяли йому промовляти, сказав, що хотів би промовити до них лиш пару слів. Коли наслідком того Атенці замовкли, сказав: „Парубок літом провадив осла, на яким подорожний їхав із міста Меғари. В полудне, коли сонце дуже пригріло, і їздець і погонич забажали спочити в тіни осла, почали сперечати ся один з одним. Їздець твердив, що наняв осла разом з тіню, а погонич твердив, що винаняв тільки осла, а не тінь. Скававши се, Демостен відійшов, полишаючи слухачів зацікавлених тим, що властиво хотів сказати. Коли потім Атенці питали його і просили, щоб доповів байку до кінця, відпо-

¹) В моім перекладі сей двостих можна передати ось як:

Як би ти зброю сильну, як слово мав, Демостенєсе,
То б Македонець не був Греків ніяк ввитажив.

вів: „Таке то, про тів осла раді б ви слухати, а про важні справи не хотіли“.

Найважніші для нас очевидно ті грецькі твори, які Фотій міг читати ще в повнім тексті, а які дійшли до нас лише в уривках, або затратилися зовсім. Особливо цікаві з того погляду старі історики та географи, такі як Діодор Сіцилійський, Діонісій Галікарнаський та історики доби Александра Великого і його наступників. Оглянемо те, що подає Фотій про тих істориків. На ст. 546—547 (cod. CCXIII) подано ось яку відомість про Агатархіда або Агатарха. „Сей уроженець Кнідоса був з фаху граматик, занятий як писар і наочний свідок при намістнику Геракліді Лемброні; був учеником Кіннея. Написав 10 книг про історію Азії, а 49 про історію Європи. В 5 книгах описав Червоне море і його окружене; у 5-ій книзі сего твору згадує сам про себе і про свої писання. Подають про нього також, що написав ще інші писання, яких мені не доводилося бачити ніколи, а власне 1 книгу компендій про Червоне море, 5 книг про троянський витяг із лідійської історії Антімона і короткий витяг із збірки Александрових чудасій. Робив також витяги із інших історій і писав про поводження приятелів між собою“. На жаль замість змісту хоч би одної з тих книжок Фотій подає простору характеристику його стилю і язика їх автора, яка для нас не має ніякого значіння.

Про Амінтіана подає Фотій коротку відомість на ст. 311 (cod. CXXXI), яку наводимо тут. „Прочитано книгу Амінтіана „Похвала Александра Великого“. Вона присвячена Маркови Антонію, кесарю римському“. Пропускаючи характеристику стилю сеї книжки, якої змісту також не подано, читаємо при кінці нотатки, що Амінтіан написав, мабуть на вірєць Плутарха, порівняні біографії Діонісія Сиракуського і кесаря Доміціана у двох книгах, Филипа Македонського і кесаря Августа також у двох книгах, і життя матері Александра, Олімпіади, в одній книзі.

На ст. 467 (cod. CLXXXIX) занотовано книгу мілетського вченого Протагораса „Alexandri admirabilium collectio“ в 6 книгах. „Автор згадує в сьому томі про різні дивні і до віри неподібні річі, покликаючи на інших не безславних авторів, що писали про них давніше. Пише про дивні звірі, рослини, околиці, ріки, жерела, зела і инше того рода“.

Дуже важний для історії Александра просторий витяг, який подає Фотій із книги Ктевія Кнідійського, сучасника і товариша Александра Великого, якого головний твір *Тя Персіа* складав ся з 23 книг. Фотієв реферат про сей твір містить ся на ст. 106—134 (cod. LXXII), і в виданю, яким користуємо ся тут, до нього додано просторі виписки з інших авторів на ст. 135—143. Про плян сего твору подає Фотій ось

які деталі у вступі свого реферату. В перших 6 книгах подано історію Ассірійців і всего того, що попереджало історію Персів, у книгах від семої до десятої подано історію Персів під царями Киром, Камбизом, Магом, Дарієм і Ксерксом. Скривъ тут автор зсилаєть ся на Геродота, та пишучи значно пізніше від нього у многих місцях простує його помилки і вигадки. Про себе говорить, що найбільшу часть із того, що пише, бачив сам, а що не міг бачити, вивідував у самих Персів, пока приступив до писання своєї історії. Оттим то він ріжнить ся не тільки від самої Геродотової історії, але декуди також від оповіданя Ксенофонта, що жив за часів Кира, сина Дарія Париватіда, який воював із своїм братом Артаксерксом і погиб у битві.

На ст. 144—162 (cod. LXXIII) подано не менше просторий реферат про другий твір Ктевія „Опис Індії“. Не подаючи пляну сеї книги Фотій детально вчислює зміст поодиноких розділів, у яких у суміш ідуть звістки з географії, фауни, флори, мінералогії і етнографії Індії. Короткими увагами збуває Фотій „Всесвітню історію“ Гезіхія Мілетського, що жив за часів імператора Юстіна Візантійського (ст. 102—103, cod. XLIX). Із реферата довідуємо ся, що історія Гезіхія починала ся від Беля, короля ассірійського, а кінчила ся смертю імператора Анастасія. В окремім творі він описав історію імператора Юстіна, наступника Анастасієвого. Не менше коротко збуває також обох істориків, Діодора Сіцилійського і Діона Кассія (ст. 103—106, cod. LXX і LXXI). Історія Діодора Сіцилійського, чи так звана Історична Бібліотека, складала ся із 41 книг, починала ся казковими часами Греків і варварів, а кінчила ся походом Цезаря до Британії. Про автора читаємо, що писане сеї історії заняло йому 30 літ, в часі яких він обїхав різні краї і перебув різні пригоди та небезпеки. Родом Сіцилієць, із міста Агіри, він пробував довго в Римі і присвоїв собі латинську мову та зібрав багатий матеріал для римської історії. В перших 6 книгах оповідаєть ся про казкові часи перед троянською війною, в дальших 11 від троянської війни до смерті Александра Великого, а в остатніх 23, написаних у старості, оповідаєть ся про початки і зріст римської держави аж до Цезарового походу на Британію. Спеціальніше римською історією займав ся Діо Кассій, якого історія складала ся в 80 книг, починала ся приїздом Енея до Італії, а кінчила ся убійством римського імператора Аптоліна, прозвищем Елягабала. Про самого автора Фотій подає, що його вітчизною була Нікея в Битинії, місто облите озером Асканія. Своім стилем і способом оповідав він найбільше пригадує Тукідіда.

На середині між історією, географією і мітологією стоїть твір Конона, *Διηγούμενος* N. (Пятьдесят оповідань), які досить просторо передає Фотій на ст. 423—438 (cod. CLXXXVI). Про самого автора дізнаємо ся

в Фотієвого реферату лише стільки, що жив за часів короля Архелая Філопатора, якому була присвячена його книжка. Подасмо тут реєстр Кононових оповідань: 1. Про Мідаса, 2. Про Бібліс і Каона, 3. Про остров Схерію і Феаків, 4. Про місто Олінт і короля Креза, 5. Про китаристів льокрійських Регіна і Евномія. 6. Про Мопсуса і Кальхаса, 7. Про Філламмона, 8. Про Протея, 9. Про Семірамиду, 10. Про Остія, короля Тракії, 11. Про Геракла і Гілля, 12. Про Еріхтіона, короля троянського, 13. Про Айтілью, сестру Пріама, 14. Про Ендіміона, 15. Про порвана Прозерпіни, 16. Про Промаха і Левкокому, 17. Про братів Дікея і Сілея, синів Посейдона. 18. Про Аякса льокрійського. 19. Про Псамату, дочку Кротона, 20. Про Теохла Халкідійського. 21. Про Дардана і Явона, 22. Про хлопця вихованого в гадюкою, 23. Про Паріса і Ойнону, 24. Про Нарціса, 25. Про Мінеса, 26. Про Карно і Гіппота, 27. Про Девкаліона, 28. Про Теннеса і Гіметею, дітей троянського короля Кікна, 29. Про Магнезійців, 30. Про Потенія Аполлоніата, 31. Про Тереса, короля тракійського, 32. Про Європу, дочку Фенікса, 33. Про Демокля Дельфа і його сина Смікра, 34. Про Гелена і Деїфоба, синів Пріама, 35. Про двох пастухів коло Ефеса, 36. Про Філоноша Лакедемонця, 37. Про Тааа, брата Кадмового, епоніма острова Тааа, 38. Про пригоду Мелетійця в Тавроменії. 39. Про Мелянта, 40. Про Андромеду, 41. Про город Антадер і Пелягів, 42. Про Гельона Сіцилійського. 43. Про Етну й її кратер, 44. Про Леодамаса і Фотреса, 45. Про Орфея, 46. Про Окетнія і Скамандра, синів Гектора, 47. Про Алтемена, потомка Гераклевого, 48. Про Рема і Ромуля, 49. Про храм Аполлона на острові Анафе, 50. Про Тебею, дочку Явона. В додатку до того самого тома читав Фотій також відому нам „Бібліотеку Аполлодора, другий багатий компендій оповідань із грецької мітології.

Переходячи до найстарших християнських теологів задержимо ся ближше над тим, що подає Фотій про Климента Римського. Із творів приписуваних сему авторови він читав два послання до Коринтян, із яких перше (cod. CXXXVI, ст. 306) характеризує ось якими словами: „Перше посланіє дає догану тим, що бунтами, розрухами і роздорами заколочували спокій і згоду, яку повинні були заховувати у себе, і упоминає їх залагодити се лихо. Мова того посланія проста і прозора, наближає ся до церковного популярного вислову. Завважимо в тім посланію докір тим, хто вірить, що за океаном є ще якийсь світ. Треба зазначити також, що автор вірить в існуванє Фенікса, птаха одинокого в своїм роді. Називаючи Ісуса Христа найвисшим єврей і паном нашим, не висловляє одначе про него таких високих слів, які належать самому Богу, але також не пише про него нічого явно зневажливого“.

Під числами cod. CXII і CXIII (ст. 290) обговорює Фотій два

твори приписувані томуж Климентови Римському, а власне т. зв. Апостольські Конституції, що містять у собі ухвали повязі буцім то збором усіх апостолів, і тзв. Діянія апостола Петра і його розговори з Симоном Волхвом, що мають також титул Recognitiones Clementis, ejusque parentes, tum aliorum fratrum, відомий духовний роман знаний у літературі під назвою Псевдоклементин. Фотій застановляє ся головно над вступом сего твору, який дійшов до нас у двох редакціях. В одній редакції виглядає так, що ціле оповіданє диктував Петро Климентови і посилає його своєму брату Якову, єпископу єрусалимському, а в другій редакції сам Климент пише до Якова лист в прилогах оповідань про пригоди свої і Петрові як оправданє на те, що Петро перед своєю смертю поставив його римським єпископом. Про сам твір Фотій виражає ся досить некорисно, твердячи, що він „повен глупих байок і містить у собі немало аріянських богохульств против сина божого“. Привнає арештою, що сей твір з літературного боку визначає ся проворою композицією, поважним трактованєм річи, в численних промовах виявляє чистість і силу, та обговорює дуже багато ріжних поглядів, і вадля того стоїть далеко висше від Конституцій. Що до сих остатніх заявляє, що їх апостольське походженє єсть фікцією, яку дуже легко розсіяти, що декуди перечать вони приписам книги Второзаконія і грішать також аріянськими блудами. На кінці подає про самого Климента ось які дані: „Дехто думає, що сей Климент був другим єпископом по Петрі, а дехто, що четвертим, бо між ним і Петром були Лін і Анаклет. Климент мав умерти аж третього року панованя Траяпа“. Як бачимо, легенда пре вигнанє Климента і його смерть у Херсонесі Таврійським були Фотію невідомі.

Зараз за Климентом (cod. CXIV, ст. 291) подає Фотій коротку відомість про затрачений для нас твір Левкія Харіна „Подорожі апостолів“ (Λευκίου Χαρίνου ἀγίων ἀποστόλων περίοδοι). З огляду, що сей твір, первісно еретицький, гностичний дійшов до нас тільки в півних перерібках, подаємо тут у повнім перекладі те, що написав про нього Фотій. „Прочитано книжку „Подорожі апостолів“. Обіймає діяня Петра, Іоанна, Андрія, Томи і Павла. Написана, як виявляє сам зміст книги, Левкієм Харіном. Його вислов дуже неоднаковий і ріжнородний, та все таки користує ся словами не то що закинутими, але понайбільше популярними і утертими. Нема в ньому ані сліду того рівного і досадного вислову і тої природної грації, якими визначають ся Євангелія і Діянія апостольські. За те багато там глупих і суперечних із самими собою оповідань. Автор держить ся погляду, що бог юдейський був инший від християнського і власне злий, а його посланцем був Сімон Волхв. Против нього стоїть Христос, добрий бог. Мішаючи і викривляючи все він

твердить, що бог отець і бог син се все одно, і що син не був справді чоловіком, тільки появляв ся від часу до часу. Своїм ученикам появляв ся часто в різних формах, иноді в формі молодого чоловіка, то знов старця, а инокли хлопця; иноді був більшого росту, то знов меншого, а деколи таким велетнем, що головою досягав до неба. Повидумував також багато байок і пісенітниць про хрест, твердячи, що Христос зовсім не був прибитий на хрест, але хтось инший замість нього, а сам він висмівав тих, що вели його до хреста. Надто відкидає правні подружжя і твердить, що всяке розплоджуванє єсть злом і походить від злого духа. Богато в тих оповіданях також глухих і дитячих байок про воскресеніє людей, волів і инших скотин. В діянях апостола Іоанна відкидає, вдаєть ся, разом з іконоборцями уживанє образів. Коротко сказавши, вся книжка містить богато дитячого, незвичайного і дивовижно видуманого, фальшивого, а надто глупого, суперечного, нарешті безбожного і гідного всякої пагани, так що хто назве її і її автора жерелом усякої єресі, не відхилить ся богато від правди“.

Із творів Орігена знає Фотій тільки один *Περὶ ἀρχῶν* у чотирьох книгах. Може буде цікаво подати суд Фотія про сего найплодовитішого, високо талановитого, а піввійше так завзято нищеного письменника старої грецької церкви. „Читано Орігенові „Про початки“, книги IV, з них перша про „Отця і Сина і св. Духа“, де пописано богато богохульства, а власне, що Син сотворений Отцем, а Дух сином, що Отець проникає все що єсть, а тільки син має розум, і тільки Дух може спасти душу. Подає також богато ишого невірного і повного безбожности, твердячи, що душі можуть переходити із тіла в тіло, що звіди мають свої душі, і инші подібні небиліці. Отак у першій книзі байковим способом говорить про Отця і як сам його називає про Христа і про св. Духа, далі про істоти наділені розумом. У другій книзі говорить про світ і сотвореніє в ньому річи, про те, що один і той сам Бог закона і пророків, один і той сам старого й нового заповіта; про втіленє Спасителя і про те, що один і той сам дух був у Мойсея і инших пророків і у святих апостолів. Далі про душу, воскресеніє, кару і надгороду. В третій книзі говорить про вільний суд і про те, якими способами чорт і всі нечисті сили, в душі науки письма святого, воюють із людським родом. Твердить, що світ мав початок і дійде до загину, для того, що розпочав ся в часі. В четвертій книзі говорить про кінець світа, твердячи, що він проповіданий святим письмом, і нарешті про спосіб читаня і розуміня святого письма“.

Не вдаючи ся в дальший розбір богатого змісту Фотієвих рецензій, зазначимо тільки дещо принагідне. І так на ст. 338 (cod. CXL) зазначено „Метафрази (переповідки) Гомерових віршів“, коротеньку

увагу, без поданя змісту, твір Прокопія Газейського, про якого скавано загально, що полишив богато книжок різного змісту гідних читаня і наслідваня. На тій самій стороні (cod. CXXI) обговорено книжку софіста Сопатра „Ріжні виписки“ (*Εκλογαὶ διάφοραι*) в дванадцяти книгах, із яких друга книжка містила виписки між иним із восьмої книги віршів Сапфони. На ст. 275 (cod. C) подано коротеньку згадку про промови кесаря Гадріана (*Ἀδριανὸς τοῦ βασιλέως μελέται διάφοροι*) в коротенькою увагою, що вислов їх скромний і прозорий і приємний до читаня.

На ст. 34 (cod. XLVII) обговорено коротко книгу Іосифа Іудейського про жидівську війну в Римлянами і подано на кінці короткої оцінки сеї книжки ось який реєстр знаків, що заповідали знищенє Єрусалима: 1) віл ведений на жертву вродив теля, 2) в храмі світло загоріло ся само, 3) із храма чув ся голос: „Ходім в відси!“ 4) брама храма, яку 24 чоловіки не могли відчинити, відчинила ся сама, 5) в повітрі видно було вечерами узброєне військо, 6) чоловік на імя Ісус, син Ананії, протягом шести літ і трьох місяців ходив по вулицях немов одурілий і не міг сказати нікому нічого, крім: „Горе, горе, Єрусалиме!“ Хоч його били різками, він крім сих трьох слів не міг сказати нічого. Коли руйновано місто, він ходив вулицями і кричав ті самі слова, і за се один із неприятелів убив його каменем.

На ст. 966—979 просторо обговорено книгу сего самого автора про жидівську старовину. Властиво нема тут обговореня цілої книги, тільки простора виписки із XV книги про панованє Ірода Великого, доконанє ним відбудованє єрусалимського храма і дальше панованє Іродового роду.

На ст. 275 між иними короткими увагами згадано також сумарично (cod. CIII і CIV) про три розвідки ишого знаного греко-жидівського письменника Філона Іудейського, без оцінки і характеристики, тільки в коротким поданем змісту статі про житє Гесеїв і Терапевтів.

Як вразок спеціально византійської вчености варто зазначити обговорену, а властиво експерповану Фотієм на ст. 982—991 (cod. CCXXXIX) Хрестоматію поетики Прокла Граматика, про яку Фотій висловляєть ся в великих похвалами. Прокл розвіжляє два роди поезії: оповіданє і наслідванє. Поезія оповідань ділить ся на епопею, елегію, ямб і мільос; поезія наслідвань складаєть ся із трагедії, комедії і сатири. Про мільос подає Прокл, що сей рід поезії винайшов Фемонє, жрець Аполлона. Вішованя Аполлонової вирочні укладали ся гексаметрами. А що за вішованями наступали проповіданіє в них події згідні з ними, то й самі ті події списувано гексаметрами, які названо епосом. Гомер, що користував ся такими оповіданями, називав ся епічним поетом, так як Демостен бесідником. Пізнійше також триметри зачислено до епічних стихів. Між епічними поетами визначають ся Гомер, Гезіод, Пізан-

дер, Паніазіс і Антімах. Прокл подає ввістки, скільки їх знайшов, про рід, батьківщину і деякі твори тих стихотворців.

Далі розводить ся про тзв. епічний цикл, що розпочинав ся оповіданєм про сотворенє неба і землі, про вродженє перших синів неба, сто сторуких велетнів і стількиж Циклопів. Далі оповідає короткє історію богів і інші части грецької мітології вібрані в різних поетів, кінчачи поворотом Одисея до Ітаки, якого не знаючи його вбив власний його син Телегон. Окремий цикл творили поеми кипрійські, яких автором має бути Стасін. Коротко обговорює далі елегію, в якій геройський гексаметер мішає ся з пентаметром, і в якій визначили ся Галін Ефесієць, Міжнери Колофонієць, Філетас із острова Коса, син Телефа, і Калімах, син Батта із Кирени.

Далі характеризувано вірші ямбійські, яких назву виведжено або зі слова *ἰαμβίζειν* = кепкувати, висмівати, а інші виводили від якоїсь *ἰαμβή*, що мало бути іменем служниці, про яку оповідають, що розжалоблена мітичним оповіданєм про порванє Проверіни, і прийшовши до Елевзіс на відпуст, сіла біля статуї Церери, вирізаної в стані плачучим і прованої несміяною, і почала оповідати їй різні забавні історії, буцім то щоб розвеселити богиню. Ямб являєть ся поетичним виразом догани або похвали, а також панує у віршах комічних. Між ямбійськими поетами найвиднійший був Архілох родом із острова Пароса, Сімонід із Аморгоса або як дехто каже із Самоса, і Гіппонакс Ефесієць. Перший із них жив у часах лідійського короля Гігеса, другий в часі Анаїї Македонського, а Гіппонакс у часах Дарія Перського.

Мелійські вірші розпадають ся на багато груп (вони відповідають тому, що ми називаємо лірикою). Прокл визначає ось які роди мелійських віршів: гимн, провідіон, пеан, дітірамб, номос, адоніс, іобакх і гіпорхема. Із просторих пояснень до кожного рода зазначаємо тільки, що номусом називав ся гимн до Аполлона, адонісами пісні про Адоніса, іобакхами пісні до Діоніза сполучені в викриками і оплесками, а гіпорхемами вірші сполучені в танцями і музикою. Далі вчислює Прокл кілька родів привагідних віршів, як ось епінікій — пісня на побіду, сколіон — пісня при чарці, еротики — пісні любовні, головно жіночі, епіталамії — пісні весільні, гіменеї — пісні шлюбні, сілли — насмійки над людськими слабостями, трени і епікідії — пісні про померших і при померших, і партеї — пісні спеціально дівочі.

Проклова поетика, о скільки про неї довідуємо ся від Фотія, кінчить ся переглядом різнородних віршів місцевих, які по різних околицях Греції складали ся різними грецькими діалектами і при різних нагодах чи то приватного, чи то публичного життя.

На закінченє отсега екскурса подаємо Фотієву характеристику

книжки визначного старинного лікаря Галена про школи старинної медицини (Cod. CLXIV, ст. 350—351). „Читали книжку Галена про школи в медицині. Розрізняє три школи, що різняють ся між собою в розуміню лікарської штуки. Одну з них називає льогічною або також догматичною, чи то анальоґістичною, другу емпіричною, що опираєть ся на досвідах і називаєть ся також памятевою, третю можна назвати методичною. Вони різняють ся між собою головно способом розуміня хвороби. Лікар догматичний опирає свій спосіб лічення на розумованю, емпіричний не на розумованю, але на досвіді (експерименті) і спостереженях (обсервації); нарешті методичний лікар не цураєть ся розумованя та користуєть ся також експериментами, не спускаючи ся виключно ані на одну, ані на другу методу. Книжка розпадаєть ся на три части, із яких перша описує школи емпіричну і догматичну, викажуючи детально їх різниці. В другій часті викладає просторо основні погляди обох шкіл на принципи медицини. Нарешті в третій книжці виводить школу методичну, яка поборює крайности обох попередніх і винаходить між ними посередню дорогу. Ясна річ, що сей твір займає головне місце між іншими творами про медичну штуку, в яким мусить повнайомити ся кождий, хто займаєть ся медициною. Се твір не спеціально медичний, але неваче введено в студії медицини, і задля сього належить радше до філософії“.

Екскурс II.

Оглавленіє книгъ и кто ихъ писалъ.

Перший російський учений, що звернув увагу на сей твір і видав його друком у Москві 1846 р., В. Ундольський, дійшов до того переконаня, що автором сеї першої славяноруської бібліографії треба вважати Росіянина Сильвестра Медвѣдева, під якого іменем він і був виданий¹⁾. На користь свого погляду що до авторства Ундольський виводить тільки один доказ — згідність почерка тої одинокої копії Оглавленія, яка дійшла до нас, з почерком Сильвестра Медвѣдева. Сей доказ мають скріпити подобици поодиноких уступів Оглавленія з текстом одного листу Медвѣдева. На мій погляд подібність дуже не велика, а все те, що Ундольський вводить на похвалу змісту і методи Оглавленія, промовляє більше против авторства Медвѣдева, ніж за ним. Оглавленіє написано взагалі зовсім іншим почерком як скорописъ Медвѣдева, а що до сво-

¹⁾ В. Ундольській, Оглавленіє книгъ, кто ихъ сложилъ. Составилъ Сильвестръ Медвѣдевъ. Москва 1846, вел. 8, ст. XXX+90 і одна картка факсіміле.

Його змісту являє ся переважно збіркою титулів творів, відомих на Україні або написаних Українцями або перекладених ними з грецької, латинської або польської мови. Про се може найліпше переконатися із отсей невеличкої статистики, яка дасть нам добре поняття про зміст книги:

Всіх титулів у Оглавленію маємо 204. З них до грецьких авторів, перекладаних на церковно-славянську мову, належить 124 числа, при чім треба додати, що деяким авторам приписано дуже багато творів у многих томах або і без докладного означення томів; серед них визначають ся особливо: св. Василій Великий (ст. 8—11), Іван Златоустий (35—42), Макарій єгипетський (54—56), Никон Черногорець (62—65), Йоан Дамаскин (29—35), Максим Философ (70—75) і Теодор Студит (79—82). В тім числі маємо деякі річи зовсім невеличкі в роді Авгарового послання до Ісуса, маємо й такі, про які зовсім нема інших відомостей, в роді богослуження апостола Петра (70, ч. 168)¹⁾; маємо відомі й невідомі апокрифи, як вгадане вже посланіє Авгара (ч. 1), Прохорове житіє Йоана Богослова (ст. 70, ч. 175), Лукіяна єрусалимського Откровеніє св. Стефана (ст. 34, ч. 154); маємо річи зовсім сумнівні із сумнівними авторами, як ось: Книга, коже составилъ Аристотель философъ, бывшій отъ страны Стагеритскія, отца богата именовъ Нічемача, ученикъ Платоновъ, другъ же Аминеа, царя македонска, возраста средня, главы малы и очесъ, гласа тонка и ногъ тонкихъ (ст. 5—6, ч. 18) в доданем детального змісту сеї книги і Книги о лѣкарствахъ, що творила мабуть часть того самого твору. Маємо й інші загадки в роді Атика, єпископа константинопольського „Исповѣданіє православныхъ вѣръ“ (ст. 7, ч. 21), маємо двох Григоріів монахів (ч. 47 і 48 на ст. 15), про яких невідомо, чи вони були Греки чи Русини, із яких одному приписано „Похвалу въ постѣ просіявшихъ“ і „Слово на Рождество св. Богородицы“, а другому „Слово о трехъ Отроцѣхъ“ і „Похвалу сорокъ мученикомъ“. Маємо якогось загадкового Григорія Чудотворця, відмінного від Григорія Богослова (ст. 18, ч. 54), якому приписано „Молитву въ крещеніи отрочатъ“. Маємо якогось Еуагрія Философа, якому приписано не поданий в титулу твір „Глав 14. Начало спасенія“, очевидно початкові слова першої глави (ст. 20, ч. 68).

¹⁾ Грецький текст богослуження Петра став відомий авторови сеї праці по написаню сего екскурса. Зазначу тут лише, що в славянській церковній традиції відомі тільки три служби: апостола Якова (єрусалимська), Василя Великого (кесарійська), і Івана Златоустого (константинопольська). Четверта відома у нас, скорочена служба божа твв. преждоосвященних, була уложена папою Григорієм Великим, прозваним Двоєсловом, і в латинській мові переведена на грецьку, а в сеї на церковно-славянську.

Найцікавішою новиною в тій незвичайній пробі славяно-руської бібліографії являють ся твори південно-славянського письменства. Маємо їх не багато, бо всего 7 ч., але кождий варт спеціальної уваги. На ст. 15 під ч. 46 маємо занотованого Григорія игумена Дечанського, що написав Житіє Стефана царя сербського. Дуже інтересною появою треба вважати ч. 69 (ст. 20), Євангелія на 50 недѣль, преложенна отъ Бллінска въ Словенскій діалектъ Константиномъ лѣта 6861, яко въ предсловіи являєть. Рік 6861 значить по нашому численю рік 1353. Що за один був той Константин, перекладач Євангелійських недѣльних чтеній з передмовою, годі догадати ся. Чи не мав автор Оглавленія перед очима якоїсь старої копії найстаршого славянського перекладу Константина Первоучителя з відомим Прогласієм? На тій самій стороні 20 зазначено під ч. 74 твір Еуфимія патріарха Терновського, відомого болгарського діяча XIV віку „О обновленіи храма Христова Воскресенія“. Варто зазначити, що й інші твори сего письменника здавна були відомі в південній Русі і попадають ся часто в рукописах XVI і XVII віку.

На ст. 25 під ч. 84 зазначено коротко св. Іларіона єпископа Мегленського і його одинокий твір „Прѣвіє съ Арменъ“. Варто зазначити, що се Прѣвіє ввійшло в житє того єпископа, і було жерелом дуже ровновсюдних в південній Русі статей „О арменской ереси“ і „О постѣ Арциуріевѣ“.

На ст. 52 під числами 125 і 126 зазначено під іменами Климента єпископа і св. Климента три твори, докладнійше кажучи три проповіді, а власне на успеніє Богородиці, на рождество Івана Предтечі і на Преображеніє Господне, що належать правдоподібно до одного автора, Климента, єпископа охридського, ученика св. Константина і Методія.

Маємо під ч. 89 (ст. 28) апокрифічне Первовангеліє під авторством св. Іакова брата Божого, і тамже під ч. 92 апокрифічне слово на Успеніє Богородиці Іоана Богослова. Маємо невиясненого ближше Іоанна философа з одиноким твором „О православной вѣрѣ“ (ст. 45, ч. 104) і не менше неясного Іоанна Фракісія з одиноким словом „О обрученіи“. Маємо на ст. 46 під ч. 115 загадкового св. Кипріяна священномученика з твором: „Исповѣданіє еже самъ списа, егда отвергъ ся діаволъ“ з інісір. „Глико васъ еже“. Маємо на ст. 56 під ч. 135 невідомого ближше св. Макарія з невідомою ближше молитвою, що починає ся словами: „Боже, очисти мя грѣшного“, а на ст. 60 під ч. 140 так само невідомого Марка инока з одинокою молитвою, що починає ся словами „Всемогущая и животворящая“. Із більших дубіозів заслуговує на особливу увагу „Номоканонъ, толкований Алексієм діакономъ Арістіномъ“, поданий на ст. 66—69, під ч. 160, з додатком пребогатого змісту самих

грецьких жерел. До сумнівних авторів належить також ієромонах Пахомій (ст. 70, ч. 167), якому приписано „Слово на Покровъ св. Богородицы“ і не менше Петро Дамаскинъ, инокъ и пророкъ (ч. 170), якому приписано твір „Къ своей души“, що починаєть ся словами „Многихъ и великихъ“. До загадкових явищ в обсягу грецької патристики, обнятої нашим Оглавленіємъ, належить поданий під ч. 195 (ст. 78) Хрусь Уединенний з його словом на Воздвиженіе св. Хреста. Остатнє ч. реєстру подає загадковий твір Оеодорита (невідомо якого) О Мессаліанехъ. Всі ті грецькі твори, се треба зазначити відразу, подані в такий спосіб, що автор мав їх перед собою не в грецьких оригіналах, але в церковно-славянських перекладах, що видно найвиразнійше із цитованих при титулах початкових слів майже кожної статі.

Супроти сего, зовсім поважного корпусу грецьких авторів і творів, займають латинські дуже скромне місце. І так із св. Августина маємо під ч. 2 тільки одну молитву; на ст. 4 під ч. 15 зазначено Антоія Поссевина „Вопросъ къ царю Іоанну Московскому о Паламъ“. На ст. 8, під ч. 27 наведено церковно-славянський переклад Коментарія на Псалтирь св. Брунона, єпископа Гербиполєнського, братанича цїсаря Конрада II, що вмер в р. 1045. Важне місце займає наведений на ст. 15—17 під ч. 50 св. Григорій папа римскій, якого твір Бесѣды з Петромъ архидиякономъ перекладено очевидно з грецької мови на церковно-славянську. Менше відомий нам Домнинъ єпископъ вєнетскій, якого посланіє до Петра антиохійського о Опрѣснокахъ наведено на ст. 19, ч. 65. Інтересною появою в тій бібліографії треба вважати переклад великого твору папи Інокентія римського „О суетѣ міра“ глав 87.

До найвчаснійшої доби духового розвою південної Славянщини веде нас зазначений на ст. 33 під ч. 95 твір Іоана Екзарха і прєсвитера Болгарского „Книга св. Йоана Дамаскина о 8 частѣхъ слова прєложи отъ Єллинска въ Славєнскій діалектъ“. Маємо тут доказ, що в часі вложеня Оглавленія сей твір був відомий на Русі, і можна догадувати ся, що не був великою рідкістю, коли тимчасом инші твори сего визначного письменника, хоч заховали ся також на Русі, були вже нашому автору невідомі.

Під ч. 119 на ст. 49 і 50 зазначено твір св. Кирила філософа болгарского „О митарствахъ“. Про Кирила філософа болгарского не маємо ніякої докладної відомости (про него див. в главі III), але що до статі про митарства, яку иноді (пр. Калайдович) приписувало Кирилови Туровському, можемо сказати тепер напевно, що вона була твором південно-руським і значно пізнішим, не вчаснішим XIV віку.

Під ч. 112 (ст. 48) подано твір св. Касіяна Римлянина „О осми помыслахъ“, твір очевидно аскетичний, та невідомо, чи перекладений

в грецької чи латинської мови. До титулу додано увагу: Преведєны въ словєнскій діалектъ отъ Полска Феодоромъ Касіановымъ сыномъ Гозвинскимъ въ Москвѣ 7117 Іул. 11. Грубо наричется Тропикъ.

До явищ південно-славянської літераури, занотованих у Оглавленію, треба зачислити також продукти афонсько-славянського письменства. В першій ряді стоїть тут описана під ч. 176 (ст. 75) книжка Рай мыслєнный, въ немже различные цвѣты, преподобнымъ Стефаномъ Святогорцемъ собраны, о святѣй Аѳонстѣй горѣ, почто ради святою зовется, и о Іверскомъ монастыри въ тойже святой горѣ, и о Портантской іконѣ. Присовокупленно же и о монастыри Іверскомъ святозерскомъ и о явленіи и пренесеніи мощей св. Іакова Боровицкаго въ монастырь Іверскій. Въ томъ же монастыри издася лѣта 7167. Октовріа 28 дня. Се одинокий, відомий нам церковно-руський твір з визначним південно-руським характером, друкований на Афоні в невідомій нам також ближше руській друкарні Іверського (Грузинського) монастиря в 1659 р. Оглавленіє подає коротко зміст сего твору. Про автора сеї книжки Стефана Святогорця маємо ще одну звістку, а власне подану під ч. 184 (ст. 76) Оглавленія його відомість „О горѣ Аѳонстѣй и въ ней содѣянныхъ“, яка, як видно, складала ся в двох розділів. Для характеристики літературної діяльності славянських аскетів на Афоні варто додати ще імя монаха Ісаїї, правдоподібно Сербина родом, який в році 6879, т. є. 1371 доконав на Афоні перекладу твору Діонісія Ареопатита „О небесномъ священноначаліи“ з додатками деяких поменших посланій сего самого автора, про що дуже добре понятє дав наше Оглавленіє під ч. 65 на ст. 18—19.

З польських творів, очевидно не перекладених на руську мову, зазначено в Оглавленію тільки один (ст. 75, ч. 175): Путь до Іерусалима Ніколая Радивіла, написаний латински, ксѣндвомъ Томою Трєтеромъ, стражемъ Варменскимъ, Андреемъ же ксѣндвомъ Варгоцкимъ предложена на діалектъ Полскій, и въ Краковѣ напечатана 1611, гл. 4. Отся досить недоладно вложена нотатка, одинока в Оглавленію про твір не-руський і в виразними слідами великоруському в графіці „ксѣндвомъ“, виглядав на якусь пізнійшу вставку.

Виразних північно-руських творів маємо в Оглавленію не багато. Під ч. 4 на ст. 1 зазначена „Книга или Історія о разореніи Московскія земли начавшемся лѣта 7092“ (1584), написана келарем Аврамієм Паліциним і вложена в 26 глав. До великоруської літератури належить Максим Грек, якого твори вчислено під ч. 138, ст. 56—60. Сюди-ж належить визначний діяч Нил Сорскій, якого 12 творів вчислено під ч. 159 на ст. 66. Другий визначний діяч північної Русі Йосиф, ігумен Волоколамський, вступлений у Оглавленію під ч. 109 (ст. 46) 16-ма

своїми статтями, зверненими головно проти новгородських єретиків. Учень Максима Грека Зиновій монах (ч. 82, ст. 25) заступлений одним полемічним твором „На ересь Θεодосія Косого и Лютора и Калвіна“; так само одним твором заступлений Нікон, патріарх московський (ст. 63, ч. 155): „Вопрошеніе, кіими персты знаменати лице“. Той же Нікон написав Слово отвѣщательное къ собору бывшему 7164 лѣта, надруковане на чолі книги монаха Іоана Наанаила п. з. „Скрижали духовния“, яку в грецького переклав на церковно-славянське монах Арсеній і яка була друкована в Москві мабуть того самого 1653 р. Із видань, опублікованих у Москві, подано в Оглавленію лише 6, а власне Книга о вѣрѣ Восточныя церкви (ч. 33, ст. 11—13), Дмитрія Кантакузена Молитва до св. Богородиці, друк. р. 7169 (1661), Слова аввы Дороея р. 7160 (1652), друге видане після київського р. 1628, Слова Єфрема Сирина, друк. р. 1662, Слова Іоана Златоуста р. 1664, Катехизисъ на 346-ох сторонах бев року друку. Варто зазначити, що перекладу Іоана Дамаскина вибраних слів у пяти книгах доконав Андрій Курбський (ч. 93, ст. 28—32); тогож самого автора Книга рекомаа Небеса, поміщена під тим самим числом (ст. 32—33) масть ся тут в перекладі Іоана, екзарха болгарського.

Із українських і білоруських друків треба зазначити поперед усього праське видане Біблії Скорини зазначене під ч. 25, ст. 7, із якої автор знає тільки 8 книг старого завіта. Під ч. 26 подана Біблія Острожська як видане князя Константина Острожського в роком виданя 1581 (ст. 7—8); на ст. 8—11 подано просторий зміст слів Василя Великого виданих у тім же Острові і тим самим князем 1594 р. Із інших острожських друків зазначено тут тогож князя Посланіе до Южнорусів в приводу заведеня унії (ч. 129, ст. 53). З виленських друків маємо Antigraphi albo odpowiedź na skript uszczupliwy в р. 1608, Апокрифе в р. 1597, Бесѣда Геннадія, патріярха в Амуратом, царем турским (мала бути печатана въ Литвѣ словенски, ч. 35, ст. 15); Кіновіонъ или изображение евангельского иноческаго общаго житія в р. 1618 (ч. 114, ст. 48). В тім же Вильні були видані 1627 р. бесѣди духовні Макарія єгипетского (ч. 135, ст. 54+55).

Із київських друків найважнійші 'Απολλοις Апології, переклад із польського львівського виданя, друкована 1628 р. В Києві друкували ся також твори Захарії Копистенського Слово на погребеніе Плетенецкого 1625, Слова аввы Дороея перше видане 1628, Івана Златоуста Книга на Діянія апостолів 1624 і Книга на 14 посланій апостола Павла 1625. Українських письменників вчисляє Оглавленіе 20, в тім числі деякі зовсім невідомі, як Антоній Подольський (ч. 14, ст. 4), що мав написати одно „Слово о пѣнствѣ“ і друге „О царствіи и славѣ

святыхъ“ в 6-и розділах¹⁾. Князю Владиширу Великому приписують ся два твори: „О десятинахъ церковныхъ и судѣхъ“ і „Духовный листъ“ (ч. 32, ст. 11).

Кирилу Туровському приписано лиш один твір „О чинѣ черноризствѣхъ“ (ч. 121, ст. 50); Кирилу митрополіту І дві статі: „О поставленіи Владімірскаго епископа“ і „Вопрошеніе къ Ніфонту еп. вел. Новаграда“ (ч. 120, ст. 50); якомусь Кирилу епископу приписано „Слово о снятіи Христа съ креста“ (ч. 122, ст. 50). Із рідких друків українських найінтереснійший „Диалогъ, албо розмова челоуѣка хорого албо умираючого съ духомъ“, друкований 1629 р. в друкарні якогось Павла ермонаха на Чорній. Книжечка на стілько рідка, що й найновійший бібліограф Каратаєвъ не зміг сказати про неї нічого більше понад те, що стоїть в Оглавленію²⁾. Між авторами, правдоподібно південно-руськими, варто зазначити якогось отця Аммонія, що написав якийсь твір „Четыри вещи“, де кожда глава має напис: „Блюди себе“ (ч. 5, ст. 1). Як окремих твір бев автора маємо під ч. 161 (ст. 69) „Толкованіе на молитву Господеску Отченашъ“, а під ч. 182 (ст. 76) маємо якийсь новсім загадковий „Сотъ медовный“ бев ніякого близьаго означеня. Із старших письменників варто зазначити Фотія, митрополита київського, якому автор приписує твір „О настоящемъ мятежи церковнѣхъ“, зложеній із 16 розділів (ч. 193, ст. 77), а під тим же самим числом наводить його „Духовную грамоту или завѣтъ въ смерти“, в якому автор оповідає, що бувши в роду Греком був присилуваний грецьким царем Мануїлом обняти митрополію на Руси і посвячений патріархом Матвієм р. 1409, та обняв свій престол аж р. 1428, а вмираючи того самого року, мав видіне ангела, який сказав йому: „Даде ти Господь Саваоѣ седмицу на прозвѣніе паствы и житія твоего“.

Із старших авторів названо ще Данила Паломника (ч. 57, ст. 18), а з письменників XVII віку стрічаємо Кирила Транквіліона Ставровецького в одним твором Учительним евангелієм, виданим у Рахманові 1619 р. (ч. 124, ст. 50—52), Іоанкія Галятовського в одним твором Небо новое, виданим у Києві 1665 р. (ч. 106, ст. 45—46), згаданого вже Захарію Копистенського, Петра Могилу в одним твором Слово о крестѣ Христовѣхъ, виданим у Києві 1632 р. і Епіфанія Славинецького (ч. 79, ст. 21—22), в якого творів наведено головно переклади грецьких і ла-

¹⁾ Др. І. Святицький подав мені відомість, що Слово о. Антонія Подольського про пѣнство містить ся в однім рукописі В. Ундольського із XVII в.

²⁾ И. Каратаевъ, Описаніе славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами съ 1491 по 1652. СПб. 1883, ст. 403.

тинських тогочасних творів, в тім числі Словника Калепіна, книги в'рачевскої анатомії Андрея Вессалія Бруксельського і св. Василя Бесѣды на Шестодневъ. Із оригінальних творів, цитованих там, варто зазначити Похвалу церкви р. 1657, Похвалу св. Якову Боровицькому і Канони св. Марії Єгипетській і св. Анні Тверській.

Що до авторства „Оглавлення“ маємо в науці невеличку контрверсію. Перший російський учений, що звернув увагу на сей твір, К. О. Калайдович у своїй книзі про Іоанна, екзарха болгарського (Москва 1824 р.) висловив здогад, що Оглавлення написав „нікто изъ принадлежавшихъ къ Московской Духовной Типографіи, вѣроятно Поликарповъ“. Він признав Оглавлення „любопытнымъ библиографическимъ сочинениемъ“ і додав у нотці, що воно в разі лежало в Духовній типографській бібліотеці, до якої було прислане в патріаршого двора в 1697 році, а тепер міститься в Синодальній бібліотеці під ч. 828, і написане „самою мѣлкою скорописью“. Що до сего остатнього, то твердження Калайдовича не зовсім вірне, бо як бачимо із факсиміле, доданого до праці Ундольського, про яку зараз буде мова, письмо Оглавлення зовсім не скоропись, а стилізований незвичайно делікатною рукою дрібнесенький полуустав, де кожда буква писана окремо і не має значків, що вязали б її в дальшою буквою.

Другий російський учений і одинокий досі, який заняв ся спеціально сим твором, був В. Ундольський, який у Читеніяхъ Моск. общ. истории и древностей за рік 1846 помістив повне виданє сего твору в невеличким факсиміле різних уступів при кінці і в простороку на 30 сторонах передмовою, та в доданім на вісьми кінцевих сторонах дуже гарно зробленого показчика імен і предметів, наведених у тім творі.

В передмові Ундольський дуже високо оцінює вартість Оглавлення, а що до авторства не згоджуєть ся на думку Калайдовича, бо мовляв „изъ сочиненій Поликарпова не видно, чтобы онъ былъ знакомъ съ малороссійскимъ языкомъ и въ особенности польскимъ“. Головно на підставі почерка Ундольський висловив думку, що автором Оглавлення був Симеон, а в монашестві Сильвестер Медвѣдев, Великорос, роджений у Курску, ученик Симеона Полоцького, відомий автор полемічного твору „Манна“, покараний смертю за участь у заговорі Шакловитого в р. 1691 дня 11 лютого. Доказ Ундольського про те, що сей Великорос був автором Оглавлення, не видержує критики. Скорописний почерк Медвѣдева, поданий у факсиміле, зовсім не ідентичний з почерком Оглавлення, а факт, що Медвѣдев знав польську мову і писав нею деякі листи, зовсім ще не дає права до висновка, що він міг бути автором такого твору, як Оглавлення. Не мав Медвѣдев таких відомостей, не міг мати під руками такої бібліотеки, яка позволяла йому доконати такої бібліографії. Цевна

річ, багато дечого нам тепер мусить видати ся майже фантастичним, бо не маємо ніякого понятя про те, скільки творів нашої старої літератури запропастило ся, а скільки їх ще лежить загребаних у поросі різних бібліотек і приватних книгозбірень. Не скрізь вірцева і метода Оглавлення. Головна її часть обіймає твори рукописні, але про кодекси і місце захованя тих рукописів не маємо ніякої відомости.

На семім археологічним в'їзді в Ярославлі 1887 р. була проф. Соболевським висловлена думка, що автором Оглавлення не міг бути ніхто инший, як відомий київський учений Епіфаній Славинецький. Проф. Соб. дає на се три докази: 1) Почерк Медвѣдева долучений до подобиани Оглавлення, зовсім не сходиться ся в почерком того твору; схожість їх по дотепному вислову д. Соб. „ограничивается лишь тѣмъ, что оба они мѣлкіе“. 2) В Оглавленні нема зовсім вгадки про твори Симеона Полоцького, а се просто неможливе для ученика Полоцького, Медвѣдева; 3) Остатня хронологічна книга, згадана в Оглавленні „Небо новое“ Іоанкія Галатовського, вийшла в р. 1665. На сій основі проф. Соболевський вірно влючає, що Оглавлення мусіло бути скінчене десь у тім або в слідуєчім році, бо не занотовано в нім ані Жезла правління С. Полоцького, виданого в р. 1666, ані Меча духовного Лазаря Барановича, виданого рік півнійше, а обі ті книжки були незвичайно популярні в Москві, де на думку проф. Соболевського „несомнѣнно работалъ авторъ Оглавлення“. В такім разі ясно, що тим автором не міг бути Сильвестер Медвѣдев, що в ту пору мав лише 25 літ (род. 1641 р.).

Із доказів проф. Соб. найважійший сей остатній, бо справді можна сказати, що він рішає негатиивно справу про авторство Медвѣдева. Що до самого авторства проф. Соб. висловляєть ся досить рішучо: „все права на титулъ перваго русскаго библиографа принадлежать Епіфанію Славинецькому“. На се проф. Соб. дає три докази, в яких перший доказує зовсім вірно, що автор Оглавлення був уроженцем України, а спеціально південно-західної (Славинецький мав уродити ся десь на Білій Русі, хоча білорусів у Оглавленні нема ніяких). Чи грецькі слова в роді „Вивліа“, „анепсій“, „ромській“ були справді характерною прикметою языка Епіфанія Славинецького, про се можна сумнівати ся, бо вони попадають ся часто і в инших творах церковно-славянської мови. Другий доказ Соб. опираєть ся на реєстрі творів самого Епіфанія Славинецького, який на думку проф. Соб. „могъ сообщитъ только самъ Епіфаній“. Сей доказ о стілько обосітчий, що реєстр писем Славинецького поданий у Оглавленні в одиого боку не вичерпує всіх відомих нам творів Славинецького, а в другого боку містить твори, яких авторства нема підстави йому признавати. Третій доказ проф. Соболевського опираєть ся на порівнянню почерку Оглавлення з почерком автографів Славинецького, та

в реферату Прозоровського, яким ми користуємося тут, не видно, на скільки докладно порівнював Соб. ті рукописи, тай осуд його досить певний, бо, як він каже, Славинецький писав звичайно дрібним скорописом досить недбалим, а Оглавленіє написано дрібним уставом, дуже старанним.

Питанєм про авторство Оглавленія заняв ся кілька літ пізнійше д. Александр Прозоровський у своїй книзі про Сильвестра Медвѣдева¹⁾. Д. Прозоровський не згоджуєть ся на погляди Соболевського і піддержує думку Ундольського, що автором Огл. був таки С. Медвѣдев. Не вдаючи ся в докази Прозоровського, які поза правдоподібність не виходять, а часто й не доходять до неї, зупинимо ся тільки на одній його увазі, яка на його думку може послужити доказом за авторством Медвѣдева. До уваги Калайдовича, наведеної нами висше про те, що Огл. було 1697 р. прислане в патріаршого двора до духовної типографської бібліотеки, д. Прозоровський додає записку в одного синодального рукопису (ч. 95, к. 197), по якій 1692 р. дня 5 мая по указу архієпископа московського Адріана вложено в патріаршій ризниці скринку в книжкахи бувшого монаха Сильвестра Медвѣдева, яка була поставлена „въ прошлыхъ годѣхъ“, а тепер ті книжки переглянено і зрестровано і передано новому ризничому ієродіакону Філарету (ст. 414). Автор покликаєть ся на ниший реєстр книжок Медвѣдева в р. 1682, але показуєть ся, що в тім реєстрі книги „Оглавленіє“ не було, а чи була в пізнійшім реєстрі кн. ч. 828, тепер Синодальної бібліотеки, в якій містить ся Оглавленіє, сего зовсім не видно.

Найважнійша річ в аргументації д. Прозоровського, се проба вчислення творів Епіфанія Славинецького. Що до тих 25 творів, які вказані в Оглавл. під титулом: Епіфаній Славинецький, він не має ніякого сумніву крім двох, а власне ч. 6 (Слово св. Аван. Алексан. о псалмѣхъ отъ Латінска языка лѣта 7157 съ книги изданья) і ч. 21 (Слово на псаломъ 28 лѣта 1662), які йому видають ся не належними до Епіфанія. Він закидає авторови Огл., що наробив там немало помилок, та „чтобы не показаться голословнымъ“, цитує ось що: „Авторъ „Оглавленія“ не назвалъ имени переводчика „толкованія притчей евангельскихъ“ (№ 23), каковымъ былъ не иной кто, какъ именно Епіфаній Славинецький“ (ст. 408). Друга помилка мала лежати в тім, що в Оглавленію під ч. 176 — в описі книжки „Рай Мысленный“ — подано статю: „О явленіи, принесеніи же и чудесехъ св. Іакова (Боровицкаго)“ без автора, а між творами Епіфанія Славинецького (ч. 78) на третім

¹⁾ Александръ Прозоровскій, Сильвестръ Медвѣдевъ, (его жизнь и дѣятельность). Москва 1896, ст. 393—415.

місці єсть: „Слово похвальне св. Іакову Боровицкому“. На нашу думку автор Оглавленія не зробив тут помилки, бо Слово Похвальное не мусить бути те саме, що Явленіє поміщене в „Рай Мысленномъ“. Крім творів, наведених у Оглавленію, Прозоровський начислив іще в різних рукописів і видань 67 творів, написаних Славинецьким (ст. 404—406).

Не можна промовчати й того, що деякі немаловажні обставини промовляють за авторством Епіфанія Славинецького. Ріжносторонність змісту Оглавленія і особливо його багатство грецьких творів та угляднене творів латинських і південно-славянських відповідає в значній мірі ріжносторонности літературних і наукових інтересів Славинецького. Методичність і точність найбільшої часті деталів, поданих у Оглавленію, свідчить також про велику вправу в точнім передаваню чужих думок і слів, яку бачимо в редактованих ним перекладах грецьких отців церкви. Розумієть ся, все се ще не рішає питання, і тому й не диво, що й найновійший біограф Славинецького Іван Ротарь¹⁾ не звернув близької уваги на сей твір і цитував його на віру В. Ундольського як твір Медвѣдева. Та досить побіжно переглянути всі 204 числа Оглавленія, щоб переконатися, що се мусів бути твір Українця, добре освоенного в усею давньою літературною традицією Південної Руси, в якій характерним способом впливу грецькі, південно-славянські і західно-європейські впливали ся і перехрещували ся, впливаючи на оригінальну і піворігінальну творчість місцевих письменників і діячів.

¹⁾ Ив. Ротарь, Епіфаній Славинецький, літературний діятель XVII в. (Кієвская Старина, 1900, Октябрь, Ноябрь, Декабрь, ст. 1—38, 189—217 і 347—400).

Виговщина і Гадяцький трактат.

Написав Василь Герасимчук.

IV.

Гадяцький трактат.

Коли на східних периферіях Україна на весні 1658 р. готовилась до домової революції, а з хаосу революційного долітав до ушей бренькіт зброї перериваний погрозами і стогнами нещасних, так на західнім горизонті України снувались тіни нової ери. Фактично Польща і Україна стояли супротив себе в грізній поставі, а на пограничній поясі розставлені гарнізони сточували навіть з собою бої. Ніщо інше як страх перед непевним вислідом домової усобиці і сильна охота поконати противника, пхала гетьмана в ненависні для народу обійми Польщі. Місто її валити, підняв ся український гетьман її скріплювати. Власне бунт Запорожа та Пушкара був тим лихом, що попсував українському гетьманови його високі плани відбудованя України на руїнах Польщі.

Вправді новий гетьман, który — як оповідає сучасник ¹⁾ — przez 10 lat miarkując radą swą, krzywe, piane i szalone Chmielnickiego impeta, wyprowadzał kozaków z labiryntów wszelkich niebezpieczeństw, видобув і себе з революційного лабіринту, але вийшов з нього дуже прибитий і з ревігнацією що до виконаня своїх мрій. А ситуація політична наказувала тепер на інший лад асекурувати долю України. Міг собі гетьман скрито мріяти, що потомним поколінням передасть спомин

¹⁾ Historia panowania Jana Kazimierza, т. I, ст. 318.

про своє панованє величавим пам'ятником — українською державою, до якого видвигнення збирав матеріял ще за життя Хмельницького, але тепер, задля немилого інтермецца в Пушкаром, мусів то все залишити. Певно, що зречи ся — не зрік ся довершеня свого плану, але поставив його на дальший план і на разі обмежив його до скромніших розмірів.

Непереможні обставини пхали гетьмана до злуки з Польщею. Одначе ся нова політична комбінація не була провідним ділом „Поляка Виговського“, до якого він стремів, скоро йно обняв гетьманство. Се тільки мав бути перехідний епізод, і його радше можна назвати способом як цілію. І хоч в гадяцькім трактаті мігби дехто добачувати глибший змісл історичної неминучости, то таки з його ієнези вдаряє в вічи принагідність. Сам собою величавий факт гадяцької згоди, на зміст котрого дивили ся завсіди з подивом, зродив ся не через ніщо инше, як через скрутне положєне гетьмана перед полтавською крізою; був отже плодом хвилих обставин, хоч без сумніву твердих. Одначе в порівнаню до давних величних намірів, була се політика уступства і частинного банкруцтва — так на сю польсько-руську згоду, довершену під Гадячем, треба дивити ся. Се вже повна капітуляція, тільки відіграна з артизмом, з повним укритем проявів своєї внутрішньої слабости.

Колиж і де треба шукати початку і причин сеї ідеї? Як сказано више, вона зродилась підчас найбільшої біди, домової революції попираної тайно Москвою, що опанувала була також Литву і змушувала Польщу сповнити необережно дану передше обіцянку: мало польське правительство перевести на найближшій соймі ухвалу і нею признати рід Романових наслідниками католицької Польщі, а гетьман бояв ся такої комбінації. До того доходили до гетьмана вісти, що і Швеція шукала порозуміння і починила певні кроки до тайного договору з Москвою. Юрій Любомірський, один з найконсеквентніших тодішніх польських політиків, зараз відгадав дійсну причину згаданого звороту у Виговського. Видів же він, що Виговський задалеко зайшов з Москвою і ддятого шукав український гетьман опори деінде і тому побивав ся, щоби Польщу звести на мирову дорогу зі всіма сусідами, а в нагороду за се сподівав ся, що Польща в вдячности приведеить йому на злуку всіх руських земель ¹⁾.

¹⁾ Рук. бібл. Красінських ч. 312.

Юрій Любомірський, щоби ситуацію використати для себе, попірав французьке сторонництво королевої і впливав на правительство і наклонював його до заключення згоди з Швецією, аби тим легше кинути всі сили на Україну і приспішити сполуку¹⁾.

Дійсно, такий вихід з десятилітньої боротьби може видавався для многих Українців дуже несимпатичною розв'язкою польсько-українського питання, але, треба признати, воно виходило тепер в зовсім иншій освітленю. Традиційна політична засада польської шляхти, що опирала гегемонію Польщі на неволі українського народу, була тепер вже трохи анахронізмом і стратила свою силу. Тепер, хто в Польщі думав серйозно ратувати Польщу, не міг думати про згоду з Україною без ширших, автономно політичних уступок. Для неспіdlених польських патріотів така комбінація видавала ся самотнім ратунком, і сей погляд зовсім не був осамітнений. Таке розуміння витворила попередня десятилітня кривава революція, що викликала так зміну політично-національних відносин, як і привела з собою зміну поглядів в умисловій сфері і зродила вкінці розуміння злих сторін дотеперішніх обоїлних відносин.

Довголітний протест України маніфестований проливом крові, витворив серед правлячих сфер нове покоління з толерантним пересвідченем і з серцем більше склонним до широких уступок для України. Добра охота до постійної згоди з Україною була тоді в Польщі досить популярною. Та вкінці чиж не робила вражіння і чиж не переймала страхом можливість, що можуть видіти власними очима упадок вітчизни, її поділ між сусідів, або чи не був би більший сором, якби на католицькій престолі заіли православні Романовичі? А вже ж може було б найбільше болюче, коли б хто зі шляхти зістав ся, видіти Польщу без Прусії і Великої Польщі — вправді з власним королем, але не королем шляхти, а з всевладним королем хлопів, що мав би панувати деспотично по цілковитім знищеню шляхоцького імени.

Прецінь не вийшли з пам'яті ті страшні проєкти Кароля X Густава, що намовляв побожного короля Яна Казимира до вирівняння шляхти і до відступлення йому і бранденбурському електорови висше наведених провінцій. Навіть „ad statum plebeium wydawał uniwersał, armując ich (chłopów) przeciwko szlachcie, rozkazując, aby Panów swoich zabili i praecium każdego Pana głowy obiecując“ — пише Казимир Беневський

¹⁾ Rudawski, т. II, ст. 359.

до старости луцького з дороги до Чигирини¹⁾.

Крім того напірала Польщу до згоди Австрія. Цецішевський, польський дипломат радив віденському кабінетови конечно помогти прихилити Виговського: „Думаю, говорив він, що гетьмана козаків не треба легковажити, бо на тім чоловіку опирають ся погрози многих Поляків (партії французької) викинути австрійське військо з краю і на тім чоловіку опреть ся ще багато афронтів (impertinentiae), а тому треба запобігти²⁾. Але Австрія без того здавала собі добре справу зі значіння козацтва для долі Польщі і мала завсігди на козачину пильне око почавши від Рудольфа IV і без перерви в ними зносила ся. Коли як коли, а 1658 р. Австрії дуже залежало удержати при житю польську державу, яко передмуря перед шведською авантурничою інвазією і московськими претенсіями що до польського престолу. За прошенем польської корони і представленими тодішних політиків і дипломатів Павла Вальдероде і барона Ліволі послав Фердинанд III в січні 1657 р. до Богдана Хмельницького католицького архієпископа Петра Парчовича з його капеляном Марціановичом до Чигирини, щоб прихилити старого гетьмана на сторону Польщі. То само повторив в місяці грудни того самого року по його смерті син Леопольд I; нове се посольство післано вже на адресу Юр. Хмельницького³⁾. Так само дбала Польща про посередництво у Татар, хоч вони тим разом не мали причини дуже одушевляти ся польським клопотом, маючи запевнений спокій з Україною.

В самій польській короні особливо з одушевленням витала проєкти згоди дрібна волинська, подільська і брацлавська шляхта, не зовсім сполячена, яка протягом 10 страшних літ хиталась в непевности двох впливів і весь тягар трудної революції перенесла і відпокутовала на своїй крові і майні. Як терпіла вона за небіщика Хмельницького, так не ліпші настали для неї часи і за Виговського, за котрого терпіла вона ще більші клопоти від польських і українських військових постів над Гориню і Слуchoю, що стояли завсігди на военнім поготовю. Дове-

¹⁾ Рукопись бібліотеки кн. Чарторийских в Кракові ч. 2446, стор. 47. К. Беневський каже, що Шведи хотіли забрати всю Прусію а Велику Польщу годили ся дати бранденбурському електорови.

²⁾ Walewski A. Historia wyzwolonej Polski, т. I, ст. 53.

³⁾ Про се посольство подав гарне справозданє др. Мирон Кордуба під т. „Проба австрійського посередництва між Хмельницьким а Польщею“, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. 84, р. 1908, кн. IV, с. 1—32.

дена до розпуки шляхта в своїх благальних письмах звертає ся в одній стороні до гетьмана просячи взяти їх під опіку і забезпечити спокійний кусень хліба, а в другій стороні молить і взиває знаного в Польщі в давних зносин з козаками за Хмельницького Станіслава Кав. Беневського покінчити раз ту згоду, до якої всі так зітхали ¹⁾).

На всю Польщу була йно ворожо настроєна до польсько-української згоди литовська шляхта. Богато там було підкуплених Москвою, а ще більше поводило ся власними користями і побоювалось наслідків нової згоди, що привела б за собою неминучо польсько-російську війну, якої тягар відчула би в першій мірі сама Литва. Богата литовсько-волинська шляхта, власники великих дібр, зі всіх сил стреміли до удержання згоди з Москвою, тай в власних інтересів попирали навіть кандидатуру царя Алексія на наслідника в Польщі, що було дуже дразливою річю для польської корони. Знов прогнані шляхтичі з України мріяли під егідою Романовичів прийти назад до своїх утрачених земель на Україні.

Як сказано, публична опінія на сей акт історичної ваги, була приготовлена, а виробили її користно міродайні правительственні сфери і тверезі патріоти. Не від річи буде послухати влучних думок одного такого сучасника — якогось двірського політика, чоловіка дуже добре обізнаного в ситуацію і в тайним ходом порозумінь в Виговським, в яким правительство через волинського каштеляна Казимира Беневського робило вступні заходи. Наведу сей замігний погляд сучасника, що так яскраво ілюструє духовий перелом в Польщі на се питанє, яке і до сього дня нерішене і по нині не стратило своєї актуальности.

Зайва річ говорити — мовить той сам автор — що серед такої маси ворогів, які дигають на нашу згубу, згода для нас потрібна. Але належить роздумати ся як слід, в котрим то в трьох наших неприятелів мир потрібніший і тревальший, чи в козаками, чи в Москвою, чи зі Шведами? З котрим в усіх трьох неприятелів належить ся вперед трактовати, бо всі війни є так скмпліковані, що, здасть ся, годі трактовати з одним без порозуміння з другим; бо й козаки хочуть тайно без відомости Москви годитись — а Москва уважаючи їх

¹⁾ Рукопись бібл. Чарторийских ч. 2446. Є там кілька листів волинської шляхти до К. Беневського в справі переведення згоди з Україною.

якби за своїх власних підданих, не зголосила ся в тим до нашої відомости — а що важніше, не згодилася з найголовнішим нашим неприятелем, Шведами, що ніякої іншої думки в голові не має, як, аби Польщу вимазати з карти Європи і готовить цілковите знищенє — вічну згубу і забутє польського імени.

„На мою думку, то найобережніше треба б трактовати зі Шведами, і то скоро і тайно. Як всі три війни треба мати на увазі і їх з собою вязати, так і всі згоди треба вести в певній обопільній залежности, аби одна другої не виключала, бо то певна річ: скоро в котрим з тих трьох покінчимо, зараз завести трактат з другим. Але то біда, що таке порозумінне при шведській перфідії неможливе і длятого порішення сього питання лишаю під розвагу на самий кінець. Як все наше лихо почало ся від козаків, думаю, що й наша доля і супокій тільки від них може почати ся. Коли ж самі козаки непримушено хочуть до нас повернути, то вже сам Бог покаже спосіб. Видять вони добре, що ані наша свобода не може обійти ся без їх свободи, ані їх без нашої. Якже ми з ними злучимо ся, наступить знов для вітчизни час блеску і сили, яко найвише добро. Проте треба з ними трактовати вже раз по щирому (bona fide). Бо що згода з козаками не стала ся дотепер, то таки в тим не їх вина, але наша, бо ми їх трактовали не яко людей. І за се покарав нас Бог, видвигнувши їх невинність (impunitatem), і в очах наших і чужих показав Бог, що вони такі люди як і другі і покарав нашу гордість, і ми, як думаю, покутуємо більше як вони, що по рабськи (serviliter) не застерігаючи навіть собі якою небудь клявулею свободи, піддали ся посторонній державі. Тепер і там сильно допоминають ся своїх вольностей, волять вигинути, як без волі зіставати. І ми мусіли упасти, бо вони бороли ся за свободу, а ми за безсильне пануванне (pro dominatione impotenti).

„Здасть ся, нема дотепнішого пляну над плян й. м. пана великого маршалка, що полягає в тим, щоб з ними через одного чоловіка трактовати, до чого найвідповідніший є й. м. пан волинський ¹⁾, чоловік випробований в досвіді і правости характеру, а який вже найшов до них спосіб трактованя. Тільки треба таки щиро і отверто їм признатись, що ані ми без них,

¹⁾ Так звичайно називають Станіслава Казимира Беневського, волинського каштеляна.

ані вони без нас не можуть остоятись цілими. Треба раз заспокоїти їх дезідерати, що то їх з'ясовав пан Теодозій на конвокації. Не такі вони трудні. Тільки та точка на погляд здається скандалом, де вони жадають, аби їх уважали „seorsiva gens“, правдивим народом, і де хочуть мати свої власні уряди.

„Справді треба їх раз узнати за націю, а не за сторонництво; даймо вже їм спокій і ніяким штучним і неприродним способом не викликуймо інтригі і не розвиваймо їх. Нехай буде в них така унія, як литовська; нехай один нарід над другим не має ніяких прерогатив, бо тільки через законно унормовані відносини держать ся царства, а через вивисшене народа над другим скоро повстає розпрямжене. Також уважаю важною справою, щоби навіть найгідніших чужосторонних князів не мішати до своїх інтересів, бо вони, побиваючись більше за своїми справами і цілями, заміщують держави, як се діється в нашім краю, в тім „cardine libertatum“. Як се водить ся споконвіку, тільки щира обопільна любов і забуте давних провин слугать найважнішими і незаперечними умовами доброго пожитя і тревалої згоди. Також рівність тут потрібна, що підносить правдиву свободу — хоч часто і під покровом свободи гнітуть других і змушують до потакування злого стану (confusiones). Тримаймо собі пакта і конфедерації, шануймо свободу, бо нас чужі, коли не розбіють, то і не заховать. Але та наша свобода инакше не може існувати, як козакі нас а ми козаків не будемо боронити, чи як ужию иншого терміну, Україна нас, а ми України не будемо захищати. Бо й козакі відлучені від нас не можуть бути певні своїх свобод, яких деінде не визнають. Так сей воєвничий нарід може відвинути ся до нових гарних поривів — інвенції, коли тільки без інтервенції інтересованих чужинців не будемо себе взаємно непокоїти. А згода з ними може удати ся тиж лекше, бо вже добре досвід научив козаків — стали їм там в Росії відбирати свободи, а кожного протектора і речника партикулярности слушно підозривають і навіть відкидають.

„Що до знесеня унії, то правда, се дуже прикро вражає наші вука і наш політичний запал, але то справа божого промислу, а не земного, і не цивільна, а строго теологічна. Унія повинна зміряти до сього, аби надмірною ревністю другого не згіршати (nimio zelo nie skandalizować). Прецінь св. Павло говорить: „sit zelus vester secundum scientiam“ (найревність ваша буде згідна з знанем). Боже се діло кожного просві-

чувати і шукати лічничих способів на застарілу хворобу. Прецінь нічого доброго не принесло насильство в Швеції, Німеччині, Нідерляндах; ані навіть в Англії не було з насильства ніякого хісна — всюди знов по многих кровавих війнах і боротьбах бурян і кукіль взяли гору і не допустили здорового посіву (triticum eradatum і zizania взяли верх, nec mentionem tritici admittunt).

„Сама Польща була так щаслива, і се, що у інших було злого, у неї не прийняло ся, і через се, що вона ереси не дусила, забезпечила собі і церкві спокій. Вправді велика частина була заражених, а ересь, пороки і скандали вкидали ся між духовенство, але дякувати Богу братерська тверезість (claritas) те все усунула, що аж до половини убуло Лютрів. Отже розвагою, побожністю, лагідністю треба підносити добро церкви і тими прикметами церква була сильнішою як могутість держав, навіть по очищеню католицизму. До церкви йно належить дбати, щоб піднести її добро і божу славу! Але вся та диспута радше належить до еретиків, як до Руси, якої на мою думку не можна ідентифікувати з еретиками, бо грецький обряд хоч і ріжнить ся від римського, то таки релігії не заперечує (non damnat religionem), аби тільки артикули віри не ріжнили ся (ne disciparent) і спосіб ісповіданя тих артикулів лишив ся незмінений. Нехай же то все рішить зїзд теологів в Варшаві. Прецінь та справа була вже на дневнім порядку перед війною, і якби не війна і не смерть пана канцлера, то було б се давно полагоджене.

„Я таки, не кидаючи ще теми про унію, вістаю в пересвідченю, що через знесеня її не наносимо насильства нашому сумліню і через се не осуджуємо нашої релігії. Бо взагалі унія нічим иншим не ріжнить ся від римської церкви, як тільки обрядом, котрий, як я підніс, не повинен підлягати осудови. Непростимий гріх і безбожність — запропашувати (damnare) ту релігії, яку визнаємо — і се властива ересь. Тоді такий — скажу словами св. Павла — власним судом себе осуджує, се значить вірить в се, що як раз осуджує. З тих отже причин ніби не можемо зносити унії, але щоби сього неможливо було якось поладити¹⁾ і щоби вже не найшов ся спосіб до заспокоєня нашого сумління — не хочу сьому вірити“.

Автор радить проте крайнам задишити інкорпорацію грецького обряду до латинської церкви, бо се тільки огірчить Русь.

¹⁾ В тексті є: ale, zeby to rzecz miała bydz incomplanabilis.

Як передше, перед відлученням східної церкви, стояв на чолі її патріарх, нехай так лишить ся і на дальше, коби тільки основні пункти віри були не торкані і право рішати лишило ся в одних руках, бо се установила не римська гордість, але установила божа мудрість; інакше не могла б церква звати ся католицькою, якби провінціональні церкви не мали її підлягати ¹⁾.

„Повинні отже бути спільні наради патріархів, а право рішати і власть повинна належати одному (*decisio et dependentia ab uno*), бо тим самим бережуть ся правдивість потрібних артикулів. А церков є католицькою власне через се, що має способи до захованя єдності (церков) і їх поглядів (*sensuum*). Також і Москва прихляєть ся до скликаня синоду, і якби се стало ся дійсно, — яка би то була велика з того користь для церкви! Треба отже се мати на думці і тим усильнійше стараймо ся про згоду з Москвою, так на пожиток нашої свободи як також і релігії. Інші розважання (*considerationes*) відкладаю до варшавських нарад. Тільки треба щиро вияснити Москві, що зовсім не відстрашуємо ся від сукцесії. Як приєднаємо до себе козаків, то за тим піде спокій з Шведом і підуть інші свободи без числа.

„Щоби козаки не налякались пропозиції сукцесії і не бояли ся пімсти з боку Москви за своє відступство, треба їм вияснити, що ся пропозиція не принесе ані нам ані їм ніякої шкоди, бо як будемо злучені, то: 1) тим ліпше зможемо упімнутись за спільні кривди; 2) устане війна, а настане перемирє; 3) занепокоїть ся Швед і рад не рад погодить ся з нами і попустить зі своїх постулатів, які полягають на тім, щоби дати йому Прусію й признати за протектора, що менше більше значить — признати право сукцесії, що я постараю ся доказати всім в Варшаві. Коли ж маємо рішати про сукцесію, то з багатьох причин волю таки Москву. Треба вдоволити козакам і інтенцію їх старшини, як се мені представляв п. Теодозій тай посол курфїрста п. Ахіль посиланий до козаків. Та вкінці сама рація вимагає: таж ми будемо зневолені нагинати до нового уложеного стану великі маси невдоволених з тої здуки так у себе як у них. А щоб їм не дати нагоди до невдоволення і щоби не повстало недовірє, треба буде — *polens-volens* (для виладуваня енергії) наші за-

¹⁾ В тексті: *bo ni moze dici catholica ecclesia, kiedy dependentiae są tylko provincionales.*

брукані кровю руки обмити в великій війні з ворогами христового імени. Най думає як хто хоче, але коли сього не зробимо, то можемо знов мати домову війну.

Се треба мати на думці, але публично сього не треба дискутувати; треба до сього пляну наводити Москву, саму по собі прихильну до сього — всі знаємо, як жадний слави московський цар.

Так то отже згоду з козаками треба заключати з добрими намірами, з щирим довірєм і вірно, тай найострійшими карами карати всяких насильників (*violatores*) миру. Коли ж маємо щось робити, то робім так, щоби тими трактатами з козаками не дразнити Москви, не відпихати її від угоди і не викликати війни. Самим же козакам треба сказати отверто, що шведські інтереси мають на цілі — поділити противників, і тим способом лекше розбити наше королівство, а відтак обернути його в свою провінцію, що було би шкідливе нам і козакам. Як я висше сказав, наша взаїмна свобода і цілість залежить тільки від згоди з козаками, але годім ся з ними так, щоби та згода обіймала і Москву, якій також більше потрібна згода з нами як війна, а яка звичайно дуже непевна, тай врешті є також і козацька інтенція, щоби знова погодити ся з Москвою, а опісля спільними силами підняти якесь більше діло, без чого ми не виратуємо себе.

Що тичить ся Шведів, то й вони будуть податливі, побачивши наші угоди і се шведського короля здержить в розгоні, а ми получені з козаками будемо йому рівні і його присилуємо до згоди. Вже то саме буде по нашій стороні, що шведський король знесилить себе тяжкою війною в Данії, а ще більше знесилить ся удержанєм тамже несправедливого спокою, який з природи річи не може довго тревати, бо чим більший утиск, тим більша реакція, як се бачимо приміром в відносинах між римською імперією і Туреччиною. Через удержуванє великих гарнізонів шведський король не зможе кинути до Польщі більших сил. Треба також сказати козакам, що й французька політика, що попирає грїшми Кароля X має тепер інші цілі і противна його війні з Польщею, тай угода з Австрією і бранденбурьским курфїрстом має своє значінє. Також всі ті шведські здобутки в Прусії зовсім не тревали — против них стоїть вся (католицька) Німеччина, побоючись справедливо тих самих успіхів і подібної авантури, яку наніс попередник Кароля, Іустав Адольф. Треба також післати до Беневского копії листів

від електорів до короля шведського і ту спільну їх інструкцію, що взиває його до згоди з нами. І се певне, що вразі непослуху бранденбурзький електор має запевнену поміч від римського імператора і від колесії електорів і інших князів з Франкфурту.

Надто треба мати на увазі і знеохочене до авантурничої війни короля, шведського союму і, як з Гамбурга вчора прийшли депеші, тамошній сойм не хотів дозволити контрибуції. Отже нехай козаки безпідставними надіями не осмішують себе, бо тим нічого не вдіють: наша власна сила і союзи, які маємо забезпечені, тай ведені порозуміння з самим королем сильно скріпили нашу позицію. Для відома п. волинського виписую ті сили, які маємо запевнені у себе і у союзників: насамперед Монте Кукулі має 7500 піхоти, а 4500 кінноти готової в таборі, а йде йому в поміч 3000 піхоти зі Шлеска з 36 арматами і з усім знарядем. Крім того пруський курфюрст дає під команду П. Гродзького 1000 райтарів, 1000 драгонів, а сили угорського короля в Прусах виносять 2000 драгонів, 1000 райтарів, а до того генерал Soues має 2000 піхоти і т. д.

Нехай п. волинський всіма способами старається погодити ся з козаками. Нехай козаки не вірять фальшивим новинам, що їх розсївають Шведами, бо ми справді так сильні, що можемо кинути військо і на Україну, коли б треба було ратувати козаків. По згоді з козаками, не підлягає сумніву, треба пактовати з Москвою, аби не брала за зле тої нашої згоди з козаками і на злість не уложила союзу зі Шведами. Проте треба буде поінформувати панів комісарів, аби уміли Москві вияснити нешкідливість для Москви нашої згоди з козаками, бо і без того ми би ніколи не погодили ся з ними без попереднього порозуміння з козаками. Але хто зна, чи не було б може ліпше, якби з Москвою місто по доброму, погодити ся оружжям. Треба доложити Москві, що ми від сукцесії не відстрахуємо ся і здаємо в сього добре справу і знаємо, яка зросла би користь для християнства з такої злуки, а кілька то було б слави для злучених народів, кілька для унії.

І треба трактовати про факти не видумуючи нових неможливих точок, і будучі королі нехай йдуть правою дорогою, дбають о ненарушимости нашої віри, стережуть свободи так України як і нашої, нехай дбають про свободу елекції (*cavere electionem*), застережену давними умовами. Не бачу потреби робити собі з чого небудь закидів, а противно доложім старання до скріп-

лення свободи і до знесення неоправданих побоювань, і подбаймо, щоби московські залоги вийшли так з України як і з Литви. По такій генеральній згоді з козаками і Москвою мусять сама собою наступити згода зі Шведами. А якби сього Кароль Х Іустав не хотів, міг би се легко переплатити катастрофою для себе, хоч війна з ним не дуже для нас бажана, бо навіть при певній здобутій побіді, ми не зможемо нічого на нїм пошукати. Так отже всі ті трактати ніколи не будуть тревалі, як не будуть по щирій правді заключені. При найменшій невдоволеню і недодержаню їх може підняти ся така буря, що всіх приведе до цілковитого упадку.

Так виглядала ся „скромна рада“ написана з наказу королевої для настрою і переконання короля та правительственних кругів, писана „не з ароганції“ — як каже незваний автор — але в щирім намірі, може хибна, але писана так як думав. Крім повисше наведених цілий мала ся рада не менше важне призначене — поінформувати п. волинського, себто Казимира Беневського і козацьку старшину про фактичну ситуацію в Польщі. Надїю ся на Господа Бога — кінчить — що він pomoже в добрім ділі, тільки прошу трактувати з козаками не через кілька осіб, а тільки через одного, а се через п. волинського, бо, як бачу, се чоловік розсудний і має в тім велику практику, в чим годжу ся з п. Любомирским¹⁾.

Такі то були властиві причини, що пхали польське правительство до згоди з Україною і в тій згоді з Україною добачали одинокий вихід з прикрого положення, в яким тоді опинила ся Польща. На перший погляд видавало ся, що прихильна рекомендація на тему згоди була тільки гарним початком уладнання взаїмних відносин, а в дійсности се вже кінець довголітних ведених в тім напрямі зусиль Польщі.

Порозумінне почалось десь в початку 1656 р., а автором того був давний козацький приятель, підканцлер Гієронім Радзівовський. Скомпromітований 1651 р. підозрінем в тайних зносинах з козаками перед катастрофою під Берестечком, посуджуваний в зрадї за попереднє і за відраджуванє посполитому рушеню йти на Київ, мусів він через інтриги деяких двораків шукати долі на шведськїм дворі у Штокгольмі. З початку хотів

¹⁾ Рукопись в Императорской библиотеки в Петербурзі, ч. 15, стор. 128—143 під т. Pokoy z kim, czy z Swedem, czy z kozaki, czy z Moskwa?

він, як про се писав до Хмельницького¹⁾, робити кар'єру на чигиринським дворі, але бояв ся королівської мстивої руки, натомість зробив иншу прислугу — звернув увагу шведської королеви на козаччину і підняв ся першого посередництва між нею і козаччиною. По новій зраді проти шведського короля і по повороті до Польщі навязав він 1656 р. на порученє правительства переговори між короною і Хмельницьким. І дійсно Хмельницький прийняв проєкт згоди дуже зичливо і вичікував нетерпеливо приїзду Радзейовського до Чигирина, аби, як казав, завести таку згоду, яка б і на будучі часи була доброю. Але на Волинь, як бажав Радзейовський, не мав охоти висилати комісарів, бо треба було концентрувати військо, котре був розпустив домів. Вже радив ся з полковниками.

Але канцлерови не довелось увінчати бажаним результатом почате діло і великий факт поєднання двох народів випав на долю Станіславови Казимирови Беневському, колишньому товаришеви Виговського і П. Тетері з іродського суду в Луцьку. Подібно як оба товариші Українці, так само і він покинув маломіську кар'єру, а кинувшись у вир життя, вплив на філях революції до ролі діяча, дипломата в зносинах між козаччиною і Польщею. За свої заслуги зівстав він потім іменованим королівським секретарем і волинським каштеляном.

Сьогож року 1657 велику прислугу віддало справі порозуміння козацтва з Польщею також австрійське правительство, взявши на себе посередництво обох сторін. Як вже знаємо в січні 1657 р. вислано з Відня на Чигирин архієпископа з Мартіянополя, Болгарина Петра Парчевича в товаристві його капеляна Марціановича, а з Польщі долучено до посольства К. Беневського і Ромашкевича висланого до Криму для позискання хана. Ціль посередництва одна: прихилити Хмельницького до згоди з Польщею і відтягнути його від коаліції через відкликанє Ждановича від Раковця і від Карла X (Густава²⁾). Та тим разом, хоч посольство згрисло твердий оріх і переконало Хмельницького в потребі згоди з Польщею і дістало навіть устні

¹⁾ Рукопис бібліотеки Оссолінських ч. 298, ст. 39. Копія.

²⁾ Гарний перегляд ситуації на Україні в 1657 р. і про заходи Австрії около приєднання Хмельницького, подає др. Мирон Кордуба в своїй розвідці під т. „Австрійське посередництво між Хмельницьким і Польщею“, Записки Наукового Тов. імени Шевченка, р. 1908, т. 84.

і письменні обіцянки на згоду і заяви охоти, та таки реального порозуміння не переведено. Дня 28 цвітня 1657 р. Беневський вертає назад до Польщі певно по ближні інформації та повновласти, бо в листі, який віз з собою від Хмельницького, козацький гетьман просив вже визначеня комісії для уложеня точок.

Зроблений початок не перериваєть ся: з одної сторони ведуть ся переговори між Польщею й Австрією, покінчені трактатом з дня 27 мая 1657 р., яким по смерті Фердинанда III Леопольд I зобов'язуєть ся дальше посередничити між Хмельницьким і Коронаю і грамотою з дня 4 червня поручає тому самому архієпископови, що пробував в Польщі, вести переговори на випадок смерти гетьмана з його сином, з другої сторони в Польщі пригтовляють урядові сфери проєкт згоди.

Тай як вірити словам одного сучасника¹⁾, робили Поляки велику уступку: позволено чого хотів Б. Хмельницький, себто аби Україна була князівством, і се князівство мало складати ся з двох воєводств: київського і чернігівського, тай дозволили, аби там були такі уряди, які були в Литві. Одначе мимо того всього, годі на певно ствердити, чи дійсно Хмельницький хотів ту згоду перевести, чи прочуваючи смерть готовив для неї фундаменти для свого сина або кого иншого²⁾. Король в інструкції, даній Беневському дав тепер на перед своє „placet“ на всі точки, і Беневський післаний до Чигирина десь в останніх днях червня 1657 р. дістав неограничену повновласть списати умову та підписану Хмельницьким привести до підпису королеви. Та польський дипломат не застав козацького гетьмана між живими.

Так отже ніхто инший, як той сам Хмельницький, що за життя умів так основно розірвати узли України з Польщею і чіпав ся найріжнородніших плянів до її знищення, умер якраз серед приготвань до влуки з Польщею.

По смерті Хмельницького знов наступає в акції доволі

¹⁾ Рукопис бібл. Оссолінських ч. 189, ст. 987. Се подає Голінський, що мав честь входити в члени гадяцької комісії. І се можливо, хоч на потвердженє сеї вістки ніде більше нічого не находимо.

²⁾ Як оповідає Голінський, сам Хмельницький, здаєть ся, не хотів зривати з Москвою і говорив: „Я присягав московському цареві, але як король віддаєть гетьманство мому синові, то він може поступати як хоче, бо цареві на вірність не присягав“. Ibidem.

довга перерва. Виговський в перших часах свого гетьманства змінив курс політики й шукав, як знаємо, виходу для України в іншій комбінації — думав будувати самостійну Україну на руїні Польщі. Однак сучасний літописець Ерліч¹⁾ перебільшує, коли твердить, що по смерті Хмельницького Беневського „ляда-яко трактовано і 10 неділь був він неначе в тюрмі, сподіваючись кожної години смерти від безбожних тиранів“. Так вже зле не було: Беневського перетримано тільки до жовтня і відпущено, як можна надіятися, гречно з повними надіями. Що більше, в осени 1657 р. за справою того самого Беневського стануло навіть завішене оружя і перемире в Польщю; обі сторони зобов'язались під присягою здержатись від воєнних кроків, держати ся демаркаційних ліній, а польський дипломат заручив заховане умови. Козаки не сміли переступати Случи, а Поляки Горини, і територія між сими ріками уважалась неутральною. Але при тім усім ситуація не змінилася і між Польщею й Україною давне напружене не зникало. І хто зна, якби не так фатально трудне положення Польщі, чи не використано б по військовому початкового рострою підчас гетьманства Виговського на Україні, бо між обома сторонами не було найменшої щирости — перемире не мало найменшого значіння і обі сторони часто порушували його. І се заслуга Беневського, що зумів раз-у-раз годити обі сторони, котрі неважаючи на дуже тяжке положення виступали супроти себе постійно яко вороги. Майже цілу західну границю України обсадили обі сторони сильними гарнізонами і були готові в кожній хвилі розправити ся між собою оружю.

Що гетьманови з огляду на трудне і непевне положення на Україні дуже залежало на додержанню перемиря, сього не треба доказувати. Коли ще додамо до того непорозуміння з Москвою і його заходи около уладнення добрих відносин з іншими сусідами, то хіба треба подивляти ту експанзію, яку показав в політиці з Польщею. Однак аж тепер показало ся, що ворожнеча між обома народами була надто велика, аби на пограничу війська могли заховати спокій і холоднокровність. Коли взагалі потім згоду порушувано, і як була чия вина, то була вона по обох сторонах. З поводження обох сторін можна було нераз навіть догадувати ся, чи ті конфлікти, які раз-у-раз вибухали, не були роблені з певним пляном згоди.

¹⁾ Joachim Jerlicz, Latopisiec, т. II, стор. 5.

Суперечка повстала за Пинськ, і звідти правдоподібно пішли і дальші консеквенції. Ціла Пинщина таки того самого року 1657 р. піддала ся через своїх репрезентантів Богданови Хмельницькому і він, очевидно, без довгого роздумування анектував її до України, відобравши від людности присягу вірности, а в самім місті наставивши своїм резидентом Грушу. Беневський хотів спочатку нахилити Виговського до добровільного звороту, але се не удало ся, бо козаки упирали ся на тім, що сю територію зайняв їх небіщик гетьман на добровільне прошене людности. Так само не згодив ся Виговський, а на останній проєкт польського дипломата, щоби цілу ту справу віддати під рішене самій Короні, відповів тим, що для певности загадав ще раз зложеня присяги відповідно до диплому Хмельницького.

Деся в початком 1658 р. литовський гетьман Сапіга наскочив несподівано на Пинськ і прогнав звідси уміщений незначний козацький гарнізон. Се, річ ясна, викликало серед козаків велике обурення, перемире уважано через се за порушене і Виговський грозив виступити в обороні пинської людности з оружною інтервенцією. Але на жаль і свої не дуже держали ся даного слова: під різними претекстами переходили і козаки границю, чи то за живністю, чи просто нападаючи на шляхту, або помагаючи їм в їх наїздах. І так прим., коли воеводич Лещинський просив до своїх дібр валог, Виговський використовуючи се, увів козаків до Полонного, Константинова, Заслава і Межиріча, Острога, Гуші, Степаня і Корця. А начальник тих валог, полковник Іван Тарнавський зробив для себе в Межиріча резиденцію і операційний пункт, і своїми козаками мало по малу зайняв знов значну часть Пинщини і території між Горинею і Случом. Виговський знов для злагодження страху і заспокоєня Поляків в численних листах до значних осіб обвинувачує начальників польських валог. Закликає вправді польське правительство до згоди і помочи, але сам дальше забирає і фортифікує твердині. Щось подібно постував собі кільканадцять літ пізнійше в Хвастовщині і славний Семен Палій.

Се робило Беневському найбільше клопоту, і він в своїй незвичайній зручності, тоном розпуки і плачу, з одної сторони благав Ст. Потоцького і Сапігу не давати приводу до зломаня перемиря, а з другої сторони перестерігав намісника Виговського Івана Тарнавського і подільського полковника, граничного стражника Федора Михайловича. Взагалі обі партії переконували себе в своїй слушности і невинности, але зовсім

не відступали від сього, що зайняли, а війська їх стояли супроти себе ворожо настроєні і заводили між собою бійки. Ситуація перед лютим 1658 р. була так непевна, що місто йти на сойм, Потоцький став збільшати і концентрувати війська.

Новий зворот в польсько-українських відносинах таї зміна в ситуації наступає аж в наслідок нещирих відносин Москви до Виговського в справі Пушкаря і визначеня нової ради в Переяславі. Отже виходила для гетьмана потреба забезпечити собі вразі неудачі відворот. Треба було конечно Польщу чимсь сильніше заінтригувати.

І справді, десь в половині лютого приїздить від гетьмана до Беневського львівський купець в роду Грек, Теодовій Томкевич, який під покровом купецьких інтересів полагджував вже давніше всякі дипломатичні орудки. Як представляє Беневський, тішив ся сей чоловік у Виговського безграничним довірем, а в дійсности мав Беневському зраджувати і такі річи, які Виговський хотів укрити і Беневський його уважав радше за свого резидента і шпіона. Але, здасть ся, Виговський надто добре розумів ся на людях і те само міг сказати і від себе. Сей то власне Томкевич веде від гетьмана листи до короля, до канцлера, до київського воеводи і до Беневського, а крім того поручає йому устно гетьман заявити королеви його прихильність до покори („*submissiā*“) і рішене уложити згоду в Польщею. Мав він також вивідати ся від короля і сенаторів, чи можна здавати ся на дані Беневському інструкції до тайного веденя переговорів. Щоб добрій охоті до згоди дати більше реальний вид, вислано в Чигирин на Волинь до Межибожа зручного полковника Павла Тетеру для розслідження жалоб на козацькі залози, а для полагдження вже раз того дразливого граничного непорозуміння, наказано вивести з Коречени в дібр воеводи Лещинського козацькі залози і тим способом убити причини непорозумінь.

І так зроблено: залози виведено, а для ліпшої справи відновлено затверджене давне перемире, зложено ще в осени, і тим утверджено Беневського в прихильних замірах Виговського до Польщі. Подбано також, щоб відвернути причини до дальших можливих непорозумінь: умовились, що польські війська мають стояти вправді на поготові, але на кватирах, а не разом, і від Горини мають стояти в віддаленю 3 миль¹⁾. Зроб-

¹⁾ Реляцію про се пограничне непорозуміння переповів я на основі

лено се тому, що зближене Поляків до сеї границі викликувало у простого народа невдоволенє і його утечу і через се насувало можливість бунту против Виговського.

Так вже Тетера усунувши всі перешкоди, подав з своєї сторони точки умови, без яких формальностей годі було приступати до самого трактату. Певно ті самі пропозиції подав в Варшаві і Томкевич, але ми їх не знаємо від нього, а знаємо від Беневського, з його реферату, післаного королеви по його конференції в Тетерю¹⁾. Найважнійша умова поставлена Виговським для корони, се було бажанє погодити ся доконче в шведським королем, хочби навіть в власною шкодою. Бо якби Росін випередила Польщу і завела з королем трактати, тоді не обіцяє він доброго успіху, бо козаки не повірять в перевагу Польщі, а Україна буде мусіла *volens nolens* дальше зносити тиранство царя. А Виговський побоював ся сеї небезпечности дуже, бо мав відомости, що Москва про таку згоду з Карлом X побивала ся — обіцяючи всю Польщу за Вислою, а Хитрово оголошував навіть в Україні против Польщі війну. По друге, він бажав, щоби король післав від себе до Криму посольство і наказав ханови вирушити зараз з ордами, не чекаючи весняної нори. 3) щоби границі так Польщі як і України як найщільнійше замкнути, бо всякі бігуни, купці своїми реляціями дуже утруднюють справи; пограничні війська, особливо гарнізон поміщений в Межиріччю мав сього пильно стерегти. 4) щоби війська коронні були все готові, але не наближали ся до Горини і щоби корона мала на поготові посполите рушенє і для сього мало правительство видати універзали — одні віці за двох, а на треті мали вже сідати на коні. Здасть ся, то все було зроблене на се, аби в одної сторони мати забезпечену поміч на випадок неудачі в Пушкарем, а в другої сторони — аби польськими військами шахувати нарід²⁾.

Такі отже жаданя ставляв гетьман. Але яка була запорука зі сторони козаків, що то все брали серіозно? Якось сповняло польського дипломата підозрінє, що Тетера понад гарні слова не мав від Виговського повновласти, таї, видко, Виговський не зовсім точно сповняв поставлені зобовязаня. Беневський, уважаючи Тетеру своїм конфідентом, не залишив знов нічого, щоби дові-

ровправи Д. Коренця ц. т. „Зносини Виговського в Польщею в р. 1657 — 58“. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 38. »

¹⁾ Руконись бібл. орд. Красінських в Варшаві ч. 312, ст. 207.

²⁾ Ibidem, ст. 399, 256—7.

дати ся про фактичний стан річй, і се справді досягнув, бо Тетера в своїй найвній добродушности висповідав ся зі всього. Як пише Беневський ¹⁾ — Тетера ручив за добрі заміри українського гетьмана, і якби навіть Виговський не хотів дотримати обіцянки, так мусить, бо його збивають з дороги політичні обставини. З усіх сторін настають на його голову: тут Юрій Хмельницький підбунтований громадить свою партію і шукає підпертя, а там Запороже все до нього ворожо настроєне і жде тільки весни, а полковників собі вірних має Виговський йно мале число. Цар тільки про око йому сприяє, в дійсности радби його згубити і казав йому до себе їхати. Якби не дотримав обіцянок, так він — Тетера — від нього перший відорветь ся, а маючи симпатію і любов, потягне за собою більшу часть козацтва.

Тетера зі своєї сторони, чого йно ждали, все зробив для доказу вірности: виконав присягу, підписав декларацію на дотримане обіцянки і в заклад дав свого рідного сестрінця єдиного Пікуліцького, якого Беневський на свій кошт улюковав в Луцьку при єзуїтах. Сам Беневський ввійшов з ним в щире довіре яко сват через рекомендацію йому нової жінки по смерти першої, сестри Івана Виговського. Яко доказ Тетериної вірности послужив також факт, що торгував з удовою Киселя про Гушу і там став будувати ся. Беневський запевнившись в його місії обіцяв йому в усім королівську ласку і обсилав дарунками, дав на видатки 6000 вл. і обіцяв до того звернути всі дарунки і видатки, роблені ним на висканє козаків. На Великдень обіцяв вернути до козаків і кінчити діло ²⁾.

Так отже розпочате діло йшло далі: посольство Томкевича в Варшаві і його конференції з правительственними особами пхнули порозуміне на добру дорогу і всюди воно відбилось в теплою симпатією і всюди прийнято його з горячим співчутем. Таки зараз при кінці лютого скликано конвокацію сенату, в якій крім сенаторів взяли участь найзнатнійші особи в цілої Польщі і ухвалено вислати до козаків вибраних послів з пропозиціями ріжних способів до згоди, а для попертя переговорів і для надання сій справі більшої ваги, мали вислати до козацьких границь військо аложене з 30.000 людей, себто з дивізій, під комендою Ст. Потоцького, Любомирського і Сапіги. Задачою сеї армії було уважати на Україну і на козаків, а ударити на них тільки в крайній потребі. Зібраний сойм до поалагодження справ

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Ibidem.

в марті, визначив для переведеня переговорів великими комісарями обох гетьманів, Стан. Потоцького і Павла Сапігу, а крім того додано смоленського каштеляна Євлашевського і волинського Станислава К. Беневського. Вони мали на весну зіхати ся в Дубні і там з самим Виговським або з його повновласниками докінчити діла ¹⁾.

Але се був мабуть проєкт скрайнійшої, нервової партії, яка не зміла числити ся з дійсним станом без попередньої рішучої згоди в Чигирині. Тай те військо з 30.000 людей, супротив недостачі війська і його плян — се були страхи на Лахи. Українському гетьманови в його борбі з опозицією передчасна умова з Польщею була дуже не на руку і вона своєю непопулярністю могла б його вбити. Ціль українського гетьмана була вести переговори потайки і продовжати їх до нескінченя, ніколи надто не натягати струн, не доводити до розбитя, але і не доводити до згоди. А вже ж концентрація польських хоругв під Дубном і наближанє їх до Горини, викликали оправданий неспокій і у Виговського і у старшини. Всюди сільська людність стала непокоїти ся і се дало опозиції безпосередний товчок до доносів на Виговського перед Москвою. Пограничний поволоцький полковник і людність з над границі алярмують в маю Бутурліна про грізну небезпечність і скрізь по Україні ходили чутки, зрадовані певно на Запорожжю, що з польськими військами має злучити ся сам Виговський і напасти на Україну ²⁾. Так отже препарований експеримент показав ся дуже резиковним і гетьман потім сам побоював ся і підозривав польських гетьманів, що хочуть зломати перемире і почати з ним війну. Длятого Беневський знов посередничить і вживає гетьманів не ломати перемиря, а Виговський від себе страхає війною ³⁾.

Що і польські гетьмани поступали собі може довільно та підозривали Виговського в нещирости, мали і вони за собою багато слушности. Тими мотивами, що збуджували їх підозріня були: брак документальної повновласти для Тетери, несубординація військ (хоч вона була і по обох сторонах) і недоста вияснені властиві, реальні постуляти. О скільки знаємо, справа тільки волікла ся через кореспонденції, посольства і конфідентів. Знаємо, що Тетера часто виїжджав до Межиріччя, конференції там в Беневским, укладав тимчасові перемиря тай назад вертав ся до Чигирини, але докладного предмету тих конфе-

¹⁾ Waliszewski A., т. II, ст. 273.

²⁾ Акти Юго-Зап. Росії т. IV, ст. 116, 115. Памятники, т. III, с. 290.

³⁾ Памятники, т. III, ст. 290, 296.

ренцій не знаємо. На диво Поляків, Виговський від себе нічого не предкладав, а навпаки жадав пропозиції їх постулатів, щоб, як говорив, могли мати поняття про ті бажані уступки і щоб обмірковувати свої постулати¹⁾. Сам виступив вправді в загальною, але зовсім виразною пропозицією аж доперва в перших днях мая і тоді аж зажадав властивої згоди. Власне вибирався тоді під Полтаву на рішучу розправу і не був певний як доля йому присудить. Вислав отже знов в сих згаданих днях до Беневського чоловіка „virtute probata“ званого Теодозія і заохочував правительство до скінчення „добрих справ“, заручаючи, що пізніше тяжше буде знайти вигідніший час, і довго прийде ся ждати, нім така звізда присвітить.

Ще рішучіші кроки до згоди, вимірені вже на певний успіх і на довершене свого великого діла, чинить гетьман не скорше як при кінці мая, підчас побуту під Полтавою, саме тоді, коли був в дуже критичнім положенню. Але і тепер ще повновласть була йно устна, а не письмена: „Co strony publici promovendi boni, iakom ia raz na taką p. Teterę ordynował funkcją, tak y teraz zupełną onemu iednemu W. M. M. P. wierę tym upewniając, ze cokolwiek by on ex re nostra z W. M. M. Panem postanowił, my wdzięcznie przyjmujemy. Nostrago confirmabimus voluntate, skoroby iak naumnieyszą dał o tym wiadomość. Tylko o to prosimy, abys W. M. M. P. chciał z nim agere confidentissime, omni remoto scrupulo, nie kładąc sobie zadney do niego urazy przez nieprzystaną onemu plenipotentią, gdyż te nasze listowne upewnienia za nayważniejsze mocy y pozwolenia mieć chcemy. Sciagnę na się łaski Bożey oddalenie, jeslibym miał iednego uchibić słowa nad postanowienie ordynowanej odemnie osoby²⁾. То само повторяєсь ще в червні. Іа więcej słowu memu indidi firmitatis et fundamenti, niżeli kiedy bym sto skryptów takich miał dawać³⁾. Дуже побоював ся гетьман дати комусь в руки документ, аби при неудачі то не скропилося на нім. Проте поручає Тетері бути обережним, боїть ся щоби подорожні не виявили секрету, бо в Москві перед Лісницьким про нього говорили з підозрінєм і литовська шляхта сильно інтригувала через ніжинського протопопа Фи-

¹⁾ Рукопись бібл. Красінських ч. 318.

²⁾ Лист Виговського в д. 27/V 1658. Рукопись бібл. Кр. ч. 318.

³⁾ Рукопись ч. 312, ст. 201. Informacya Teterego od Wyhowskiego.

лімоновича¹⁾. Особливо поручає бути обережним при пересиланню відомостей, так боїть ся, аби зрада їм голов не покрутила. Крім того заздальгидь асекурует ся на будучність, коли б в того всього випало повне фіяско — „аби нам були загарантовані почести і репутація, яку нам обіцяно“²⁾. Розумієть ся, треба було матеріально забезпечити будучність, бо могло би так випасти, що скомпромітованим не було би у себе в дома що робити, могло б прийти на „reputacyi szwankować“. Вісти мали прислати ся через челядників мовляв у власних інтересах.

Вкінці около 15 червня гетьман війшов цілковито з дороги баламуцтв і станув на реальній підставі. Повідомляє отже Беневського, що повискав на свою сторону багатьох, і для приспішення укладів висилає до Межирича Тетеру, щоби умовив ся що до кашітуляції і підписав її. Наказував Тетері приспішувати дорогу і так в тій справі обійти ся, „як ми в собою над Петровом умовили ся, опираючись в усіх окаяніях на наших слові, від якого жадною мірою відступити не хечу“³⁾.

Що було найважніше і чим справді дав гетьман доказ доброї волі до згоди — се було те, що зривав в Москву, „зрікав ся царської приязни і заявляв свою готовість „в Татарамі і Річю Посполитою ударити на Москву“. Уже певно компоновав ся знаний нам маніфест против Москви!... Треба було кувати зелізо, поки горяче. І Беневський, розуміючи се, налягає на короля, „аби кінчив в Україною“, але обережно, і перестерігав, щоби комісари не дуже квапили ся в комісією, щоби не тяжкі ставляли услівя, не довіряли паперови і щоби не залишили гладити царське величество комплєментами. Як писав Беневський — „очікує Тетери і з ним має удати ся до короля. А тим часом радив вислати до Виговського листи з комплєментами — один від себе, а другий від сенату, і рівнож просив вислати зо 20 листів до різних старшин, не жалуючи титулів: „благородно уроджений, нам вірний і милий“ і т. ин. Також намовляє короля приїхати до Львова або Люблина і близько місця переговорів відбути сойм. Ще раз поручає вельми заховати секретність справ і осіб⁴⁾. Від себе що треба було зробив: післяв на жадане Виговського

¹⁾ Ibidem. Литовська шляхта пускала навіть вісти про розділ границь і винагороджене Виговського. ²⁾ Ibidem.

³⁾ Рук. бібл. Кр. ч. 318, ст. 199.

⁴⁾ Памятники, т. III, ст. 304, 305, 308, 310. Листи Беневського до короля й інших осіб.

післанця Стжалковського, а з ним листи до козацької старшини з запевненням королівської ласки.

Невмірно велика подія, якої не легковажили і сучасники, зближала ся чим раз ближше. Довге зволікане кінчило ся вже реальними фактами. Як дотепер була проволока, то властива ціль сього лежала не в чім іншому, як щоб здержати Польщу від нерозважних кроків, доки не удасть ся поконати домової революції. Коли б перше роблено угоду, то роблено б її більше під обухом потреби і друга сторона не занедбала б вихиснувати прикрого положення свого приятеля. Тепер по погромі Пушкарка можна було красше використати ситуацію — тепер стояв против себе рівний против рівного, тепер стояв супротив Польщі щасливий побідник домових клопотів. Від тоді були зовсім інші вигляди і була більша охота: „Сам Бог знає, яка охота пре нас до згоди, коби тільки його свята воля хотіла нам присвічувати своєю ласкою! Одначе в надії, що як зобачить наші серця склонні на так гарні річи, то й ще більше прихилить наші серця до спільного навернення. Ми з нашої сторони давно б привели до здійснення намірені пляни, якби не виправа за Дніпро“¹⁾.

Деся в половині червня приїхав нарешті до Гоці Тетера з повновластю, з сею повновластю, якої так дуже вичікував і жадав Беневський. В привезенім листі гетьман дякував Беневському за здержане обох сторін від нерозважних кроків: „Добре стало ся — писав він під д. 4 (14) липня — що з обох сторін здержали ся від суперечок, бо через се навіть ті що мали лихе понятє про щирість, переконають ся в нашій добрій волі. Коби ви м. пане дбали дальше про здержане ворожнечі, а се не буде без платної користи“²⁾. Козацький гетьман мав в початку на меті — як се пише в листі — поконати дорешти своєю волю, а по сім удати ся до Білої Церкви та кінчити навязані переговори. Одначе наразі полагоджував все через Тетеру, а в дальшій мірі служили яко посередники і справоздавці між Чигирином а Варшавою: Томкевич, львівський єпископ³⁾, Петроній Ласко і ин. Торг добивано на цілій лінії і обі сторони звивали також до згоди Кароля X Густава і заохочували його до війни против Москви.

¹⁾ Рукопись бібл. Красінських ч. 318, ст. 201.

²⁾ Рукопись ч. 318, ст. 112. Лист Виговського в д. 4 липня.

³⁾ Лист Літолї в д. 29. VI. 1658 р. Віденський Архив.

В тих то днях, зараз по приїзді Тетери начеркнено проект будучої згоди. Начерк сей зробив певно Беневський і Тетера; він не обіймає ще всіх постулатів гадяцького трактату, чередовсім нема в нім докладно спрецизованих політично-автономних відносин обох держав, а всі інші точки розказані коротко¹⁾. Ще далеко тим пунктам до просторого, гарно устидізованого і доповненого будучого трактату. Се були пунктації, над якими оба правительства мали застановити ся і по розвазі змодифікувати. Те все, як там на кінці пояснюють автори, має ся розуміти не за конклюдію, але за намову (проект) „ad trutinam J. M. y wszystkich Rzptey wzięte y salua agitatione commissionis agitowane“ (підданий під розвагу короля, річи

¹⁾ Сей концепт під т. „Puncta na Supplikę Woyska Zaporowskiego przez Wielmożnego kasztelana wołyńskiego y Urod. Pawła Teterę od Hetmana Zaporowskiego delegowanego Namówione, ad trutinam J. Mci y wszystkich Rptey wzięte y salua autoritate Commissionis agitowane“ обіймав такі справи:

1) Скасованє кадуків на козаках і шляхті, від кого б вони не були надані.

2) Має наступити найширша амнестія за всі провини в воеводствах Київським, Волинським, Брацлавським і Чернігівським.

3) Гарантовано православну віру і православній шляхті давало ся вступ до сойму, трибуналу, а київській митрополит і єпископи луцький і львівський мали васідати в сенаті. Крім того з тих дієцезій мали бути по одному депутатови до люблинського трибуналу. То само мало бути і на Литві.

4) Козаки застерігали міщанам львівським, перемиським, люблинським і виденським свободу в торговлі і в усіх міських урядах. Всі забрані церкви, монастирі і добра відбирали православні назад.

5) Запорожському війську лишала ся давна свобода і вольности і воно мало де схоче, до вподоби перебувати: або в містах, або на селах, або на хуторах.

6) Висші уряди і сенаторства в Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводства займають тільки православні.

7) Гетьман вирікаєть ся чужосторонніх протекцій, має карати всяких свавільників, що хотіли б нарушити спокій або схотіли б без причини вірвати сойм.

8) Вимовлено нововленє на отворенє двох академій і вони забезпечували ся такими привілеями, які мали польські. В містах, де мали бути академії, не позволяло ся учити єзуїтам.

9) Доходи з староства чигиринського йшли на видатки гетьманської булави.

Концепт носить на собі дату в Гоці д. 5. (15) липня 1658 р., підписаний П. Тетера. Але на жаль оригіналу сього концепту не удалось мені найти. Наведений концепт зняний з копії. — Рукопись бібл. Красінських ч. 312, ст. 207.

посполитої і сойму). Сей концепт згоди переслано зараз королеви, а до Виговського послано від Беневського і Тетери листи через двох кінних післанців; оба взивали гетьмана до кінчення діла. Одну копію післав також Беневський (10/VII) до коронного гетьмана Станислава Потоцького. „Досить ласкаво провідіне в нами обійшло ся би — пише каштелян — якби вже після тих пунтів настало порозумінє. Вправді унія, здасть ся, найбільше перешкаджає, і при ній козаки так завзято обстоють, що против неї і слова не дадуть сказати, і я зрозумів, що ті дурниці найбільше роздразнюють Україну“.

„Які П. Тетера мав до умови тих пактів повновласть (facultatem), вирозуміш в тих листів, в котрих посилаю до Вас відписи“. Але були деякі листи не аби якої секретности, коли Беневський уважав таки за потрібне їх задержати. „Секретні і довірочні справи опускаю в листі — пише дальше каштелян — і не посилаю таких письм, аби вони нікому не дістали ся до відома¹⁾, бо що небудь чинить ся, треба робити під найбільшим секретом. Сам Виговський стоїть на тім, щоби чим скорше кінчити. П. Тетера в Межирічу буде вичікувати останньої резолюції, тебто послів і визначеня місця“.

Тимчасом перемире, що вже вийшло, знову заприсяжено і обі сторони видали строгий наказ, аби війська занехали ворожнечі і аби діла згоди не обливано кровю і руїною. Дятого спеціальним письмом перестеріг Тетера на Полісю Конст. Виговського, котрого жовніри своєвільно непокоїли Слуцк, а в другої сторони казав Беневський уйняти в карби хорунжого Кмічица, що аж до самої Горини загаяв ся і весь той кут около Степана так попустошив, що бідні хлопці перелякані кидали ті сторони і утікали до Острога. Через се вони розширяли невдоволенє і через се заходила небезпека бунтів на Україні. Крім того взивав Беневський гетьманів, аби вони свої війська стягали до

¹⁾ Рукопись бібл. Красінських ч. 312. Які то були секрети, можемо довідати ся в листу Беневського до короля десь в кінця червня 1658 р. (Памятники, т. III). Крім свого листу посилав він також до короля і лист Виговського (його не маємо). Беневський повідомляв короля, що український гетьман прихилив до свого пляну богато старшин і що Тетера вже має повновласть і посилав ті капітуляції, що їх він (Тетера) підписав в Межирічу (?). Дальше поясняє в тім листі текст листу Виговського. З його змісту виходить, що Виговський дає до пізнаня своє бажанє, аби його товаришів винадгородили і забезпечили. Вкінці жалуть ся польський дипломат на Немирича і каже, що ті fragmenta haeretickie Niemiriczowe refutantur, że inscio Wyhovio w iego się głowie urodziły.

купи і держали в таборі. „В кількох неділях — сподівав ся він — справа рішить ся або на сю, або на другу сторону“¹⁾.

Угода була вже в близькій перспективі, але заходили і поважні побоюваня що до наслідків і політичних комплікацій. „Ані цифрами, ані жадною листовною розмовою не можна того виявити, що можна б особисто сказати про ті наслідки, яких я побоюю ся, але може до того не прийде“. Хто зна — пише той сам в postscriptum — чи не ліпше таки держати ся в царем і покорити Україну, Крим і Турцію, до яких козаки безперечно удалуть ся. На щось треба нам конче рішити ся, тільки аби місто поліпшеня не зробити в себе театру на війну і самим не вийти на ніщо“. Наказує вкінці і йому велике мовчанє в звирених тайнах, бо Виговський дуже непокоїть ся тими чутками, які про се ходять по Україні.

В такій то стадії була українсько-польська згода перед вібранєм сойму. Одначе хоч її зреалізованє було щирим бажанєм правительственних сфер і їх постанова була рішаючою, але в формальній сторони треба було ще призволєня сойму.

Соймови, визначеному на день 10 липня, надавало ся з ріжних зглядів велике значінє: брав він на себе обовязок рішити, чи має бути мир чи війна зі Швецією, в Московю і він мав також уставити відносини з иншими державами: з Австрією, в електором бранденбурським і мав також перевести реформи будучої конституції. Взагалі мав полагодити і направити всі неправильности, які зродило кроваве десятилітє. Але се нас все мало інтересує. Як сказано, сойм розпочав ся 10 липня²⁾ під маршалківством посольської їзби Любовіцького. Між пропозиціями, які відчитав коронний канцлер Кориціньський була до полагодженя і справа козацька.

Сойм уконституовав ся в сей спосіб, що поділив ся на відділи, — щось в роді наших комісій, і вони радили тайно при замкнених дверях. Крім заприсяжених вступ був заборонений навіть чужим послам. Обради відбували ся незвичайно поважно. Король і королева з найзнаменитшими сенаторами розбирали найважнійші справи і їх ухвально у себе в королівських покоях, а потім доперва запрошувано значнійших з поміж земських послів. Ті звичайно в нічим не супротивляли ся, а противно, йшли в усім згідно з бажанями короля і сенаторів.

¹⁾ Выше згадана рукопись.

²⁾ Waliszewski A. Historia wyzwolonej Polski, т. II, ст. 273. Сей то автор подає нам отсе докладне справовданє.

Особливо за дуже важні уважано справи козацьку і московську. Комітет зложений в сенаторів і послів зайняв ся також укладом інструкції і повновласти для комісарів призначених до трактатів в Московю і козащиною. Конституції сойму 1658 р. називають сей тайний комітет „депутацією в сенату і в посольського кола до апробації певної комісії“. Дуже пильновано тайни в тім комітеті, і інструкцій зложених для комісарів на зїзд виленський і для делегата до козаків публично не відчитувано. В інструкціях поручалось за всяку ціну завести в козаками згоду, хоч козаки домагали ся „дивачних річий“: бажали щоб Русини греко-католич. обряду відорвали ся від католицького костела — против чого єпископ і нунцій запротестували.

Справа козацька займала не тільки увагу соймуючих, але також інтересували ся нею австрійські послы; вони при отвореню теперішнього сойму ще раз пригадували пильну потребу позискання України. Король від давна перейнятий заміром позискання козащини, обрав компромісову політику великодушности, тим більше, що всі були певні що до доброї волі Виговського. По мысли сеї уміркованої політики мало бути тепер козацтво злучене в Річчю посполитою не узлом підданства (absoluta subiectione), як се було перед тим, але такою унією, якою була злучена Литва. Як Литва, так само і козаки мали отримати привілей, на підставі котрих могли вибирати своїх власних урядників, виправляти послів на сойми — одним словом творили в організмі Річчю посполитої власне, в собі замкнене тіло.

І справді, щоби ще виратовати Польщу, се був одинокий спосіб привернути давний стан річи. Для того то предложені услія на соймі як найдокладнійше обговорено, а пороблені поправки мали вже остаточно полагодити комісари. Для ще скорійшого успіху і вироблення прихильности у козацьких мас для сього плану ураджено так: військо польське виступить на пограниччє Руси, а Виговський і втаємничені в то його сторонники будуть удавати страх, перецінювати сиду польського війська і візвуть козаків до заключеня згоди з Поляками¹⁾.

Визначена від сойму комісія скоро сповнила своє завдане — майже всі подані Виговським умови приняла і післала їх польському послови, що з ними укладав ся. Спішили не аби як,

¹⁾ Рукопись цїсарської бібліотеки у Відни. Письменне справозданє Лівої до цїсаря Леопольда I в д. 17/VIII 1658.

бо знали, що цар вислав на Україну військо і іменував нового гетьмана для запорожського війська. Належало отже сьому опертися і робити для козаків уступки. По словам справозданя німецького посла в Польщі, король і много сенаторів хотіли козакам надати становище вільних станів Річчю посполитої, але Виговський (родом Поляк) думав, що без того обійдеться ся і прирікав привернути давні відносини, і через се сам собі утруднив досягненє наміру¹⁾.

Україну заступав на соймі обозний Тимотей Носач, представник уміркованих козаків, чоловік, що тішив ся у козаків широкою популярністю і представляв нешляхоцьке козацтво. На авдієнції у короля жадав він в імени України, аби Польща, по мысли обіцанки, дала корону московському цареві та щоб забезпечила права України особним трактатом. Носач говорив з одушевленєм, але бесіда його видала ся польським панам трохи шореткою і грубою²⁾. Сойм обіцяв вислати на Україну комісію³⁾.

Саме тоді, як на Волини П. Тетера конферував з Беневським, а в Варшаві застановлялись над присиланими вістями з Межиріча, з Гощі або з Полонного, український гетьман по своїй побіді розпустивши військо, сидів в Чигирині і зі своїми прихильниками розбирав реляції Тетери, полагоджував біжучі справи та працював над новими проектами. Військо і орду розпущено на жнива на короткий час, наказавши бути готовими в кожній хвили до походу. Бо вправді придушено побідою революцією і головних провідників не стало, але ситуація вістала ся надальше грізною і в кожній хвилі можна було сподівати ся зі сторони Запорожа якогось вибуху невдоволення. А до того скрізь по головних центрах України в замках стояли в ґарнізонами моск. воеводи, котрим не міг бути доси незваний готований замах українського гетьмана. Адже вони на се були післані, щоб слїдили кожний рух гетьманський — і справді все знали через своїх шпїонів.

Не дивлячи ся на блискучу побіду, положенє гетьмана коли не було фатальне, то в кожнім разі було незавидне. Се не було тайною, що спокій на Україні був дуже непевний і всі

¹⁾ Ibidem. Взагалі сей погляд австрійського посла являєть ся трохи незрозумілим.

²⁾ Костомаров: Гетьманство Виговського.

³⁾ З листу Лівої д. 3. IX. виходило б, що Виговський хотів прислати послів до Варшави і їх навіть вичікували в Варшаві.

знали, що новий гетьман не мав так в руках козаччини як пок. Богдан Хмельницький, і навіть його сторонники побоювалися сеї непопулярної у народа згоди з Польщею. Унія якраз псувала всю справу. Гетьман і старшина домагалися її знесення, а в Польщі на все годилися, тільки ніхто не хотів чути про її знесення¹⁾. Що гетьман добре здавав собі справу зі свого непевного становища і забезпечував себе на всі фронти, видно з осьього факту: Одного разу прикликав до себе полковника Івана Сербина і не криючись сказав йому: „Як станеться так, що в ним буде зле, і Москва буде на нього наставати і не буде ніде виходу, то він, гетьман, удасться до нього, Івана, в город Брацлав; там наказав йому будувати для нього замок та готувати запаси для людей і для коней. Як же і там не буде певний, то удасться в Крим або на Волощину²⁾. Завше бачив гетьман своє житє в непевности; здавалося йому, що воеводи тільки й думали, аби його за всяку ціну дістати в свої руки³⁾.

В Москві, де також певно знали, на що на Україні заносить ся, старалися ще поладити з гетьманом по доброму і поки час спинити приготування до нової політичної комбінації. Та гетьман вже від часу, як рішився йти походом на Пушкаря, з царськими послами не числився тай зовсім не укривав свого невдоволення до Москви. Перед стольником Скуратовим обвинувачував Москву що викликала бунт Пушкаря, та лаяв за послані без його відомости грамоти і за всяке легковажене правного репрезентанта України. Передовсім ненависний був для нього воевода, Василь Борисович Шереметев, що прибув д. 17/VI до Київа на місце Анд. Бутурліна. Сей воевода вже добре дав ся звнаки козакам зі своєї діяльності на Білій Русі, виганяючи їх звідти, а тепер так само поводив ся він гордо і з легковаженем в Киянах — загарбував на всякі ціли приватні їх маєтки, докучав духовенству і міщанству, а навіть гетьмана мав за ніщо⁴⁾. „Знов воеводи приїхали заводити бунти — докоряв гетьман. — Я просив тисячу драґонів і тисячу салдат, а мені присилають воевод, ніби усмиряти бунтівників. Царські воеводи і військо мені не потрібне, бо я вже бунтівників покорив“. А Богун замітив в іронією — приїхали дітий та жінок списувати“. „Вам в Москві потрібний такий гетьман — кавав далше гетьман — щоб його

¹⁾ Лист Ліволі в д. 14. VII. 1658.

²⁾ Барсуковъ Ал.: Родъ Шереметевихъ, т. V, ст. 124.

³⁾ Акты т. IV, ст. 128—130.

⁴⁾ Барсуковъ А., т. V, ст. 133.

могли за зуб водити¹⁾. Так само ненавидів і хотів позбутися Григорія Ромодановского.

З початку Шереметев, певно з поручення свого правительства, закликав кілька разів гетьмана до себе на розмову, хотів певно відтягнути його від згоди з Польщею і довідати ся, на кого збирає полки, але Виговському тепер ані в думці не було йти до Київа на розмову. Присланим послам сказав до очий, що збирається походом на саму Москву, хочє Шереметєва прогнати з Київа, а потім йти на Ромодановского²⁾.

Тимчасом стали полки збирати ся, прибули вкінці Татари і гетьман д. 11 серпня рушив з Чигирина на Задніпровє. Тим разом явних причин до походу не було. Гетьман представляв сю нову експедицію яко продовженє весняного походу — ніби хотів поконати решту Пушкарівців. Властива ціль була инша: гетьман хотів підчас самого акту згоди мати з собою військо і в комплекті старшину, щоби сьому актові надати більшої поваги і щоби він не виглядав як його власне діло. За два дні перед гетьманським відїздом, д. 9. VIII приїхав ще до Чигирина піддячий Яков Портмоїн, щоби повдєржати гетьмана від замїреного діла і привів йому грамоту, в якій правительство вже вихваляло його за вірну службу і просило, щоби не піддавав ся польським обіцянкам. Та вже було запізно. На запитанє про збройне приготуванє, гетьман сказав: „Йду в обережности, йду сам за Дніпро вишукувати свовільців, бо не хочу ждати, аби на мене прийшли війською ратні люди“. Царських відпоручників кавав дати під варту³⁾.

Зібране військо подїлило ся на дві часті. Першу часть, з 5 полками (київським, паволоцьким, білоцерківським, брацлавським і подністрянським) попровадив брат гетьмана Данило здобувати Київ, і вони зявили ся під Київом д. 19 серпня⁴⁾. Гетьман думав, що як тільки Шереметєв зобачить військо, так зараз заберець ся в твердині і длятого брат його перед облогою мав йому вперед предложити добровільну капітуляцію, а до облоги мав

¹⁾ Акты Юг. Зап. Россіи т. IV, ст. 124—129. Сей то післанець був при гетьмані від половини мая до половини червня.

²⁾ Барсуковъ т. V, ст. 96.

³⁾ Акты т. IV, ст. 192.

⁴⁾ Барсуковъ А. Родъ Шереметевихъ, т. V, ст. 106 числить військо на 20 кілька тисяч, себто 20.000 козаків, а кілька тисяч Татар. Волк-Карачевський в своїй праці „Ворьба Польши съ козачествомъ“ ст. 40 числить сили козаків на 60.000, себто 20.000 козаків, а 40.000 ордин.

приступити йно коли б воевода не послухав. З Виговським, що вів головне військо, пішов і його союзник Карач-бей з 20.000 ордою. По дорозі, коло Переяслава, мав гетьман щастє дістати в свої руки спільника Пушкара, атамана Барабаша. Його то з сильним конвоем виправив Ромодановский до Київа до Шереметева; але по дорозі його зловив коло Гоголева з приказу Яна Виговського кривого полковник Джулай і післав І. Виговському¹⁾. Крім того на той час кладуть польські історики також другий щасливий випадок, який послужив гетьманови за сильне оружє против Москви. Саме тоді плили Дніпром московські почтарі з листами і з указом для Шереметева зловити Виговського і відслати його в оковах до Москви, а на особнім папері були також списані і імена полковників, котрих треба було зловити. Та власне почта була перехоплена і всі ті листи гетьман відпечатав і відчитав на зібраній военній раді. Всі остовпіли, а невдоволенє зросло ще більше, коли почтар твердив, що сї порученя походять від царя. Виговський мав сказати: „тепер ще маємо час визволити ся з московського тиранства. Москва хоче з початку згубити старшину, а потім схоче повернути нарід в неволю“. Для піддержаня невдоволеня викотив гетьман кілька бочок горівки, а сам ходячи поміж рядами переконував, що тільки злука з Польщею може їх спасти від неволі²⁾.

Як Виговський був на Задніпровю, а брат його облягав Київ, вже Україна була страчена для Москви. Даремний був приїзд з кінцем серпня і останнього московського посла дяка Василя Кикіна. З його посольства нічо собі старшина не робила; гетьман передержав його у себе понад тиждень, так довго, як довго були у нього польські комісари, що майже рівночасно приїхали також під Гадяч, і пустив з нічим, одначе не відступив від заміру. О скільки посол міг розглянути ся в ситуації і о скільки хтось секретно підшепнув, знав, що щось робить ся, але докладного понятя не мав. Кликали його, що правда, часто на авдієнцію, то до гетьмана, то до Немирича, але на се тільки, щоби почути жалі на воввод за їх насильства і виговори на його правительство. Вся старшина була якось ворожо настроєна. Кількох простих, та священик, що його потайком відвідали, за-

¹⁾ Акты т. IV, ст. 192.

²⁾ Рукопись бібліотеки Оссолинських ч. 189. *Historia panowania Jana Kazimierza*, ст. 340—341.

являли Кикіну свої симпатії до царя і говорили в переляком про унію з Польщею, але вся старшина була іншої думки.

Посол московський не довго вичікував першої авдієнції. Дня 31 (9. IX.) прибув до Кикіна післаний гетьманом ротмістр Поляк Ян і завіввав його до гетьмана. Сей зараз і поїхав. За дві милі до табору вийшов на повитанє чигиринський полковник, а в віддаленю одной милі повитав асавул Іван Ковалевський, а перед самим табором Юрий Немирич. При вході повитала піхота вистрілами в самопалів, але по словам посла „стрільба була недобра і нестрійна, а козаки були „худы и беведежны“¹⁾. В гетьманській шатрі застав Кикін шефа зі всею старшиною. Були в ним: Теодор Лобода, судя Герман Гапонович і полковники: ніжинський Гр. Гуляницький, черкаський Теодор Джулай, корсунський Іван Креховецький, переяславський Сомко, канівський Семенець, полковник прилуцький, писар Груша, асавул Тесько Вовк, Скоробогатко, Теодор Коробка і інші урядники. Дяк — посол, передавши царську грамоту, обвістив козакам волю свого правительства, щоби гетьман з огляду на се, що мабуть переговори з польськими комісарами в Вильні не доведуть до нічого і розібють ся, вислав під розкази князя Юрія Довгорукого два полки, а сам з військом зістав на Україні з Шереметевим для оборони краю перед Татарами. Друга, не менше важна річ, яку підніс посол, се було поясненє на питанє, длячого від 3 тижнів гетьман казав замкнути північну українську границу і длячого перервав зносини обох держав тай арештував всіх московських людей, що по яким небудь ділам перейшли на другий бік. Тай длячого і на кого вирушив гетьман з таким військом і з ордою? Длячого він про ніщо не повідомив царя?

Очевидно, що тепер не було думки про щире сповненє наказу, тай сї постулати були йно претекстом, аби розвідати ситуацію і настрої на Україні. Гетьман навіть не оправдуючись, відмовив сьому бажаню, сказав отверто, що не може післати війська, бо йому треба на ворогів у себе в дома, бо хоче прогнати з Київа Шереметева і Гр. Ромодановского. Для оправданя свого кроку навів дякови в доказ цілий ряд їх провин і зрад против нього яко шефа України. Ромодановському закидав участь в бунті Пушкаря, перетримуванє Пушкарівців, підкопуване поваги гетьмана серед задніпровських Українців,

¹⁾ Про побут Василя Кикіна у козаків під Гадячом і його місію маємо дуже докладну ним самим написану реляцію. Акты Юго.-Зап. Россіи т. IV, ст. 144—166.

вмішуване в гетьманські права і яко доказ показав видану ним номінацію на прилуцьке полковництво для Якова Воронченка і инше. На київського воєводу Шереметева лютив ся гетьман за напад його на брата Данила під Києвом і за погром козацьких військ. Як казав гетьман, він вислав брата для порозуміння по царським ділам, а кілька тих полків і Татар він дав братови для безпечности, а тимчасом Шереметев не поїхав на розмову, а тільки несподівано розбив козаків і страшенно пограбив околиці Київа¹⁾.

На другий день, 2. IX. ревізитував Кікіна Юрій Немирич і оповів йому нові відомости про нові заповідяні Українцям пакости від Шереметева і доказував його вину. Дня 4. (14) IX. просив Юрій Немирич дяка до себе і в сей день у нього зібрала ся вся старшина. Вся дискусія обертала ся знов около тих самих тем і вона робить вражінє перепроводжуваного слідства і переведеня доказу правди всіх піднесених закидів. Тим разом показано московському послови порозумілані Шереметевим універзали до Українців з зазивом відступити від Виговського, і вкінці показано знані листи переловлених почтарів, в котрих був наказ для Шереметева — прикликати Виговського до Київа під обіцянку, що йому віддадуть Барабаша, і там його арештувати разом з деякими полковниками неприхильними Москві. То само повтаряло ся підчас всіх авдієнцій. На тих днях переведено слідство в самим Барабашом, що прикований до гармати вичікував засуду і переведено слідство з почтарями. Се тільки побільшило вину і рішило справу в користь згоди в Поляками. Нічого не помогли євангельські совіти красномовного посла на тему покори, страху, вірности і єдности, бо на оборону винних нічого не вмів сказати реального, а що обіцявав на будуче, не подає в своїй реляції. До сього мабуть не мав і повновласти.

З настрою козацтва видів, що йому нема тут що робити. Не удалось йому упросити козаків, щоби відправили Карач-бея з Татарами, а гетьман різко відповів, що не тільки не відпустить, але що сподівається ся більшої помочи і таки піде війною на Гр. Ромодановського. Посол бачучи, що його місія покінчена, просив, щоби його чим скорше відправили, бо декотрі полковники були за тим, щоби його віддати Татарам. Як довідав ся, найбільше його ділу шкодив Павло Тетера і він по його словам

¹⁾ Сю облогу Київа описав досить докладно Ал. Барсуков в своїм ділі: Родъ Шереметевихъ т. V, ст. 124—160. Та облога не повела ся завдяки сильним укріпленням і неохоті козаків. Річ ясна, що гетьман представляє се зовсім инакше.

„завотчикъ въ измѣнѣ“. Він все то літо прожив в Корци і там змовляв ся з Ляхами, якби то висвободити ся з під царського підданства.

Дня 7. (17) IX гетьман поставив на своїм, щоб послови не робити кривди, віддав йому листи до царя, дав підводи, визначив дорогу куди мав їхати, щоб обминути Татар і казав сильному відділови козаків відпровадити посла до границі. Від себе обіцяв ся гетьман чотири тижні ждати відповіді. Дперва в дорозі в Ромнах, при стрічі з повертаючими польськими комісарами довідав ся московський посол від шляхтича, комісаря Карася, що прибув з Євлашевским, децо близше про правдиві результати польської комісії, але і то дуже мало.

В тім самим часі, коли був у козаків московський посол, переводили з козаками також згоду польські комісари. Та тільки їм далеко ліпше пішли їх відвідини у козаків. Гетьман і з ним солідарна старшина довели таки до сього, що собі поставили на меті.

Відповідно до порозуміння і умови виїхали польські комісари зі Львова д. 22 серпня. Двох з них, Беневский і Євлашевский, смоленський каштелян, увіковічили своє імя яко комісари, в дійсности було їх більше. Їздив в їх товаристві радник Голіньский зі Львова, якийсь Зажина, Карась, Перетяткович і ин. Там де сподівали ся гетьмана знайти — не знайшли, а дігнали аж під Гадячом, де застали вже о день скорше прибувшого з Москви згаданого дяка, що — як оповідає Перетяткович¹⁾ — трактував з козаками про згоду і багато їм обіцявав. І досить було вичливих його плянам, напр. старий батько Виговського, дехто з старшини і чернь. При першій стрічі д. 9. IX н. с. повитано польських делегатів дуже величаво. „Віхалисьмо до табору запорожського війська — пише Голіньский²⁾ — в сам вечір. Військо було веселе (ochotne), піхота і кіннота гарцювала далеко перед табором, часто даючи огня з ручного оружя. Як ми віжджали на майдан, піхота стояла по обох сторонах нагнувши

¹⁾ Сей то спольщений шляхтич дав нам досить докладну реляцію кількох посольств в справі згоди в Польщею. Памятники, т. III. З його реляції виходить, неначе б самі Виговські (родина) нахилила инших до згоди в Москву. „Zastaliśmy tam kanclerza moskiewskiego, wiele zbytecznych od cara kozakom obiecującego wolności; gdzie animuszow kozackich, przy informacji starego Wyhowskiego, oysa, u Daniela, brata hetmanskiego, tak starszynu, pogotowiu czerni, in partem Moskala wiele nachylonych było“.

²⁾ Рукопись бібл. Осоліньских ч. 189. Автор хотів дати короткий діарій, але на жаль не подав справозданя зі всіх днів свого побуту під Гадячом. Його звістки хоч цінні, одначе дуже скукі.

до долу хоругви. Піхота так сильно давала огню, неначе б мало небо отворити ся. А коли перед наметом гетьмана зіслисьмо з коний, загреміло десять гармат, а луна певно оперла ся аж о московські міста, „а табор на той час був за комісією о 4 милі. Того самого дня в полудни прийшов московський посол і його привитано подібнож: піхота стріляла, тільки при меншім числі все відбувало ся і не стріляно в армат. На другий день, 1 (11. н. с.) ІХ була дана авдієнція насамперед Москві з рана, а нам пополудни“.

Перетяткович, оден з комісарів, автор писаного мемуару про сю подорож, з захованя козаків з початку не багато доброго ворожив. „В яким небезпеченстві ми всі віставали, видиш ти Боже! По двох козаків узбровних самопалами давали нам на ніч кождому до шатра — одного в ногах, а другого в головах. І се так тревало через цілий тиждень, весь час укладаня умов, і частого писаня і переписуваня постулятів. Особливо дуже дравнила нас служба Виговського і Карач-бея своїми жартами про близьку нашу смерть, або про передачу Москві. А навіть Беневский нераз сумнівав ся, чи його місія удасть ся. В середу, в сам день уложеня пактів, Беневский, коли я візваний зайшов до нього, повставши від молитви з перед образа Божої Матери зі слезами говорив, що ми згинули. Комісар і дяк московський перекабтив всіх козаків на сторону царя, і тепер торгують ся о нас. Чи маєте кого ту знайомого?“ — запитав каштелян. — Не маю, відповідаю, знаю тільки Тетеру, і сей наш! Шож будемо робити?.. „Та шож, відповів я, маємо багато ріжних блякетів від короля, канцлера і гетьмана, пішім отже до Карач-бея, заприсяженого союзника гетьманського, що стоїть пів милі в 40.000 і просім його іменем короля і Річи посполитої, щоби Виговський з нами кінчив пакта, а не з московським комісаром. Обдаруймо Карач-бейового товмача Сосницького (котрого стрий був при волинським каштеляні) і прохаймо у нього посередництва.

Ся рада видала ся йому зовсім доброю, і Беневский подарував Сосницькому золотом і сріблом ткану і гафтовану гамаліку і кілька десять червоних і вислав його з двома своїми відпоручниками до Карач-бея в просьбою визначити час на конференцію. Тим часом понаписувано листи і як відпоручники вернули з декларацією, ми зараз вечером поїхали до Татар. Карач-бея засталисьмо в наметі, сидів на аксамітнім матрацу. Як він встав, Беневский сказав через товмача задля чого приїхали і передав лист. Зараз його прочитано. По перчитаню і перекладі на татарську мову, при-

ложив Карач-бей руку до грудий і уклонив ся по їх звичаю. По сій нашій відправі, того самого вечера зібрав і Виговський раду з полковників. Тоді то вони вийшовши з намету, добре розбираючи річ, цілу годину з собою сперечали ся „рго і contra“. Але Найвисший і Матір Божа, в ласці котрих віставала наша одинока надія, зробили, що нам багато помогла приязнь і намова Карач-бея і за його впливом прийнято бажану згоду. Повернувши від Карач-бея, він (Беневский) через цілий тиждень равів з десять писав і переписував ті пакта, а заким останній раз зайшло сонце, переписав я на останне постановлене по обох сторонах. На другий день, в четвер, підписали ті пакта і гетьман і наші комісарі і на доказ військового триумфу, оголошено арматніми вистрілами.

Нема причини посуджувати учасника гадяцького договору Перетятковича, що він змалював невірною настроїм комісарів і їх страх в козацьким таборі. Одначе тим разом їх побоюваня були трохи перебільшені. Як порівнати польську і російську реляцію — переконаємо ся, що козаки в Кікіном зовсім не говорили про напругу кривд, і московський посол навіть не мав докладного понятя про акцію, що відбувала ся за його плечима, а погрози кидані козаками були тільки фіктивні. Можливо, що старшина поручила декому кинути між комісарів сю поголоску і їх настрашити для більшої податливости. А до такої пресії побут російського посла і його конференції з козаками вельми надавав ся. Хоч не всі козаки були одної думки — каже сучасний історик польський — одначе більша часть старшини і поспільства бажала згоди з Польщею. На настроїм простого козацтва вплинуло передовсім скомпромітоване Москви через візнаня Барабаша і переловлені листи послані до Шереметева¹⁾. Тоді доперва переконавшись про таке негідне поступоване московського правительства, порішила рада зректи ся московської протекції, скасувати всі згоди пороблені з Москвою, а на доказ розриву знято з хоругов і відзнак російські герби і знаки.

Дня 16 вересня зібрала ся при участі обох польських комісарів велика козацька рада для останнього довершеня формальностей. Насамперед забрав голос Казимир Беневский і проголосив довгу і красномовну бесіду про потребу згоди з Польщею, про користи від сеї згоди і про кривди заподіяні Москвою²⁾. По скінченю встала старшина і поспитала козацьке

¹⁾ Рукопись біблі. Осолінських ч. 189, ст. 1043; *Historia panowania Jana Kazimierza* т. I, ст. 340.

²⁾ Цілу ту бесіду передав нам Веспасіян Коховский в „*Annales*

поспільство, як їм подобаєть ся річ комісаря. Мали говорити: „Гаразд говорить, з неба оратор“. Як же успокоїли ся оплески і крики, так за дозволом війська сказав і сам гетьман гарну промову, в якій дякував королеви за милостиву опіку і зобов'язував ся сам разом з усім військом приступити до злуки з Польщею. Провіривши повновласти комісарів дані від короля і сойму, отворив сесію і визначив до переговорів комісарів з кожного полку по кілька осіб.

Річ ясна, справа йшла коротко, бо се, що обі сторони мали підписати, було вже по цілотижневих пертрактаціях порішено і формулярі вже були готові. Але таки не на всі предложені точки польські комісарі згодили ся, хоч як їх козаки притискали: „Тих пунктів подали козаки зпочатку нашим комісарам 22. Домогали ся насамперед удільного руського князівства, а при нїм воеводств: волинського, руського, подільського і белзького в короні, а в князівстві литовським Пинська, Бихова, Стародуба і Овруча і чимало інших земель. Але то все заперечено і на се не позволено ¹⁾. Хотіли козаки всі ті області злучити разом, але Павло Тетера певно, щоби не розбити справи, чоловік досвідчений і тямущий і межи простим поспільством звівши в удаваної щирости і філософічних рефлексій, відклонив їх від сього говорячи: „Погодїм ся молодці з Ляхами, будемо більше мати, покїрне теля дві корови сее“. І се, по словам польського історика, вплинуло на переконання козаків: „От той всю правду сказав, згода, згода, згода“ ²⁾.

Ось текст сього гадяцького трактату, сього величавого пам'ятника козаччини: ³⁾

W imie pańskie amen.

Ku wieczney pamięci teraz y na potym będącym zawždy.

Komissia między stanami korony polskiej, y w. x. littgo z ied-

Poloniae“ т. II, ст. 311—317. Можливо, що вона вірна, бо бевперечно вона тоді була звісна польським кругам і Беневський мав її вироблену, одначе вона нічого глибокого в собі не містить і змїряла більше на ефект. Вкінці сам Беневський не уважав за відповідне перед простим козацьким поспільством в усім звіряти ся.

¹⁾ Goliński, ст. 1044. Рівнож і Коховський наводить сї предложені постуляти і признає виключно Тетері виперсадоване козаків. ²⁾ Ibidem.

³⁾ В бібліотеці Чарторийських в Кракові в кодексі під ч. 402 є два автентичні екземпляри гадяцького трактату підписані І. Виговським. Оба вони не дуже рїзнять ся від себе. Вони, очевидно, не являють ся властивими урядовими і обі сторони обов'язуючими документами, бо нема на них підпису комісарів. Але длячого вони були післані і мають підписи гетьмана — не знати. Можливо, що вони були призначені для підпису короля.

ney, a wielmożnym hetmanem y woyskiem zaporoskim z drugiey strony, przez wielmożnych, Stanisława Kazimierza Bieniewskiego Wołyńskiego, Kazimierza Ludwika Iewłaszewskiego smolenskigo, kastellanów, z seymu od najasnieyszego Jana Kazimierza z bożej łaski krola polskiego, y szwedzkiego, w. xcia littgo, ruskiego, pruskiego, mazowieckiego, żmudzkiego, inflantskiego, smolenskigo, czerniechowskiego, gotskiego, wandalskiego, dziedzicznego krola, y wszystkich stanow koronnych, y w. x. littgo naznaczonych komisarzow, z wielmożnym Janem Wyhowskim hetmanem, y wszystkim woyskiem zaporoskim w obozie pod Hadiaczem, dnia 6/16 7-bra roku pańskiego 1658, day Boże szczęśliwie y wiecznie trwale skończona.

Na ktorym mieyscu wielmożny hetman zaporoski z woyskiem swym, nas kommissarzow, iako należy, przystoynie y wdzięcznie przyiąwszy, y moc zupełną commissarską nam od iego k. msci pana naszego miłościwego, y stanow koronnych, y w. x. littgo powagą seymową daną uważywszy, declarował się ze wszystkim woyskiem. Із iako nie po dobrej woli, ale z musu woysko zaporoskie, przecisnione tak różnemi oppreściami do obrony swoiey przystąpiło. Tak gdy jego k. mśc pan nasz miłościwy oycowskim sercem przepominaiąc wszystkiego, co sie w zamieszaniu stało, wzywa do iedności, nie pogardzaiąc łaską jego k. mci pańską, dobrotliwego pana clementią, pokornie przyimuiąc, do tey commiśiey przystępuiā: potym do spolney namowy, postanowienia, zgody, szczerosci, y z obopolney miłosci, biorąc na swiadectwo strasznych zastępów Boga, że to, co się stanowi, szczerze, prawdziwie, y wiecznie ma być trzymano. Pokoy wieczny y nigdy nierozerwany zastanowiliśmy tym sposobem.

1) Religia grecka starożytna, та y така z iaką starożytna Ruś do korony polskiej przystąpiła, aby przy swoich praerogatiwach, y wolnym używaniu nabożenstwa zostawała, poki ięzyk narodu ruskiego zasięga, we wszystkich miastach, miasteczkach, wsiach, tak w koronie polskiej, y w w. x. lit. także na seymach, w woyskach, trybunalach, nie tylko w cerkwiach, ale publicznie w procesach, visitowaniu chorych, cum sacra synaxi, chowaniu umarłych, y we wszystkim zgoła, tak iako nabożenstwa swego libere et publice zazywa ritus romanus.

Teyże religiey greckiey, daie się moc wolnego erigowania cerkwi, zakonow, monasterow nowych, iako starych ponawiania y naprawiania.

Co się tknie cerkiew y dobr, z dawna na cerkwie religiey greckiey starożytney fundowanych, przy tych zostawać maiā graecy starożytni, prawosławni, ktore cerkwie post praestitum publicum iuramentum fidelitatis, przez pułkownikow y inną starszynę woyska zaporoskiego in spatio dimidij anni podane będą przez commisarow

ab utrinque naznaczonych. Tey zasie wiary, ktora iest przeciwną wierze greckiey prawosławney, y ktora dißensią między rzymskim y starogreckim narodem mnoży, żaden z duchownego, y świeckiego, senatorskiego, y szlacheckiego stanow, cerkwi, monasterow, funduszow, erigować, y pomnazać, tak w dobrach duchownych, iako jego k. m., y własnych dziedzicznych iakimkolwiek sposobem, nie ma, y vigore tey commisiei nie będzie powinien, wiecznymi czasy. Romanae zasie fidei, w wojewodztwach, kiiowskim, braclawskim, czernihowskim, liberum exercitium conceditur. Panowie zaś swietcy, tak dziedziczni, iako y urzędnicy jego k. mści religiey rzymskiej, żadney iurisdictioniey mieć nie będą: nad duchownymi, świeckimi, y zakonnikami religiey graeckiey, procz należnego pasterza.

A że w spolney oyczyźnie spolne praerogatiwy, y ozdoby wzajemnie należeć utriqueritui mają, tedy ociec metropolita kiiowski, teraz y na potym będący, ze czterma władzkami, luckim, lwowskim, przemyskim, chełmskim, y piątym z w. x. littgo mscisławskim, według ich porządku własnego w senacie zasiadać ma: z taką praerogatiwą y liberae vocis usu, iako w senacie zasiadaiają jaśnie wielebni ich mśc. duchowni ritus romani. Miejsce iednak jego mści oycu metropolicie po jego mci xdu arcybiskupie lwowskim, a władzkom po biskupach powiatow swych, naznacza się.

W wojewodztwie kiiowskim dignitatorstwa senatorskie nie mają być dawane tylko szlachcie ritus graeci, capacibus tych urzędow. W wojewodztwach zas brasławskim, czernichowskim też praeeminentie senatorskie, alternatą conferowane być mają: tak iż post decessum senatora ritus graeci, ma succedere senator ritus romani, we wszystkich iednak trzech tych wdztwach, natis, et bene possessionatis urzędy conferowane być mają, saluo iure terazniejszych possessorow *).

Więc też, aby miłość zobopolna krzewila się w miastach koronnych y w. x. l., gdziekolwiek cerkwie ritus graeci zasiągły, zarowno mieszczanie tak rzymscy, iako relligiey greckiey, spolnych wolności, swobod zażywać mają, y żadnemu relligia grecka do magistratu przeszkodą być nie ma.

*) В першій оригіналі ся точка є значно розширена:

W wojewodztwie kiiowskim, braclawskim y czernihowskim, dignitarstwa senatorskie szlachcie ritus graeci tylko, capacibus mają być oddawane, natis et bene possessionatis w tych wojewodztwach, saluo iure terazniejszych possessorow. Tym iednak czasem respectu hetmanstwa pierwszym senatorem w tych trzech wojewodztwach ma być hetman woysk ruskich, y wszystka iurisdiction kiiowska ma do iego należeć dispoziey, iako nastawienie podwojewódzego y innych urzędnikow. Co ma służyć et praecauetur pro hac vice tantum y dokąd ad possessionem wojewodztwa kiiowskiego nie przydzie.

Akademią w Kiiowie pozwala jego k. mśc y stany koronne erigować, ktora takimi praerogatiwami y wolnościami ma gaudere, iako akademia krakowska, tą iednak conditią, aby w tey akademiey żadnych sekt aryańskiej, calwińskiej, luterskiej, profesorow, mistrzów y studentow nie było. Więc, aby między studentami y żakami żadney okazyey do zwady nie było, wszystkie insze szkoły, ktore przedtym w Kiiowie były, gdzie indziey jego k. mśc przenieść rozkaże.

Drugą także akademią pozwala jego k. mśc pan nasz młściwy, y stany koronne, y w. x. l., tam gdzie iey miejsce sposobne upatrzą, ktora takich iako kiiowska zażywać będzie praw y wolności: lecz taką iako y w Kiiowie ma być erigowana conditią, aby w niey sekty arianskiej, kalwińskiej y luterskiej, professorow, mistrzow y studentow, nie było. A gdziekolwiek ta akademia stanie, iuż tam żadne insze szkoły wiecznymi czasy erigowane nie będą.

Gymnasia, collegia, szkoły y drukarnie, ile ych potrzebować będą, bez trudności stawić będzie wolno, y libere nauki odprawować, y xięgi drukować wszelakie in contraversis relligionum, sine laesione tamen maiestatis regiae et absqae scomatibus na krola jego mci.

A ponieważ w. hetman z woyskiem zaporoskim, od rzpety oderwanym, z miłości przeciwko j. k. mci panu swemu miłsmu y własney oyczyźnie, wszelakich odstępuiać postronnych protekcyi, powraca, tedy jego k. mśc p. nasz miłościwy, y wszystkie stany koronne, y w. x. littgo, cokolwiek Pan Bog na obie strony dopuścił, maiestatowi jego świętemu za grzechy spolne ofiarowawszy, wieczną amnistią, to iest zapomnieniem wiecznym pokrywa, assecuruiąc wszelkiey conditiey ludzie, od najmniejszego do naywiększego, nikogo nie wyimuiąc, tak z posrodku woyska zaporoskiego, iako też stanu szlacheckiego urzędnikow, iako y prywatnych ludzi będących, tych zgoła wszystkich, ktorykolwiek iakimkolwiek sposobem, przy w. hetmanach, tak zesłym, iako y terazniejszym zostawali, y zostaią, żadney zemsty, ani maiestat pański, ani senat, ani wszystka rzeczpta, na ostatek ani żaden z prywatnych przeciwko nim, y każdemu z osobna od naywiększych do najmniejszych nie będzie praetendował, y owszem wszystkie niesmaki y to wszystko, cokolwiek podczas woien działo się, całem sercem chresciańskim, pod świadectwem straszego Boga zobopolnie, bona fide sobie podarowawszy, żadney ieden na drugiego, ani iawney, ani potaiemney niema knować pomsty y praktyki, nie daiąc się zwodzić, ani żadney absolutiey, ieżeliby chcieli czynić dowcipy skrętne uwalniając z przysięgi.

Nadto kaduki wszystkie, tak pod tymi, ktorzy są e corpore woyska zaporoskiego, iako pod szlachtą, ktora przy w. hetmanie y woysku zaporoskim, y przy szwedach wiązała się: od kogokolwiek uproszone,

y od zaczęcia woyny dane, nie penitus nie excipiūac, ogólem wszystkim, y każdy z osobna, cassantur, y lege publica cassabuntur, tak aby one niczyiemu, ani honorowi, ani własności dobr nie szkodziły, które gdziebykolwiek znajdowały się pro cassatis, y z xiąg eliminatis habentur, y tych dobr własnym possessorom wolna conceditur apprehensio, ani iey kadukami bronić mają sub paena infamiae.

A iako rzecz sama tak y imię samey amnistiey powinno być sanctum: y iako in pristinum statum res et personae wszelakiey conditiei ludzi restituuntur, y do teyże iedności, zgody, miłości, prawa, pana, iako było przed woyną, powracają. Tak praecavetur, yż ktobykolwiek rwać to świątobliwe ziednoczenie ważył się, publice lubo privatim, w posiedzeniu komu perduelionem exprobrare śmiał, takowy iako violator pactorum, poenis ma subiacere. W czym iesliby się iaka trafiła okazała dla uchronienia potwarzy, pilna czyniona ma być inquisitia z obu rąk. Wszystkie rzępta narodu polskiego, y w. x. litgo, y ruskiego, y prouinciey do nich należących restituatur in integrum tak iako była przed woyną, to iest, aby te narody w granicach swoich, w swobodach zostawały nie naruszone, iako były przed woyną, y wedle praw opisanych w radach, sądach y wolney electiey panow swoich, krolow polskich, y w. x. litkich, y ruskich. A iesli necessitate belli, z postronnymi pany na uymę granic, albo wolności tych narodow stanęło co, to pro irrito et inani być ma, a przy swobodach swoych narody wyżey pomienione stawać mają, bona fide, iako iedno ciało, iedney y nierozdzielney rzępty, nie czyniąc między sobą różnice o wiary, ale iako kto profitebatur, et profitetur religionem christianam, romanam, et graecam, wszystkich przy pokoiu, wolności zostawiają. Lubo by iakie prawa albo decreta, tak z oczywistej controuersiey, iako in contumaciam przewody prawne były ferowane przed woyną y tempore belli.

Woyska zaporoskiego liczba szeszedziesiąt tysięcy być ma, albo iako wielm. hetman zaporoski na reiestrze poda¹⁾. Zaciągowego za się woyska dziesięć tysięcy, które także iako zaporoskie pod władzą tegoż hetmana zostawać ma, y z podatkow na seymie uchwalonych, w wojewodztwach, kiiowskim, braclawskim y czernihowskim, y innych od rzępty ma się na tego żołnierza obracać.

Consistentia woyska zaporoskiego w tych wojewodztwach y dobrach naznacza się, w których przed woyną zostawali, któremu to

¹⁾ В першій оригіналі слідують по тім слова: według starodawnych wolności pod władzą hetmana ruskiego. A cokolwiek piennężnego woyska będzie na Rusi, to pod władzą tegoż hetmana zostawać ma. Унормоване реєстру було і вістало квестією неясною і се було перед військом укрито. На урядовім документі було подано число 60.000, але сам Виговський в особнім долученім письмі згодив ся на 30.000.

woysku wszelakie wolności przywileiami najaiśniejszych krolow polskich nadane confirmuie, zachowuiac ych przy starodawnych wolnościach y zwyczajach ych, y onym nie tylko nie ubliżając, ale owszem wszelaką one potwierdzając powagą. Nadto żaden dzierzawca dobr iego k. m., y starosta, ani pan dziedziczny, y dożywotny, ani ych podstarosciowie, urzędnicy, y insi wszelacy sładzy żadnych podatkow z futuro row kozackich, wsi, miasteczek, y domow wyciągać żadnym praetextem nie będą, ale iako ludzie rycerscy, wolni od wszystkich naywiększych y naymniejszych ciężarow, także od cel, myt, po wszystkiey koronie, y w. x. l. być mają. Także y od sądow wszelakich, starostow, dzierzawcow, panow y ych namiestnikow mają zostawać wolni, ale tilko pod samego hetmana woysk ruskich zostawać iurisdictiā. Przy tym wszelakie napoje, łowy, polowe y rzeczne, y insze kozakow pożytki, według starych zwyczajow, przy kozakach wolne zostawać mają.

Z osobna zaś dla dalszego do posług iego k. msci przychęcenia, ktorychkolwiek hetman woysk ruskich, praesentować iego k. msci będzie godnych kleynotu szlacheckiego, tych wszystkich bez trudności potka nobilitatia, z nadaniem wszelakich wolności szlacheckich, tak iednak miarkuiac, żeby z każdego pułku sto być mogło nobilitowanych. Woysk żadnych polskich y litewskich, albo cudzoziemskich nikt wprowadzić niema w wojewodztwo kiiowskie, braclawskie, czernihowskie. Woyska iednak piennężne, pod władzą hetmana woysk ruskich będące, z dobr krolewskich y duchownych w pomienionych wojewodztwach za ordynansem tegoż hetmana ruskiego chleba wybierać będą. A gdyby woyna iaka być miała od granic ruskich y potrzeba posilkow koronnych przystąpiła, w ten czas te posilki mają być pod regimementem hetmana woysk ruskich.

Dla tym lepszego tych pact potwierdzenia y pewności, hetman woysk ruskich ad extrema vitae suae tempora hetmanem ruskim y pierwszym w wojewodztwach, kiiowskim, braclawskim, czernihowskim senatorem pro hac vice, a post fata iego ma być wolne obieranie hetmana, to iest czterech electow obiorą status wojewodztw kiiowskiego, braclawskiego, czernihowskiego, z ktorych iednemu krol iego mść conferować będzie¹⁾.

Mennica dla bicia wszelakich piennędzy w Kiiowie, albo gdziekolwiek commodius będzie się zdało, utworzona być ma wedle iedney ligi, y z osobą krolewską. Podatki, które rzecz pospolita uchwałać będzie na seymie, w wojewodztwach kiiowskim, braclawskim, czernihowskim mają się obracać na żołnierza piennężnego pod władzą hetmana woysk ruskich zostaiącego²⁾.

¹⁾ В другім оригіналі є отсеї додаток: „nie oddalając od tego urzędu rodzoną wielmożnego hetmana ruskiego bracią.

²⁾ В Voluminach т. IV, ст. 299 сього останнього постулату нема.

Spolna rada, y spolne siły być mają tych narodow przeciw każdemu nieprzyjacielowi.

Starac się mają te trzy narody spolnie wszelkimi sposobami, aby wolna była nauigatia na czarne morze rzpety¹⁾.

Jesli iednak car iego mśc prouincyi rzpety przywrocić nie zechce, y na rzptą następować będzie, tedy wszystkie siły, tak koronne, iako y w. x. litgo, iako y woyska ruskie zaporoskie pod regimentem hetmana swego łączyć się y wojować będą.

Dobra leżące y ruchome, krolewszczyzny, także y summy pieńężne obywateli ruskiey ziemie, ktorzy się lubo przy szwedzkim woysku, lubo przy zaporoskim wiazali, y teraz do oyczyzny powracaia, confiscowane, przywroczone być mają, y zasługi ych w woysku koronnym y w w. x. lit. rowno z zasługami woysk koronnych y w. x. litgo compensowane, y zaplacone być mają.

A iuz od tego czasu hetman z woyskiem zaporoskim, teraz y na potym będący, odstąpiwszy wszelakich postronnych protectij, więcey się do nich wiazac niema, y owszem w wierności, poddanstwie, posluszeństwie najaśnieyszego majestatu krolewstwa polskiego, y następcow iego, także wszystkij rzpety ma y mają, będzie y będą, wiecznymi czasy, nie deroguiac iednak nie braterstwu z chanem iego mcią krymskim zawartemu²⁾.

Legatij zadnych od postronnych przyimowac niema, y iesliby się iakie trafiły, one do iego k. mości odsyłać będzie. Także ani woysk postronnych wprowadzac, ani żadnego z postrennemi porozumienia mieć nie będzie, na szkodę rzpety, chyba z dokładem iego k. mci.

Priuatim wszystkim z oboiey strony, tak duchownym ritus romani w woiewodztwach kiiowskim, braclawskim, czernihowskim, podolskim, także we wielkim x. lit., y na Bialij Rusi, y w Siewierszczyźnie do biskupstw, probostw, canonij, plebanij, y dobr do nich należących, także zakonnikom wszystkim do kosciolow, klasztorow, dobr, fundatij, tudziesz swieckim z oboiey stronij do dobr dziedzicznych, starostw, dzierżaw, y własnosci swoich dożywotnych, zastawnych y inszemi contractami należących, w tychże woiewodztwach pomienionych, y w w. x. lit., na Białej Rusi y Siewierzu zostaiących, bes-

¹⁾ Другий текст оригіналу має ще цікавий постулат, якого ніде нде не стрічаємо і якого нема в „Voluminach legum“ т. IV, ст. 297—301. Видко ся точка була спірною квестією. Кажеть ся ту, що „Z carem iego moscią moskiewskim iesliby przyszło iego krolewskiey mości y stanom koronnym y w. x. litkiemu bellum offensivum podnosić, woyska zaporoskie do takiey woyny necessitowane nie będą.“

²⁾ В першій тексті слідуєть слова: y iesli może byc salva integritate rei publicae i cara moskiewskiego.

pieczny powrot y reiinductia otwiera się. Czas iednak powrocenia y reiinductiey iego k. mśc zniosszy się z hetmanem zaporoskim naznaczyć ma. Sposob zaś reiinductiey ten ma być zachowany, aby zaden do swoiey własnosci nie powracał, ieno za uniwersalem iego k. m. y wielmożnego hetmana woysk zaporoskich. W czym ma być wzajemna z obu stron conferentia.

A dla rossądzania różnych spraw, tak criminalnych, iako y potocznych, mają mieć w tych trzech woiewodztwach swoy osoblivy trybunał według takiego porządku, iaki sami sobie uformuią. Procz tego owruckie y zytomiarskie z osobna starostwa sądowe być mają.

A dla lepszej pewności, poniewasz hetman z woyskiem zaporoskim y woiewodztwa oderwane, wszystkie insze postronnych narodow protectią odrzucaia, a dobrowolnie, iako wolni do wolnych, rowni do rownych, y zacni do zacnych powracaia, przeto dla pewnieyszego dotrzymania tego teraznieyszego postanowienia pozwała temuż narodowi ruskiemu iego k. mśc y rzpta osobnych pieczętarzow, marszałkow, podskarbach cum dignitate senatoria, y inne narodu ruskiego urzędy, ktorzy według rot y urzędnikow koronnych przysięgę wykonac mają, przydawszy ten punkt, yż nic przeciwnego teraznieyszemu postanowieniu pieczętowac nie będą, y owszem tego przestrzegać będą, iakoby temu postanowieniu przez constitutie, albo decreta seymowe, y zadworne rescripta, uniwersaly, przywileia, nie się przeto nie dzialo. Do ktorych pieczętarzow, urzędu, y cancellaryey, należeć będą, wszystkie tylko duchowne gratie, metropolie, episcopie, ihumenie, y beneficia, do ktorych podawania należy iego k. mśc. pan nasz młciwy w woiewodztwach, ruskim, kiiowskim, wołyńskim, podolskim, braclawskim, czernihowskim, także wszystkie gratie nie tylko duchowne, ale y swieckie w woiewodztwach, kiiowskim, braclawskim, czernihowskim tylko, także y sądy z miast krolewskich y pomienionych tylko trzech woiewodztw, y decreta wszelakie tak zadworne y seymowe. A cokolwiek by in contrarium tego postanowienia wyszło z cancellariey koronney, albo w. x. litgo, to pro irritum być ma, y imperator takowego przywileiu, nie tylko przywilej tracić, ale y poenae dziesięciu tysięcy kop litewskich podlegać ma: a co forum przed krolem iego k. mcią ex speciali registro.

Aby occasione litium względem poddanych o swawolą inculpowanych do nowey nie przychodzilo confusiey, wszystkie procesy o stawienie poddanych ratione najadzow, zaboioy, szkod pod czas wewnętrznych zapalow poczynionych, ziemskie, grodzkie, trybunalskie, by też y decreta trybunalskie ex personali w tych sprawach zaszły, osoblwie w woiewodztwach kiiowskim, wołyńskim, braclawskim, czernihowskim casantur.

Z carem iego mscią moskiewskim, iesliby do zawarcia pact iego k. mci y stanom koronnym y w. x. littgo przyszło, ma indemnitas reputathey y teraznieyszego postanowienia w. hetmanowi y woysku zaporoskiemu praecaueri.

Ktorą to commiśią, tak ich mśc panowie commiśarze, iako y w. hetman xięstwa ruskiego de facto przysięgą potwierdzili, tak iako rotы iuramentu ręką ich mściow extant podpisane. Nadto też commiśia przysięgą cielesną z senatu przez iaśnie przewielebnego iego mści xiędza arcybiskupa gnieznienskigo, primasa koronnego, y iego mści xiędza biskupa wilinskiego, także ich mściow panow hetmanow czterech koronnych, y w. x. littgo, y pieczętarzow oboygа narodow, iako y przez marszałka poselskiego, strony koła rycerskiego na seymie, ktory ma być iako nayprędzey złożony, in praesentia posłow od w. hetmana woyska zaporoskiego wyprawionych, confirmowana będzie.

A co się tknie przysięgi iego k. msci pana naszego miłosciwego, tę z clementey swey panskiej, na pokorną proźbę woyska zaporoskiego uczynić raczy iego k. mśc, y za nią ich mśc panowie commiśarze abecuruią.

Przysięgi zas pułkownikow, setnikow y wszytkiey starszyny woyska zaporoskiego po seymie, na ktorym się dość stanie teraznieyszemu postanowieniu przed commiśarzami na to deputowanemi będą wykonane.

Ażeby ta commiśia wieczną wagę i powagę miała, tak iako w sobie brzmi z początku do ostatka w prawo popolite, to iest w constitutią inserowana, seymem approbowana, y za wieczne y nieodzowne prawo, rozumiana y trzymana będzie.

Do buławy wielkiey ruskiey należeć ma czehyrynskie starostwo, tak iako continetur w przywileiu urodzonego niegdy Bohdana Chmielnickiego od iego k. mci conferowanym. A hetman woysk ruskich od residentey przy iego k. mści ma być wolen.

Conwocatia woiewodztwom, kiiowskiemu, braclawskiemu, czer nihowskiemu, po seymie przyszłym, da Bog iako nayprędzey od iego k. mci pana naszego miłosciwego, uniwersalem złożona będzie.

Działo się ut supra w taborze pod Hadiaczem, dnia y roku wyżej mianowanych.

Jan Wyhowski Hetman woysk ruskich,
ręką własną.

З сорокових років.

Студії Олександра Грушевського.

3) Етнографічні видання й пляни.

Шукаючи певної дати до початків української етнографії, згадують звичайно маленьку книжочку „Описание свадебных украинскихъ простонародныхъ обрядовъ въ Малой Россіи и въ Слободской Украинской губерніи, такожъ и въ великороссійскихъ слободахъ, населенныхъ малороссіянами, употребляемыхъ“. Вийшла ся коротенька книжочка з довезним заголовком в 1777 р. Автор її Калиновський — „прапорщикъ армейскихъ пѣхотныхъ полковъ состоящихъ въ украинской дивизіи“ нераз бачив українські весіля і описав їх тут з своїх власних вражінь.

Як згадати тодішні (1777 р.) літературні відносини, погляди і оцінки, книжочка ся набуває спеціального інтересу для дослідника. Сама тема — українське весіле — досить оригінальна. Цікавість до народнього життя була вже збуджена, але в звязку з тодішніми літературними течіями і напряними, инакше ставили ся до таких тем, инакше їх розроблювали.

Автор взяв ся до своєї теми уважно, серіозно.¹⁾ Без жадних передмов і вступів починає просто з фактів. „Сватовство у Малороссіанъ и Украинскихъ слобожанъ между простымиъ народемъ происходитъ слѣдующимъ образомъ: пришедшій въ возрастъ сынъ объявляетъ отцу своему подъ веселый часъ, что ему такая-то сосѣдняя дѣвушка понравилась и онъ ищетъ на-

¹⁾ Дата видання 1776 р.; присвячена „милостивой государинѣ моей матушкѣ Харитинѣ Григорьевнѣ Калиновской уродженной Рубановой въ Кролевецѣ“.

м'єреніе на ней жениться"... Ся перша частина „Описанія свадебныхъ обрядовъ“ написана дуже загально, навіть не зазначено теми розмов між батьком дівчини і старостами. „Хазяинъ просить ихъ сѣсть, спрашиваетъ ихъ о разныхъ вещахъ, они, отвѣтствуя на хозайскіе вопросы краткими рѣчами постукиваютъ о полъ своими посохами, въ изъявленіе, что имъ не о томъ говорить надобно: при чемъ стараются изъяснить свое нам'єреніе прямыми словами“...

Дальші події описані вже більш детально. Ось наприклад уривок: „Мать невѣстина дарить дружка и подружого ручниками и повелѣваетъ вѣзжать на дворъ, гдѣ посреди двора стоитъ квашня накрытая скатертью, а на квашнѣ хлѣбъ и стклянка горѣлки. Тутъ выходитъ въ стрѣчу мать въ вывороченной шубѣ, сидя на вилахъ или кочергѣ и держа въ рукахъ горшокъ съ водою и овсомъ, который она даетъ по привѣтствію вятю; а сей, взявъ отъ ней, лезетъ на гриву лошади и отдаєть старшему боярину; бояринъ принявъ отъ жениха бросаетъ въ сторону и примѣчаетъ, буде расшибется горшокъ, то родится сынъ, а когда уцѣлѣетъ, то дочь“.

Характеристичний додаток — „Смѣта во что обходится простолудину. Съ невѣстиной стороны... На подарки... Столовыхъ припасовъ (не забуто навіть — „перцу на 10 к.“)... Съ жениховой стороны... итого 16 р. 79 к., а всего съ обѣихъ сторонъ — 33 р. 20 к.“

Розглядаючись в північній українській етнографічній літературі, в статях та замітках, легко зауважити, що вибір Калиновського не зовсім був випадковий. Найбільш уваги у етнографів-аматорів викликали поруч з народніми піснями як раз ці народні звичаї, свята, обряди. Се легко зрозуміти. На кожного, хто лише мав чутливу душу, глибоке вражіння робили і мелодія і почуте народніх пісень. Так само зацікавлювали і захоплювали навіть стороннього свідка краса символів і глибока щирість почуття в різних проявах народнього життя. Не треба забувати, що тодішній етнограф-аматор не працював з готовим, вже вібраним етнографічним матеріалом. Він передовсім був збирач свого етнографічного матеріалу, він писав з власних вражіннь. Чи описував він святкування Купала, чи поясняв окремі моменти весільного ритуалу, всюди у нього помітні власні вражіння, яскраві та захоплюючі. І на перших кроках етнографічного студіювання брали звичайно те, що лишило по собі найбільше вражіння, що яснійш заховало ся в пам'яті. Так вири-

нали наперед народні пісні і народні обряди, тим часом як казки, наприклад, чекали ще своїх збирачів та дослідників.

Розумієть ся, аматорська етнографічна література не дуже була серйозна. Не завсіди стояла вже на рівню навіть „Описанія“ Калиновського. Хоч опис весілля зроблено тут неповний, без пісень, хоч в основу покладено тут матеріал одної місцевості без порівнянь і відтінків, але „Описаніє“ було користне, як докладний — по своєму — опис, уважний і суцільний.

Цікавість до народнього життя збуджена, етнографічні теми стають на якийсь час модними, але техніка етнографічного студіювання ще не зовсім ясна. Що збирати, як потім вібране використати? Завдяки сьому неясному розумінню завдань етнографії та ще браку спеціального знання у аматорів-етнографів, література етнографічна якусь чверть віку обмежуєть ся переважно дописами, дрібними замітками, коротенькими згадками.

Переглядаючи старі часописи ми знаходимо багато таких дописей та заміток. В основі лежить який небудь окремий етнографічний факт, безпосередні вражіння. Який небудь дідич живе постійно у себе на селі та „любя невинныя занятія нашихъ украинскихъ поселянъ, часто слушаєть черезъ рѣку ихъ пѣсни“. У нього є в пам'яті певний запас народніх пісень, казок, приказок, повірь, звичаїв. І ось раптом приходить в голову гадка зложити і від себе вкладку в загальне діло студіювання народнього життя. Кілька загальних вступних уваг про сучасну цікавість до народньої творчості, пару слів про село або місцевість, нарешті безпосередні вражіння, коротенький опис народнього святкування, народніх звичаїв, забобон або ліків, і допис готовий. Ще так неясні були вимоги повноти або порівняного студіювання подібного матеріалу з різних місцевостей, з різних кутків рідного краю.

Іноді до сьогочасного додає автор ще дещо з минулого, задля певного контрасту або доповнення напів забутих звичаїв. Ось наприклад невелика замітка Пл. Лукашевича „О примѣчательныхъ обычаяхъ и увеселеніяхъ Малороссіянъ на праздникъ Рождества Христова и въ Новый Годъ“.¹⁾ „У Малороссіянъ праздникъ Рождества Христова и Новый Годъ примѣчательны по многимъ древнимъ обычаямъ и увеселеніямъ, въ народѣ сохранившимся и безъ сомнѣнія заслуживающимъ вниманіе всякого просвѣщеннаго наблюдателя отечественнаго. Изъ нихъ

¹⁾ Сѣверный Архивъ, 1826, VIII.

головніші: кулачний бой, колядованье и щедрованье... Кулачний бой есть самое древнее и любимое увеселение Малоросіянъ... Въ старину сія игра была во всеобщемъ употребленіи: тогда не только простой народъ, но и вельможные паны становились въ рядъ съ простолюдинами и бились на ряду съ прочими: ежели какая сторона одерживала верхъ, то побѣжденные должны были платити побѣдителямъ установленную дань, которая состояла въ бочкѣ, а иногда и болѣе, наливки, меду или другого какого нибудь напитка“...

В інших статях подібного ж характера ми зустрічаємо вже серйозніше розроблення. Коло місцевого українського матеріяла Грушев автор паралелі з етнографією інших народів, славянських або германських. Візьмем наприклад статю в часописі Українській Журналъ „Троицнй днь или Русальная недѣля“. ¹⁾ Цікавий тут самий початок статі. „На канунъ праздника Св. Троицы... ходилъ я по городу Х. съ моимъ другомъ М. А. Б. Одинъ изъ множества попадавшихся намъ на глаза предметовъ особенно обратилъ на себя наше вниманіе. Это выражаясь Малоросійскимъ нарѣчіемъ было клеченье т. е. молодья, зеленья, прекрасныя деревца кленовыя, липовыя, орѣховыя и др.“... Після такого вступу йде розмова про сей давній звичай; вказівки про старовину узяті з відомої тоді книжки Успенского „Опытъ повѣствованія о Древностяхъ Русскихъ“, паралелі наведено з великоросійського побуту. Більше паралелей в другій статі тогож автора „Иванъ Купало“...: звичай Архангельської губерніі і у Сербів, польська sobotka і німецькі обряди.²⁾

При певній ріжниці в розробленню вятої теми всеж таки в багато спільного. Всюди окремі дрібні факти з народнього побуту, в народньої етнографіі. Припадково автор відокремлює одну-дві пісні, якесь народне свято, якийсь народній звичай. Автор при тім і не почував, на скільки штучне і припадкове таке відокремлення від цілого ряду подібних фактів, від цілої групи аналогічних моментів.

Півстоліте відділяє „Описаніе“ Калиновського від збірника Максимовича „Малоросійскія пѣсни“. Як на тодішний стан завдань і вимог української етнографіі, сей збірник мав велике значіння, а серед тодішньої літератури часописних дописів і заміток він виглядає зовсім на гіганта. Видавець дуже добре зро-

¹⁾ Українській Журналъ, 1824, XI.

²⁾ Українській Журналъ, 1824, XII.

зумів усю вагу енергічного збирання етнографічного матеріяла. Згадати лише, скільки мала тодішня читаюча публіка українських пісень в друку: тільки два-три десятка. Максимович не тільки значно збільшував етнографічний запас народніх пісень, але вперше давав науковий збірник пісень, тоді як попередні видавці давали їх на зразок по декілька в своїх виданнях.

В передмові своїй Максимович зазначає в коротких словах плян своїх робіт коло збирання і студіювання пісень і в тодішній невеликій літературі етнографічній сї уваги і вказівки також мали значіння. „Изъ великаго множества въ народѣ обращающихся пѣсень, нѣкоторыя были помѣщаемы болѣе или менѣе исправно въ разныхъ повременныхъ изданіяхъ: въ пѣсенникахъ весьма нерѣдко искаженныя, наиболѣе же противъ языка. Особаго собранія собственно малоросійскихъ пѣсень еще не было. Переходя изъ устъ въ уста, онѣ часто лишаются многихъ стиховъ, либо оныя измѣняются; часто пѣсни не допѣваются, или даже переимѣняются; такимъ образомъ постепенно отходятъ отъ первобытнаго вида. Нельзя и думать, чтобы можно было восстановить оныя, но я старался сличать и соглашать разногласія: случалось сводити иногда двѣ въ одну, либо одну раздѣлять на двѣ; я избиралъ, какъ находилъ сходственнѣе съ правильнымъ смысломъ и — сколько понималъ — съ духомъ и языкомъ народнымъ.¹⁾ На первый разъ я не могъ болѣе: кто будетъ имѣть случай — соберетъ больше, искуснѣйше — сдѣлають лучше. Я желалъ показать доселѣ еще не совсемъ извѣстныя сокровища народной поэзіи въ настоящемъ видѣ“...

Таким чином в сій передмові Максимовича уважний читач або починаючий етнограф міг знайти деякі цінні уваги що до збирання та студіювання українських народніх пісень.

За пів столітя, що відділяє „Описаніе“ Калиновського від збірника Максимовича не тільки відмінила ся манера розроблення української народньої поезіі, але відміняло ся і саме принципіальне становище супроти народньої поезіі взагалі. Застановимо ся на кількох прикладах сеї зміни.

Вище було зауважено про характеристичну прикмету „Описанія“ Калиновського, спокійний об'єктивний тон опису. Се характе-

¹⁾ Цікава примітка до сього уступу: в ній дає себе почувати несмізм що до будучини української народньої поезіі. „По сему то пѣсни V и VII суть только отрывки, кои помѣстилъ я, опасаясь, чтобы они совсемъ не потерялись въ народѣ“.

ристично для Калиновського, але разом з тим се не дуже далеко відходить від тодішньої манери етнографічних описів. Нема ще сталої певної оцінки народньої творчості і передаючи свої власні вражіння, автор ще не думає підвести сей етнографічний матеріал як раз під норму сеї або тої літературної течії. Народня творчість для сїх перших етнографів стоїть поки що за межами суперечок літературних течій та напрямків. І записуючи ту або иншу пісню, ту або иншу думу народню, етнограф-аматор ще не дбає про те, щоб вибрати їм місце в класифікації, зачислити до тої або иншої категорії поетичних творів.

Коли сентиментальний напрям в літературі вернув почесне значіння почутю, на якийсь час стало ідеалом і гаслом підійти ближше до природи. В звязку з сим звернули увагу на селянський побут ближший до природи, в протилежність нашому звичайному культурному життю; так само само зацікавились і народньою поезією, бо се щирий вислів сердечного почутя, нестриманого і невіпсованого культурними новими впливами.

Ся основна ангітеза природного і штучного потім доповнена була і иншими деталями, але завше в літературі того часу можно під зверхньою верствою зауважити сю основну ангітезу сентиментального світогляду. Як сентиментальний подорожник звертає увагу на те, що збуджує почуте в його чулій душі, так і етнограф-аматор з нахилом до сентименталізму звертає увагу читача на вислови щирого сердечного почутя. Краса — як така — відступає на другий план перед почутєм. Етнограф хоче викликати співчуття читача і через те старанно томкує лірику пісень і трагедію дум.

„Что можетъ бытьъ разительнѣе, какъ слушать, когда малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней, собравшись въ множествѣ и сидя на пригоркѣ въ кружокъ, поютъ свои заунывные пѣсни? — Тогда эхо, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ полей и отъ лѣсовъ къ чувствительному сердцу самыя трогательныя тоны“... Або сї спомини. „Когда солнце закатится за отдаленный, тихо-пламенѣющій горизонтъ и въ селеніи все умолкнетъ; тогда одна изъ молодыхъ поселянокъ выходитъ на улицу и чистымъ, звонкимъ, уныло-протяжнымъ голосомъ починаетъ пѣть, давая тѣмъ знакъ своимъ подругамъ, чтобы они сходились на игрище. Подобно мнѣ, надобно весною быть въ деревнѣ и слышать таковое пѣніе, чтобы имѣть понятіе о силѣ впечатлѣнія, какое можетъ оно произвести въ сердцѣ и самага равнодушнаго слушателя“... Або ще сей ко-

ротенький уступ. „Имѣйте охоту прислушаться къ малороссійскимъ пѣснямъ: какая величественная простота въ выраженіяхъ и въ самыхъ чувствахъ! Какое близкое и живое изображеніе природы! Кажется, сочинители сихъ пѣсень пѣли оныя не устами, а сердцемъ. Всѣ препоны, каковыми иногда упрямый языкъ искушаетъ вдохновенною страстію Поэта, побѣждены непримѣтно и всѣ нѣжнѣйшія черты глубокаго чувства блестятъ въ малороссійскихъ пѣсняхъ живѣйшими красками“...

Я навмисно навів тут три уривки з різних етнографічних статей, щоб показати, як не вважаючи на ріжні зміни і доповнення всеж таки в основі лишаєть ся таж сама провідна ідея сентиментального світогляду. Можно б навести ще багато подібних прикладів, але вистане і сього. Легко побачити, що всюди критик і етнограф має на увазі та старанно підкреслює прояви почутя. Підрахувати лише, скільки разів згадуєть ся тут про вислови почутя в народній пісні та про вражіння на чуливу душу слухача. Чувство, чувствительный, нѣжный, трогательный, томный — се все улюблені вирази в характеристиках тодішньої етнографічної літератури.

З притиском підкреслюєть ся також, що все се — природний вислов почутя. „Непринужденное выраженіе мыслей“, „близкое изображеніе природы“, „въ пѣсняхъ малороссійскихъ все просто и благородно“, „невысказанныя подобія и сравненія“. Пізнійше, коли прихильникам народньої поезії прийшло ся витримати суперечку з оборонцями класичної теорії поезії, ми побачимо знов в инших вже руках сї аргументи і сї вясненія прикмет народньої творчості.

Щоб покінчити з проявами сентиментального світогляду в оцінці творів народньої поезії, візьмемо ще маленьку книжочку, яка мала в своїм часі досить великий круг читачів. Се етнографічний начерк Кульжинського „Малороссійская деревня“: етнографічний — беручи тодішне розуміння завдань етнографічно-побутових описів.

Вже з самого початку входимо в круг думок сентиментального світогляду. Селянське жите ближше до природи і через те може уважати ся за щасливе.¹⁾ „Много есть деревень на свѣтѣ, поподъ кроткимъ небомъ Малороссіи всякая деревня есть сокращенный эдемъ, гдѣ иногда не достаєтъ только добродѣтели и чувствительности сердца, чтобы людямъ быть совершенно бла-

¹⁾ Малороссійская деревня, с. V.

женними... Миръ вамъ обитатели веси уединенной и тихой! У васъ не бушуютъ тѣ бурныя страсти, кои отнимаютъ сонъ у очей, а счастье у сердца“...¹⁾

Подивимось тепер, які відтинки прибирає у сентиментального етнографа звичайний побутовий малюнок. Оповідать ся про сліпця-бандуриста. „Смійтесь или не смійтесь, друзья мои, а я всегда съ живѣйшимъ почтеніемъ снимаю шляпу одному слѣпцу, который съ бандурою за плечами и съ посохомъ въ рукѣ приходитъ каждое лѣто въ нашу деревню и — окруженный красными дѣвучками играетъ и поетъ имъ славныя пѣсни о богатыхъ древняго времени!... Вдругъ — глубокия морщины лица освѣжаются питическою живостію, бандура затрепетала въ рукахъ, длинные костистые пальцы пометѣли по струнамъ; громъ и звонъ полетѣлъ по долинамъ и рѣсниці темныхъ очей своимъ гармоническимъ движеніемъ повторяютъ каждый тактъ очаровательной музыки!... Вотъ картина, которая для любителей всего Оссіановскаго имѣетъ великія прелести!“...²⁾

На закінчене уривок з коментаря до пісень. „Языкъ страсти всегда былъ и будетъ языкомъ неподражаемымъ! Прислушайтесь, какъ сей несчастный любовникъ проситъ своего друга, чтобы онъ доставилъ ему свиданіе съ его милою... Онъ готовъ имѣть его за роднаго отца, за роднаго брата, лишь бы только увидѣться со своею милою!... Довольно! здѣсь все уже сказано, и болѣе не нужно никакихъ доказательствъ!“...³⁾ Не звертаючи уваги на подібні шаблонні вислови, мусимо пам'ятати, що в основі всеж таки лежить тут прихильне становище до народної поезії, хоч і не дуже глибоке.

Коли своєю чергою романтичні оцінки замінили попередні сентиментальні, вже існували щирі, хоч і не дуже глибокі симпатії до народної поезії. Романтизм поглибив сі симпатії та підійшов до народної поезії з иншого боку, мов доповняючи ті попередні оцінки. Ріжницю сю можно простежити і в самих виразах характеристик. Ранійше зустрічали трогательный, чувствительный, нѣжный: тепер натомість — порывистый, необузданный, бурный.

Ось, наприклад, кілька виразів з характеристик старовини українського народа. „Недовольство и отчасти угнетение свели ихъ въ одно мѣсто; а желаніе хоть скудной независимости, истительная жажда набѣговъ и какое-то рыцарство сдружили ихъ.

Отвага въ набѣгахъ, буйная забывчивость въ весельѣ и безпечная лѣнь въ мирѣ: это черты дикихъ азіатовъ-жителей Кавказа, которыхъ невольно вспомните и теперь, глядя на Малороссіянина въ его костюмѣ съ его привычками“...¹⁾ „Жизнь народа, всею душой своей привязавшагося пламенно, бѣшено къ воинской славы и чѣмъ долѣе упивавшагося ею, тѣмъ болѣе жаждавшаго, народа, у котораго желѣзная славянская мощь достигла высшей степени разгара, своего зенита, безъ всякой посторонней помощи и сотрудничества, но при лично-собственныхъ силахъ, такая огненная жизнь“...²⁾

Ся зміна літературних впливів ясно почувать ся в характеристиках козацтва. Тепер „козакъ вездѣ является существомъ высокимъ, но вмѣстѣ буйнымъ и дикимъ; сцена дѣйствія его покрыта туманомъ и слезами“...³⁾ Згадаймо хоча б сей уривок з „Запорожской Старины“ — „то пѣсни юноши, коего сердце, почерствѣвши для умилнаго чувства любви, суровое, непреклонное, радуется одною радостію побѣды и добычи, питается однимъ желаніемъ битвъ, юноши, который неравнодушно взирая на гибель своихъ сподвижниковъ, съ отчаяніемъ отищевая за смерть ихъ врагамъ, равнодушно ждетъ собственной своей участи, равнодушно, съ надеждою жить въ памяти потомства“...⁴⁾ Можно навести ще з Бодянского такі вирази, як „широкая, безграничная козацкая или рыцарская воля“, „исполнская, бездонная, адамантовая козацкая воля“...⁵⁾

Ті ж самі нові відтинки і в характеристиці пісень. „Малороссійскія пѣсни будучи выраженіемъ борьбы духа съ судьбою отличаются порывами страсти, сжатою твердостію и силою чувства“...⁶⁾ „Въ пѣсняхъ и думахъ запорожскихъ все дико, подобно дубровамъ и степамъ, воспринявшимъ ихъ на доно свое при рожденіи, — все порывисто, подобно полету урагана степнаго, подѣ глухія завыванія котораго онѣ взлелѣяны, все бурно подобно минувшей жизни Запорожья“...⁷⁾ Або сей вислов письменника: „Камень съ краснорѣчивымъ рельефомъ, съ историческою надписью — ничто противъ этой живой, говорящей, зву-

¹⁾ Максимовичъ, „Малороссійскія пѣсни“, передмова.

²⁾ Бодянский, „О народной поэзіи славянскихъ племенъ“.

³⁾ Костомаровъ, „Обзоръ сочиненій писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ“.

⁴⁾ Срезневскій, „Запорожская Старина“, передмова.

⁵⁾ Бодянский, „О народной поэзіи“.

⁶⁾ Максимовичъ, „Малороссійскія пѣсни“, передмова.

⁷⁾ Срезневскій, „Запорожская Старина“, передмова.

¹⁾ Малор. дер., с. 20.

²⁾ ib. с. 76.

³⁾ ib. с. 125.

чащей о прошедшемъ лѣтописи. Въ этомъ отношеніи пѣсни для Малороссіи — все: поэзія и исторія и отцовская могила... Вездѣ проникаетъ ихъ, вездѣ въ нихъ дышитъ эта широкая воля козацкой жизни. Вездѣ видна та сила, радость, могущество, съ какою козакъ бросаетъ тишину и безпечность жизни домовитой, чтобы вдатся во всю поэзію битвъ, опасностей и разгульнаго пиршества съ товарищами“...¹⁾ В сѣх словахъ Гоголя ми відчуваємо відгомін тих же самих думок, які виступають так ясно в увагах Максимовича і Срезневського.

Збірник Максимовича і „Запорожская Старина“ Срезневського се два зразки оброблення етнографічного матеріала.

Вище навели ми в передмови Максимовича деякі його уваги про народню поезію та наукове її студіювання. При глибоких захопленню народньою поезією Максимович всеж таки не заплюшує очи на теперішній її стан. „Переходя изъ устъ въ уста, онѣ (пѣсни) часто лишаются многихъ стиховъ, либо оныя измѣняются; часто пѣсни не допѣваются или даже перемѣшиваются; такимъ образомъ постепенно отходятъ отъ первобытнаго вида“. Спостерігали се інші сучасники Максимовича, але у тих приймало се більш сумний вигляд, немов memento mori цілої української народньої поезії.

Поруч з сими увагами про план та систему видання, Максимович пробує намітити головні прикмети української поезії. „Пѣсни нѣжныя отличаются неподражаемымъ простодушіемъ и естественностью, которой ни мало не противорѣчатъ безпрерывныя сравненія. Духъ, не находя еще въ себѣ самомъ особенныхъ формъ для полного выраженія въ его глубинѣ зарождающихся чувствъ, невольно обращается къ природѣ, съ которою онъ, по своему младенчеству, еще друженъ и въ ея предметахъ видитъ, чувствуетъ подобіе свое гораздо явственнѣе и вѣрнѣе. По сему то находите столь частыя сравненія съ окружающею безукрашенною природою — столь частыя бесѣды съ буйнымъ вѣтромъ, дробнымъ дождемъ, черными тучами“... Іноді письменник йде шляхом порівнянь з російськими піснями. „Въ русскихъ пѣсняхъ выражается духъ, покорный своей судьбѣ и готово повинующійся велѣніямъ. Русскій не привыкъ брать дѣятельнаго участія въ переворотахъ жизни, потому онъ содружился съ природою и любитъ живописать ее, часто прикраши-

¹⁾ Гоголь, „О малороссійскихъ пѣсняхъ“...

вая; ибо здѣсь только можетъ свободно излиться его душа... Посему русскія пѣсни отличаются глубокою уныlostію, отчаяннымъ забвеніемъ, какимъ-то роздольемъ и плавною протяженностью“...

Ще крок і письменник переходить до вяснення загального звязку між народньою творчістю і минувшею долею. Минуле накладає свій слід на самопочуте народа і память пережитого лишаєть ся завше в свідомости потомків. Через те спокусливою для дослідника зявляєть ся гадка — знайти в минулім причину основним прикметам народньої творчости.

Уважному досліднику завше кидаєть ся в вічі сумний лямімотів цілої української народньої поезії. Звернено увагу на се вже на початках систематичного студіювання українських пісень. Застановляють ся на сѣм і Максимович.¹⁾ „Возникшая подобно кометѣ Малороссія долго тревожила своихъ сосѣдей, долго перепадала съ одной стороны на другую и была только обуреваемая бѣдствіями и безпокойствами, которыя не дали развиться духу народному и произвели только внутреннее волненіе... Тоска, которая составляетъ важнѣйшее свойство Малороссійскихъ пѣсней, не прикрываетъ ихъ, но проникаетъ. Она отзывается во всѣхъ пѣсняхъ: даже иронія, къ коей весьма склонны Малороссіяне, часто смѣшиваются съ оною... Онѣ (пѣсни), будучи выраженіемъ борьбы духа съ судьбою, отличаются порывами страсти, сжатою твердostію и силою чувства, а равно и естественностью выраженія“...

Таким чином мета автора — освітити читачу етнографічний матеріал збірника, зауважити основні погляди, простежити в провідних гадках схему поділу пісень, вяснити психологічний підклад. Вага лежить тут в самім збірнику пісень, примітки дослідника мають лише освітити, пояснити сей матеріал неосвідомленим читачам. Се дійсно „Малороссійскія пѣсни“ з примітками видавця.

Зовсім инакше задумане видання Срезневського. Перша книжочка має підзаголовок — „Пѣсни и думы о лицахъ и событіяхъ до Богдана Хмельницкаго“. Але коли дійсно історичні пісні і думи були первісною основою видання, сей план значно потім змінив ся. „Бытъ, нравы, обычаи, подвиги“ — се заданне значно поширило первістні межі видання. В першій

¹⁾ Всі сї уривки в передмови до видання „Малороссійскія пѣсни виданныя М. Максимовичемъ“, 1827.

книжочці ми знаходимо 12 пісень та 6 дум: в слідуючій справа різко міняєть ся. Поруч з піснями та думами друкують ся і інші історичні матеріали і заслонюють сю первістну основу. Пояснення до пісень — з початку лише з другорядним значінням — набувають тепер особливої ваги. Уривки з хронічок і народні перекази, уступи з мемуаристів та розділи з наукових праць — се все сполучено разом задля тої загальної темі — вяснення минушого життя було Січі.¹⁾ Так поширюють ся межі видання і з простого збірника етнографічних матеріалів, як у Максимовича, книжочки стають збірником ріжнородних матеріалів до характеристики життя Запорожя.

І „Запорожская Старина“ і Збірник пісень дуже зацікавили тодішню інтелігенцію українську, але се дві зовсім відмінні системи і починаючому етнографу приходилось вибирати між пляном Срезневського і пляном Максимовича. І Куліш дав в сорокових роках „Українскія народныя преданія“, а десять років пізнійше „Записки о Южной Руси“.

В сіх двох виданнях багато спільного, хоч і розділяє їх ціле десятилітє. Вже обробляючи збірник „Українскія народныя преданія“ Куліш думав, чи не „розложить преданія такъ, какъ онъ самъ выпрашивалъ и изыскивалъ, при чемъ сами разкачки ихъ обрисуются читателю и представляют много характерныхъ чинностей“.²⁾ Се як раз і вивонено в „Запискахъ о Южной Руси“.

Значну частину свого етнографічного матеріалу записував сам Куліш з народніх уст. Цікавість до селянського побуту збудив збірник українських пісень Максимовича разом з українськими оповіданнями Гоголя, зовсім так як було в Костомаровим.³⁾ Зацікавившись Куліш і сам почав записувати народні перекази. Робив він се з великим западом. „Я тепер хожу, какъ пчела по сотамъ: гдѣ только встрѣчу сѣдую бороду, не отойду отъ нея безъ того, чтобъ не выжать изъ нея пахучаго цвѣтка

¹⁾ Нагадує тут задля прикладу — „Лѣтопись“ (Запор. Стар. I, 3, ст. 11—64), уривки в т. зв. Кониського, вѣстки в Боплана та самостійні примітки автора: „Свѣдѣнія о правахъ данныхъ грекороссіянамъ королями польскими“ або „Привиллегія данныя Сигизмундомъ III грекороссіянамъ“....

²⁾ В листі до Юзефовича з р. 1843, Київ. Стар. 1899, II, 196.

³⁾ Куліш сам підкреслив сю спільну рису, як Збірник Максимовича однаково і його самого й Костомарова зробив „изъ народниковъ великорусскихъ народниками малорусскими“ — Новь“, 1885, № 13.

народной поезіи или въ преданіи или въ пѣснѣ“.¹⁾ Познаймившись з Грабовскими, Куліш поїхав до нього в маєтність його в Чигиринщину і думав звідти „углубляться въ разныя мѣста Украины для изысканія развалинъ народной поэзіи“...²⁾ В передмові до книжки Преданій Куліш згадує, як „изучая источники истории южнорусского народа, не разъ обѣзжалъ обитаемыя ими губерніи для собиранія народныхъ пѣсень и преданій“...

При своїм щирім та глибокім зацікавленню народньою поезією Куліш не був етнографом-дослідником. Він занадто відчував поетичну цілість народнього побуту, щоб відокремлювати та аналізувати: його не тягнуло до таких праць, як книжка Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“. Згадуючи свої давні етнографічні екскурсії, Куліш так пише в передмові до „Записокъ“. „Надобно сознаться откровенно, что странствуя изъ села въ село по малороссійскимъ губерніямъ, въ періодъ моей юности, я рѣдко имѣлъ въ виду собственно науку. Меня увлекала поэтическая сторона жизни народа. Я гонялся за драмою, которую разыгрываетъ мелкими отрывками цѣлое малороссійское племя. Мнѣ нужно было видѣть постановку сельской жизни на театрѣ природы и то, что внесъ я въ свои записныя книжки, составляетъ только малую часть моихъ изученій, которыя управлялись постоянно однимъ только чувствомъ — неопредѣленнымъ желаніемъ увидѣть и слышать народъ въ разнообразныхъ особенностяхъ единицъ его“... Сі ретроспективні згадки підтвержують ся тепер посмертною спадщиною Куліша, думками висловленими в листі до Юзефовича з 1844 р. Ся сповідь Куліша Юзефовичу нераз викликала різку оцінку і суворий осуд, але ми не повинні забувати про тодішню перевагу в світогляді Куліша поетичного сінтезу. „Поэтическая жизнь Малороссіи давно кончилась; та жизнь, которая выражается въ языкѣ, костюмахъ, обычаяхъ и пр., — назову ее хоть поэтической, — также съ каждымъ годомъ теряетъ свою выразительность. Малороссія скоро сольется въ одно тѣло съ Россією... Но не хорошо то, что она, разцвѣтая около двухъ вѣковъ такою сильною, такою пышною народною жлєзною, при слияніи съ народомъ русскимъ мало принесла въ него элементовъ новыхъ, выработанныхъ собственными силами во время

¹⁾ Листи — Київ. Стар., 1899, II, 190.

²⁾ Тамже.

отдільного свого існування. Было время, когда мы, малороссыяне, въ соприкосновеніяхъ съ русскими могли бы, такъ сказать, напитать ихъ запахомъ своихъ степей, придать имъ богатства колорита своими народными красками, осіять ихъ блескомъ своей поэзіи“...¹⁾

З цих висловів легко побачити, що саме в народнім побуті, в народній творчості найбільш приманювало тоді молодого письменника. Поетичний синтез народнього життя найбільш цікавив і через те Куліш не відокремлює певної групи етнографічного матеріала, не аналізує його, але хоче навпаки намалювати, як в поетичній уяві українського народу перекручується минуле, освітлюється, відмінюється природа, дійсне та легендарне. Для Куліша мало навести групу, наприклад, історичних пісень та простежити в них, як пам'ятає нарід про старовину — питання важне для етнографа, або що пам'ятає — питання історика. Кулішу — сього за мало, він хоче навести зразок народньої психології, народньої самосвідомості, він не тільки подає самі перекази та пісні, результат довгої праці численних поколінь, але хоче простежити і самий процес витворення переказів і пісень. Він хоче схарактеризувати самі обставини, лірників та кобзарів, старих людей, що переказували про історичну старовину, побожних бабусь, що оповідали про померші душі на тім світі, самі відтинки переказів та мови.

Сей плян і виповнив Куліш в своїх „Записках“. Подібно тому, як Срезневский в своїм виданні „Запорожская Старина“ сполучив разом історичні пісні та думи з уривками з коміляцій, з уступами з Бопляна та з власними історичними статтями. „Записки о Южной Руси“ містять в собі властиві етнографічні матеріали вкуці з поясненнями Куліша, з його споминами про оповідачів лірників та кобзарів, з спеціальними статтями, наприклад Грабовского в другім томі.

Так перевів свій плян Куліш в „Записках“, але і „Преданія“ задумано по тому ж пляну. Не застановляючись спеціально на якійсь одній групі Куліш, сполучає на 90 сторінках історичні перекази, казки, загадки, зразки народньої розмови. Ще думав Куліш завести сюди²⁾ релігійні легенди, але на перешкоді етада, здається, цензура і оповідання про померші душі на тім світі чекало аж десять років до „Записок“. Таким чи-

¹⁾ Листи — Київ. Стар., 1899, II, 199.

²⁾ Листи — Київ. Стар., 1897, IX, 406, X, 27.

ном Куліш задумав не спеціальний систематичний збірник етнографічного матеріала, як Максимович виповнив, а Костомаров — задумував, але не встиг закінчити. Куліш збирає разом зразки народніх переказів, народньої психології, додаючи до сього матеріал з мемуарів („Чупрына и Чортоусь“) та власні пояснення (про гайдамаків).

Застановимось трохи на сім збірнику: „Українскія народныя преданія“. Motto з Пушкіна — „разговорный языкъ простого народа, не читающаго иностранныхъ книгъ и, слава Богу, не искажающаго, какъ мы, своихъ мыслей на французскомъ языкѣ, достоинъ также глубочайшихъ исследований“... Таким чином видавець своїм motto підкреслює фільольогічну сторону: в зв'язку з сім в передмові упереджує читача, що „записувалъ ихъ стенографически, какъ пѣсни, дорожа каждымъ оборотомъ и словомъ народной пѣсни. Я позволялъ себѣ исправлять нѣкоторыя фразы только въ тѣхъ преданіяхъ, которыя доставлены мнѣ моими пріятелями, но и объ этомъ жалѣю: гораздо лучше было бы напечатать ихъ такымъ видѣ, въ какомъ они были мнѣ доставлены“... В листі до Бодянского Куліш зауважив — „я сохранялъ частности выговора, свойственныя разнымъ провинціямъ“ — знов таки спеціальне бажання заховати відтинки місцевої розмови.¹⁾

„Преданія“ поділено на 3 відділи: „преданія историческія, преданія фантастическія и смѣсь“. Зміст першого відділа ясний з заголовка; другий — „преданія фантастическія“ містить в собі казки, з котрих першу — „Кирило Кожемяка“ — можна зачислити до попереднього відділу — переказів історичних. Остатній відділ — „Смѣсь“ — містить зразки народньої розмови (3), „Не любо — не слушай“, „Загадки“...

Під записами звичайно занотовано, де який переказ записано. Тут читаємо детальні пояснення: „разказывалъ Клима Бѣликъ въ Кумейкахъ Киевской губ.“; „Омелько Каплаухій, въ Суботовѣ“; „пріятель Таранухи бондарь въ Сибѣлой“; „Харко Цехмыстеръ въ Черкасахъ“.²⁾ Іноді більш загально: „разказывалъ одинъ старикъ-нищій въ Києвѣ“; „одинъ старикъ возлѣ Канева“; „тамъ-же другой старикъ“... Або загальне означення місця — „разказывали въ Мотренинскомъ монастырѣ“; „разказывали въ Мартиновкѣ“...

¹⁾ Листи — Київ. Стар., 1897, IX, 405.

²⁾ Спомина Куліша про Погорілого і Тарануху — Записки о Ю. Р., I, ст. 93, 99.

Розглядаючи сі нотки під поодинокими переказами можна легко простежити, де сам Куліш записував свій етнографічний матеріал. Київ, Канев, Кумейки, Корсун, Звенигородка, Суботов, Черкаси, Сміла, Александровка — маєтність Грабовського, Мотренинський монастир, Мартинівка — Черниг. губ.

Доставили Кулішу перекази для його видання — В. М. Білозерський, Т. Г. Шевченко, А. В. Маркович, П. Е. Чуйкевич — звичайно з поясненням, де ті чули сі перекази й від кого. Шевченко передав Кулішу переказ про Запорожців.

Історичних переказів заведено всього 45, але між ними знаходимо уривки в дум та пісень, або й цілу пісню — про Швачку.¹⁾ Як взагалі етнографічний матеріал „Преданій“, пісня ся наведена тут в народнім переказі про коліїв, що відсижували ся в лозах: кілька вступних прозаїчних рядків, пісня, та на кінці — запитання слухача, чи співали гайдамаки пісень на поході, в відповідю, що співали лише сидючи в вязниці.

Згруповано сі перекази коло окремих історичних імен та подій, кілька переказів звязаних з іменем Б. Хмельницького, більш про Запорожців, найбільш усього присвячено гайдамакам. Оповідання про гайдамак заведено звичайно під прізвиськами окремих ватажків — „Шелесть, Лусконигъ, Гныда и Зализнякъ“, „Максымъ Шыло“, „Вовчокъ“. Іноді — окремі події — „Гайдамакы въ Черкасахъ“, „Гайдамакы въ Мотренинскомъ монастырѣ“, а то як окремі випадки — „Наймуть Гайдамака“, „Гайдамака и пасичныкъ“. З польського недрукованого мемуара наведено оповідання про Чуприну та Чортовуса, але оброблено його в стилю народнього оповідання.

Хронологічно народні перекази починають ся з оповідання про Київську золоту браму та про Кирила Кожемяку і доходять до кінця XVIII в. Поруч з довгими, як наприклад про Шелеста зустрічаємо і зовсім маленькі перекази, як наприклад сей „Якъ ставъ Хмельницькый надъ Случчу, на гори, то обобравъ свое військо такъ, що не zostалося у Козакивъ грошей, ни въ кишени, ни зашитыхъ“.²⁾

Деякі з сих переказів фіксіровані топографічно, такі, наприклад, „Урочища въ Смиблѣй“ та „Урочища въ Звенигородкѣ“ — спомини та перекази звязані з тими або іншими місцевостями. Занотуємо ще між історичними переказ про „Жи-

¹⁾ Преданія, ст. 43. ²⁾ Преданія, ст. 3, 5, 36.
³⁾ Преданія, ст. 2, 4, 41, 42, 46, 60.

довські откупи“ — маленьку згадку про арендарів, бравших на аренду церкви. Цікава також економічна замітка — „Прежня времени въ Украинѣ“ — згадки старого діда про грошові датки і натуральні повинности з селян в минулих часах, про економічний добробут та про ціни, з загальним осудом — добре було жити, тепер-то вже стало погано...¹⁾

Пояснень видавця не дуже багато. Деякі примітки пояснюють окремі місця оповідань, наприклад, про ворожитство — „народъ каждому своему лыцарю приписываетъ характерство, т. е. чародѣйную науку воевать. Въ словѣ навченъ здѣсь разумѣется наученъ характерству“²⁾ або під переказом про Степана Плахту читаємо: „это тотъ же самый Семенъ Палій, переименованный народомъ, видно по ошибкѣ; Мазепа является здѣсь Мазепенкомъ“...³⁾ Ширше пояснення лише одно під тим же переказом про Степана Плахту — се коротенький екскурс про гайдамаків та взагалі про походження гайдамацтва на тлі тодішніх відносин національних, економічних і релігійних. „Не смотря на то, что украинцы въ XVII в. выгнали изъ Украины католиковъ, въ XVIII в. католики опять были господствующимъ классомъ народа въ этой странѣ, ибо Россія не могла удержать за собою всѣхъ земель отвоеванныхъ у Польши козаками и уступила Полякамъ всю Украину праваго берега Днѣпра, удержавъ за собою только Кіевъ“... Далі згадує видавець про аренди, як Поляки-магнати „отдавали свои села въ аренду жидамъ и мелкой шляхтѣ, старавшимся всѣми мѣрами выжать изъ крестьянъ побольше дохода или же управляли своими имѣніями посредствомъ губернаторовъ (управителей), экомовъ, дѣсничихъ и т. п., все шляхтичей позволявшихъ себѣ всякія наглости съ крестьянами для своего обогащенія. Господство ихъ поселяло къ нимъ глубокую вражду въ украинцахъ. Къ сему присоединилось еще насильственное введеніе Поляками въ Украинѣ Уніи“... Таким чином сполучали ся разом обставини та впливи національні, релігійні, соціальні і економічні та підтримували споконвічну опозицію проти ворожого режіма...⁴⁾

Треба признати взагалі, що перекази про гайдамак найбільш цільна і цінна частина сеї збірки „Преданія“...

¹⁾ Преданія, ст. 63 (дата запису — 12/VIII 1843).
²⁾ Преданія, ст. 7. ³⁾ Преданія, ст. 8.
⁴⁾ Преданія, ст. 10—11.

З цього коротенького перегляду змісту можна зауважити, що тут в „Преданіях“, як пізніше в „Записках“, Куліш відходить в своїм пляні видання від звичайної схеми етнографічних збірників і можливо се було не без впливу „Запорожско-ї Старини“ Срезневского.

Збірничкові „Преданія“ надавав Куліш велике значінне і дуже його високо оцінював. В листах до Юзефовича та Бодяньского Куліш пише — „мое собрание народныхъ преданій просто superbé“, „я сообщу Вамъ сокровища, о которыхъ существованіи Вы и не думали“...¹⁾ Тим більш непокоїла Куліша цензура: пришлось було викинути назву „Унія“, відрізати кінець в переказі про Степана Плахту та затерти згадки про Потьомкіна в переказі „Очаковская бѣда“.

Окрім того Куліш думав завести в сей збірничок релігійні легенди, але з'явили ся перешкоди від духовної цензури і гадку про се було залишено, хоч Кулішу дуже подобали ся легенди, наприклад оповідання про померші души на тім світі, яке Куліш рівняв до легенд, що вплинули на „Divina comedia“ Данте.²⁾

Друк в „Чтеніяхъ“ поменшив сі цензурні труднощі, але всеж таки Бодяньский не хотів лишати нічого небезпечного і деякі зміни Куліша задля цензури перейшли і в друкований текст „Преданій“. Релігійні легенди так і не були надруковані.

Підготовляючи до друку „Преданія“ Куліш обдумував ще оден величезний плян. Плян спільного видання великих етнографічних збірників, де були-б сполучені разом матеріали різних збиранів. „Будетъ отраднымъ явленіемъ, что пять профессоръ различныхъ университетовъ, раздѣленныхъ другъ отъ друга огромнымъ пространствомъ дѣйствуютъ, какъ одна душа!“ Се пять профессорів — Максимович, Костомаров, Метлинський, Срезневский, Бодяньский та сам Куліш.³⁾

В листі до Бодяньского Куліш пише, що він вже умовив ся з Костомаровим, Метлинським, Срезневским сполучити разом всі окремі збірники пісень і видати оден спільний великий збірник пісень.⁴⁾ „Мы соединили свои сборники украинскихъ пѣсень въ одинъ и теперь занимаемся указаніемъ всѣхъ вариантовъ по разнымъ спискамъ такъ, чтобы ни одно слово не по-

¹⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 404.

²⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 406, X, 27.

³⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 406.

⁴⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 403 (VIII, 1846).

гибло“. Далі Куліш признаєть ся, що на Максимовича мало реальних надій: він сам не видає своїх збірників, але не дасть і иншому для видання. За те Куліш сподіваєть ся зацікавити сим Бодяньского. „Но Вы, я увѣренъ, присоединитесь къ намъ. Въ такомъ случаѣ, подъ каждою пѣснею прошу васъ означитъ уѣздъ, въ которомъ она записана и кѣмъ, если можно, и прислать ваши пѣсни мнѣ“. Для історичних пісень обіцяв свою редакцію Срезневский, якому і думали передати усі історичні пісні. По закінченню окремих відділів Куліш думав самому переглянути ціле видання і дати загальну вступну статю.

Так уявляв собі Куліш цілу систему видання етнографічного збірника, але не здійснились сі пляни Куліша. Передо всім Бодяньский не згодив ся дати свої пісні для спільного видання. На відмову Бодяньского відповідає Куліш дуже лагідно, але не зовсім спокійно — „отказъ въ сообщеніи мнѣ пѣсень не только не огорчаетъ меня, но восхищаетъ. Печатайте“.¹⁾ Він навіть думає, чи не передати цілої справи до рук Бодяньского: „можетъ быть и я склоню Срезневского и Костомарова передать Вамъ нашъ сборникъ“. Разом з тим Куліш робить деякі уваги що до техніки етнографічного видання: „только, ради Бога, отмѣчайте, гдѣ какая пѣсня записана и не составляйте изъ двухъ одной“...²⁾

Але сі поради Куліша лишили ся без здійснення. Бодяньский не видав свого збірника пісень і не дав можливости иншим скористати ся сим коштовним збірником.

Суперечки і непорозуміння виникли також між співробітниками Куліша. З Харкова не присилають йому обіцяного вже етнографічного матеріалу і палкий Куліш обурюєть ся: „какъ гнусна такая недовѣрчивость, необщительность и какая то бессмысленная любостязательность“...³⁾

Костомаров справді дав свої пісні, а Срезневский зовсім відійшов від сеї справи: у Куліша лишили ся від Срезневского неприємні вражіння.⁴⁾

Взагалі сей грандіозний, але нездійснений плян лишив в душі Куліша сумні спомини. Десять років пізніше він згадував про се в листі до тогож Бодяньского.⁵⁾ „Я служилъ Вамъ

¹⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, IX, 407.

²⁾ ibid.

³⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, X, 28.

⁴⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, X, 35.

⁵⁾ Листи — Киев. Стар., 1897, XII, 460.

вѣрно и правдою по этой части, пока не явились люди, которые нашли средства обнародовать эти драгоценные памятники нашей старины. А приступайте къ печатанію Вашего сборника, я Вашъ покорнѣйшій слуга и уже тогда никому не дамъ. Вѣдь я сперва давалъ Максимовичу — медлить и медлить; потомъ Срезневскому — медлить и грабить, потомъ Вамъ — выжидаете и выжидаете. Я вездѣ суюсь съ своими находками, я не жадничаю, не придерживаю у себя, у меня нѣтъ того, чѣмъ бы я не готовъ былъ снабдить каждаго, работающаго для общей пользы, и потому не смотрите на меня, какъ на нѣкоего отступника. Я все тотъ же, что и въ 1846 г.“...

Так лишив ся без здійснення плян Кудіша. Лише виданням „Труды этнографическо-статистической экспедиціи“ Чубинського вповнено по иншому сей цінний плян спільного розроблення нечисленого богатства української народної творчости.

Студії

над галицько-українськими граматиками XIX в.¹⁾

Написав *Михайло Возняк*.

I. Вступ.

В „Предислові-ю къ любезнымъ Читателямъ“ до рукописної граматики: „Руская практичная Грамматика“ — „напысання Іоанномъ Малѣцкимъ Учителемъ трівіального училища, въ Угновѣ 1848 года“ довідуюмо ся про ось які принціпи, яких держав ся автор при укладанню своєї граматики: „При уложеніи сего незначного дѣла моего употребилемъ средней пути между церковнымъ и малорусскомъ галицько-гражданскомъ языкомъ; цель или намѣреніе мое въ томъ было тое(,) абы малорускій галицько-гражданскій языкъ, языку церковному приблизити можна, тои убо языкъ есть правдивій источникъ, изъ которого всѣ славяне: Чехи, Моравцѣ, Серби, Волохи, Россіане, Поляки и инныи черплютъ, и который нашъ малорускій галицько-гражданскій языкъ до великого совершенства то есть досконалости привести можетъ“.²⁾

Чому автор вибрав таку „среднюю путь“ mezi живою мовою а мертвою церковщиною, пояснюе нам у кінцевій статі: „Еще чтось о рускихъ провинціалѣзмахъ“. „Розмавляючи разу одного, читаемо в сій статі, съ певнымъ розумнымъ, добродушнымъ(,) до того еще жартоблывымъ, ученымъ и остроумнымъ русиномъ о властностехъ нашего языка руского, запыталемъ его: Откуда или звѣтки то ся выразы, то есть, слова: мѣй, твѣй, вѣнъ, нѣжъ, вѣзъ, стѣль, пѣдъ, снѣпъ, вѣль, кѣтъ, кѣнь — и много инныхъ безчисленныхъ

¹⁾ Читано на семінарі Проф. Дра К. Студинського.

²⁾ Рукописъ сеї граматики находить ся в Бібліотекѣ „Народного Дому“ у Львові (АСП. ч. 306).

взяли, когда они: мой, твой, онъ, ножъ, возъ, столъ, подъ, снопъ, котъ, конь вымавли и писати ся повинни. Но онъ менѣ на тое отповѣлъ, же правдивои причини того не знаеть, еднакже домыслиати ся можна, же есть правдивій плодъ или племя жидовъ; когда бовѣмъ въ перейшлыхъ вѣкахъ жуди (sic) Корчмы, млыни, ставы а наветь и церкви арендовали, рускій народъ, особливе по селахъ, будуче уярмленъ жидамъ мусѣлъ служити и голдовати. Тогда жидъ маючи слугу русина и хотяще его о чтось запытати ся, такъ до него кликавъ или заговорилъ: Иванъ, а де мѣй нѣжъ; а де твѣй разумъ; а де вѣнъ пѣшовъ; намасти вѣзъ; положи снѣпъ; запрѣжи кѣнъ; постирай стѣлъ; выжени кѣтъ на двѣрѣ; а то ты мѣдъ и горѣлку выпилъ, бо ти шось нѣсь почервонѣлъ и проч. — Ти слова или выразы вкрадали ся найперше между слугъ жидовскихъ русиновъ, потомъ помало между селянъ русиновъ часто въ корчмѣ (коршмѣ) сѣдящихъ, на остатку незначне и дѣ насъ писменниковъ (sic) загостили. — Можнажъ такихъ словъ въ писмѣ уживати; есть же намъ ѓ въ літературѣ потребное? — Останьможъ нашей красной славенно-руской Етимологіи вѣрными, а упевняю, же ся безъ тыхъ непрошенныхъ гостей и въ галицкомъ руско-гражданскомъ языцѣ обйдѣмо“.

Я навмисно навів сї дві виписки, бо вони *mutatis mutandis*, як не можна краще, характеризують погляди більшости українського загалу в Галичині на протяг яких п'ятидесяти літ у граматичній літературі, а ще й доси в поглядах на правопис у одній частини української суспільности в Галичині, яких провідники ролю церковщини заміняли на великорущину. Між історично-культурними обставинами, в яких треба шукати такої розв'язки граматичного питання у галицьких Українців, одно з перших місць займає той факт, що в відродженню галицької України взяло таку визначну участь духовенство, так тісно зв'язане з церковно-славянською мовою. Видно се найкраще по закордонній Україні, де православне духовенство не могло відігравати так великої ролі в відродинах своєї вітчизни, як в Галичині уніятське. В закордонній Україні в одній з перших граматик мужицької мови — граматичній Павловського — в основу ваяв автор народню живу мову. Тою самою дорогою пішли й пізнійші дослідники української мови, Українці і Великороси, Срезневський, Лавровський, Максимович, Даль, Потебня, Михальчук, Житецький, Тимченко і и. А „у Галичині, каже Драгоманів, не тільки Лозинський, Левицький, але й Головацький и Осадця не посміли узяти за основу своїх виводів граматичних малоруску простонародню мову, а намішали з нею у свої граматики и церковних и російських елемен-

тів“.¹⁾ Хоч і не можна ставити на рівні Левицького та Лозинського тай хоч Головацький не далеко відбіг від Лозинського, все таки основна думка вірно підхоплена Драгомановим.

Другою причиною недопускання живої мови до галицьких граматики української, *sit venia verbo*, мови був за сильний вплив граматики Смотрицького, яка, як звісно, через двіста літ по своїм виході була шкільним підручником не тільки на Україні, Білоруси та Московщині, але й у південній Славянщині. Вкінці трета причина сього явища — се своєрідний аристократизм, бажання відрізнити ся від маси простолюда, чи, як дехто хотів, „пастухів“ письменною мовою, а таку можна було найти, як не в польських, то в церковних книжках і — великоруських, тим більше, що політичні, церковно-культурні і суспільні обставини промоували дорогу великорущині до Галичини.²⁾

Та випадки шукання образованої мови в великорущині були в першій половині 19 віку спорадичні, стали частійші щойно в другій половині тогож століття. За то дуже часто була в тім часі образованою мовою освіченої української суспільности в Галичині в слові і писемі польська мова, а побіч неї здобувала собі ширше чи вузше приложенне до життя і церковно-славянщина. Про відносини церковно-славянської мови до народньої української довідуюмо ся з „Rozprawy o języku ruskim“ Могильницького, в перекладі Набеяка³⁾, але першим, що прилюдно в граматиці дав менше більше заокруглений погляд на ту справу, був Лучкай Михайло. Та до часу появи як статі Могильницького, так граматики Лучкай три галицькі Українці працювали над написаннем систематичних підручників граматики української мови. Се були: згаданий Могильницький, Петро Паславський і Лаврівський Іван.

II. Граматики Паславського Петра й Лаврівського Івана; значінне Івана Могильницького в відродинах Галицької України, генеза й замір видання його граматики.

Петро Паславський⁴⁾ написав „Скорочену руську граматику“, якою користував ся „первый нашъ языкословъ Іосифъ Ле-

¹⁾ Література російська, великоруська, українська и галицька. Правда, 1873, ч. 21, стор. 715—716.

²⁾ Пор. дра Іл. Свенціцького: Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. Спб. 1906.

³⁾ *Czasopismo naukowe księgozbioru im. Ossolińskich*, Львів, 1829, вошит III, стор. 56—87.

⁴⁾ Родив ся 1792 р., син дяко-вчителя у селі Лавах коло Ярослава. Власними трудами покінчив середню і вищу школу 1818 р., ви-

вицкій¹⁾ Не богацько відомо також про граматику Івана Лаврівського. Її рукописи доси не віднайдено. Заголовок у німецькій перекладі її такий: Versuch über die Sprachlehre der Ruskischen Sprache, wie solche sammt ihren Unter-Mundarten in den Königreichen Galizien und Lodomerien gesprochen wird. Сповідуючи Кеппена про повищий заголовок своєї граматики аргументував Лаврівський: Die Ausdrücke: Rusniak, Rusniakische Sprache, darf ich nicht brauchen, indem sie beide hierlandes eine Verachtung hindeuten, und die obige Sprache gemeinlich рускій языкъ genannt wird. Der Ausdruck: russische Sprache ist dem російскоу языкъ vorbehalten.²⁾ З уваги на се, що Лаврівський углядаював у своїй граматиці українські діалекти в Австрії, подам його відомости з обсягу сеї діалектології, уділені ним Кеппену 1822 р.: 1) в ярославським окрузі коло Сонча (Sandetz) хбдино, хбйди, коло Дуклі — пбйдино, пбйди; 2) коло Балигорода в сяніцьким окрузі — ходлем, подьлем; 3) коло Сможа та Стрия — велика грубість у виголошуванню, тверді букви; 4) та ще грубше (твердше) близько Буковини (а в самій Буковині говорять „болше по руснякски, смѣшивая оноє съ молдаванскимъ“); 5) коло Перемишля змішано з польським: поѣдемо телегою; поѣхавъ (польське); 6) „чистѣйшее нарѣч.“ на Поділлю коло Тернополя, Збаража. В Угорщині три або й більше українських наречій.³⁾

Хотяй ще 1822 р. згадував Лаврівський в листі до Востокова о своїй граматиці „близкой окончанія, языка карпаторусскаго съ его святив ся і став парохом у Боратині коло Ярослава. В два роки пізніше повдовів, а в марці 1821 р. за старанням Ів. Снігурського вислав його митр. Левицький на сотрудника парохіяльної церкви св. Варвари в Відні, де по Снігурським був парохом старенький о. Іван Фогороший (автор „Русько-угорск-ої ілі мадларск-ої Грамматик-и, виданої у Відні 1833 р.). 1835 р. став парохом, а 1844 почесним крилошанином. Згинув під ударом сокири з рук местника-дяка 24 червня 1846 р. (Б. Дідицький: Михайль Качковскій и современная галицко-русская литература. Ч. I. Львів, 1876, ст. 79—80).

¹⁾ Дідицький, ор. cit., ст. 80. Рукописи сеї граматики, як і великого збірника „русских проповідий“ Петра Паславського, списані ним читкою скорописею, зберігали ся довший час у його брата о. Гаврила Паславського, пароха Рави руської, який від часу гімназії навіть до покинення богослов'я в 1833 р. жив і виховував ся в домі тогож свого старшого брата в Відні. Дідицький видів ті рукописи 1848 р.; пізніше 1863 р. згоріли вони підчас великого пожару в Раві (ibidem).

²⁾ І. С. Свѣнцицькій, Матеріали по історії возродженія Карпатской Руси. I. (Львів, 1906). Ст. 140. Лист датований 1823 р.

³⁾ Ibidem, ст. 124. (Кеппена „Путевыя Записки 1821 и 1822 года“).

діалектичеськими отличіями¹⁾, щойно „godna uwielbiania troskliwość Prześwietnego Zakładu narodowego imienia Ossolińskich i Szanownego Muzeum narodowego czeskiego“, що допитували ся за виданням „na widok publiczny mownika (besidosłowa) języka ruskiego“, викликали в Лаврівським „poręd i czucie do jak najprędszego ukończenia romienionego besidosłowa, którego tylko malej części składni brakuje“.²⁾ Так писав Лаврівський 8 червня 1832 р. до директора Інституту Оссолінських Слотвіньського, в якого інформував ся про сю справу Вячеслав Ганка. Пишучи про ріжні перешкоди: урядованне, перенесенне зі Львова до Перемишля і обтяженне ту ріжними та численними обовязками, які загамували його роботу, заявляв він, що зачав писати свою граматику перед 17 літами, отже 1815 р. На запитанне про вихід граматики української мови Могильницького відповів, що про се нічого не чути й вона „podobno w ciemnym zakątku zapomnienia na zawsze spoczywać będzie“. За то може вийде небавком подібна книжка Лаврівського, бо він „jeszcze w roku 1815 zaczął pisać grammatykę (besidosłow) języka ruskiego i to dało powód X. Mogilnickiemu do przedsięwzięcia podobnej pracy“³⁾ Чи Могильницький зачав писати свою граматику в благородній емуляції з Лаврівським, що в часі свого ректорства, а саме між роками 1814—1820, підіймив ся учити пиятомців українського письма та граматики й церковно-славянської мови⁴⁾, чи приневолило його до того заснованне товариства, так тісно зязаного з його іменем — наслідок той сам. Нема даних також ствердити, чи скінчив Лаврівський свою граматику української мови, якої посідав „основне званне“, бо „її навчив ся цїнити від дитинства, в ній виголошував проповіді, нею конвертував“.⁵⁾

Що Могильницький⁶⁾ не тільки зі самої емуляції з Лаврівським, як се виходило би з листу його до Слотвіньського, почав

¹⁾ Переписка А. Х. Востокова, ст. 35, № 12.

²⁾ В. А. Францевъ, Письма къ Вячеславу Ганкѣ изъ славянскихъ земель. (Варшава, 1905), ст. 919. ³⁾ ibidem.

⁴⁾ М. Тершаковецъ, Галицко-руське літературне відродженє. (Львів, 1908). Ст. 12.

⁵⁾ Йос. Левицький, Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien. (Перемишль, 1834), перший бік посвяти книжки Лаврівському.

⁶⁾ Іван Могильницький* уродив ся 1777 р. По скінченню теології у львівським університеті оженив ся з дочкою пароха Болонович Анною

* Біографічні вістки: Новыя данныя до біографії Іоанна Могильницького. Ю. Ж. (елехівський) (Новый Галичанинъ, Львів, 1889, ст.

писати граматику української мови, але був ту також глибший, ідейніший підклад, доказом сього третій параграф першого українського просвітного товариства в Галичині, затвердженого цісарем Францом I 5 липня 1816 р. „Вже з першого параграфу видимо, читається там, що книжки мають бути так написані, щоби „etiam rudis plebecula usum eorum facere valeat; itaque societas opera sua sermone vulgari per pagos et vicus usitato atque stilo simplicissimo elaborabit“. Вправді на цілком народню мову не зважило ся товариство, бо „duros loquelae plebeae errores vitabit, et explanationes suas ita elucubrabit, ut a simplicissimo quoque facie (sic!) quidem intelligantur, ad elegantiore tamen sermonem omnino vergant, ut hoc modo et sermo plebeius indirecte lice(a)t perfici, et plebs elegantiori loquelae assueta facilius dein illa intelligere valeat, quae pro publico divino officio in Ecclesiis legi atque

Марцінкевичівною і одержав висвячення 1808 р. Зразу був парохом у Дроздовичах, а потім став ніжанковецьким деканом. 23 мая 1817 р. підписав його перемиський єпископ, тоді уже номінат-митрополит Михайло Левицький, до гідности крилошанина соборного перемиського крилоса. На тім становищі застав його нововибраний в 1818 р. єпископ Іван Снігурський, що слідом попередника повірив йому верховний надзир над школами в своїй єпархії. Заразом іменовано його кустосом капітули.*) Умер 1831 р. 24 червня на холеру**), що позбавила тоді сажу перемиську єпархію 70 священників. Будучи бездітним, приймав Могильницький у свій дім на виховання сироти-дівчата по далеких свояках, вінував їх і віддавав заміж за укінчених богословів. Перед смертю записав каменницю у Перемишлі в ринку під ч. 2, де мешкав, руській капітулі на стипендії для 15 бідних учеників перемиської гімназії, синів і сиріт по священниках, але застеріг доживотне користання для своєї жінки та її матери. Жінка, яка небаком умерла, записала на фонд для сиріт і влів по руських священниках перемиської єпархії 800 дукатів.***) Їїж мати умерла в глибокій старості коло 1840 р. Вібліотеку по Могильницьким упорядкував і списав з поручення єпископа Снігурського Йосиф Лозинський.****)

142). Ів. Левицький, Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в pp. 1772—1800 і розвій русько-пародного шкільництва в pp. 1801—1820. (Львів, 1903), прим. на ст. 30—32.

*) Schematismus перемиської єпархії на 1828 р.,¹ де Могильницький має такі почести: „P. Rmus D. Ioannes Eques de Mogilnicki, Cathedral. Ecclesiae Premisliensis Custos, Consiliarius et Referens Consistorii, Superior Inspector scholarum nationalium, Examinator Dioecesanus“.

**) Schematismus перемиської єпархії за 1833 р.

***) В. Зб(оровський), О фондї для сиротъ и вдовиць по руськихъ священникахъ. (Вѣстникъ, 1852, ч. 90).

****) Автобіографическіи записки Юс. Лозинского. (Литературный Сборникъ, Львів, 1885, ст. 115).

decantari solent, quaeve in Psalmis et Hymnis altiori stylo compositis consistunt¹⁾), але попуск для народної мови був значний в порівнянню з дотеперішньою традицією. Що новозасноване товариство було вихідною точкою для Могильницького писати граматику, промовляє за тим просьба митрополита Левицького до губернатора графа Тааффе з 18 вересня 1823 р. о дозвіл друку для граматики.²⁾

Коли я одержав 31 серпня граматику „der ruthenischen Sprache“, писав митрополит, розглянув я її докладно тай ось до чого додумав ся. Науку релігії здавна уділюють вірним грецького обряду на селі в українській мові. Уживання сеї мови стверджено цісарським рішенням з 12 цвітня і губернії з 22 мая 1818 р. ч. 24.852 при навчанню релігії греко-католицької молодежи в усіх народніх школах Галичини та Буковини, а одвітно дальшому змістови найвищої постанови що до народніх шкіль, до яких ходять тільки діти греко-католицького обряду, там повинна відбувати ся уся наука „in der ruthenischen Sprache“. Таке порішення справи веде за собою konieczність в сій цілі зладжених підручників в українській мові.

Недостачу таких книжок відчувано дуже вже від давна в обох греко-католицьких дієцезіях, перемиській і львівській, тому митрополит ще як перемиський єпископ постарав ся о заложенне товариства, „dessen Geschäft es wäre homiletische, katechetische und sonstige Werke religiösen und moralischen Inhalts, zum allgemeinen Gebrauche der gr. kath. Seelsorger bei ihren geistlichen Lehren in der Kirche, und bei dem Religionsunterrichte der Jugend in den Pfarrschulen, in der ruthenischen Sprache zu verfassen“. Згадане товариство „Priesterverein“ затвердила цісарська канцелярія рішенням з 5 липня, а губернія 2 серпня 1816 р. ч. 33 517. Письмом з 3 січня 1817 р. ч. 1 предложив митрополит губернії відпис статуту товариства разом із виказом того, що зробило товариство протягом 1816 р.

„Von der Richtigkeit der Sprache, аргументував далі Левицький зглядно Могильницький, який певно сам укладав сю просьбу, hängt auch die Richtigkeit des Unterrichtes überhaupt und des Religionsunterrichts insbesondere ab. Die Arbeiten des Priestervereines wurden seit Anbeginn nicht wenig dadurch gehemmt, dass es an einer Gram-

¹⁾ Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку. (Львів, 1902), ст. 260.

²⁾ Перебіг старання о дозвіл друку подаю завдяки проф. Студинському на основі його копій одвітних просьб і повідомлень, які будуть пізніше опубліковані.

matik der ruthenischen Sprache fehlte, da doch Regeln einer richtigen Aussprache und eines richtigen Schreibens nothwendig waren, um in dem zum allgemeinen Unterrichte zu verfassenden Werke die Fehler der gemeinen Aussprache zu vermeiden und durch richtige Redensarten die Begriffe des Unterrichts richtig zu entwickeln. Wegen Mangel einer ruthenischen Grammatik ist auch der Religionsvortrag der Seelsorger an ihre Pfarrlinge in der Kirche, nicht immer sprachrichtig, und daher oft der Richtigkeit der Religionsbegriffe nachtheilig“.

Зарадити сій подвійній потребі підіймився перший член і голова цього товариства, розумієть ся Могильницький, вже 1816 р., який „die gegenwärtige Grammatik der ruthenischen Sprache, nachdem er die Natur, die Eigenheiten, und den gewöhnlichen Gebrauch dieser Sprache durch mehrere Jahre sorgfältig beobachtet, geprüft und mit den in verschiedenen in älteren theils gedruckten, theils geschriebenen ruthenischen Werken und Urkunden vorkommenden Redensarten verglichen hatte, mit Zuhilfenahme der Grammatiken sowohl der slavischen Ursprache, als anderer Schwestersprachen, der böhmischen, pohnischen, russischen etc. welche sämtlich nebst der ruthenischen von der slavischen abstammen, zu Stande gebracht“.

Зладжена Могильницьким граматика відповідає визначеній цілі й тому просив митрополит о „imprimatur“ і дозвіл на видрукування її. З просьбою о „das gesetzliche imprimatur im vorgeschriebenen Wege“ удав ся також єпископ Снігурський письмом з 12 жовтня 1823 до львівського „Bücher-Revisions- und Censur-Amt-y“.

Згаданий уряд предложив рукопись Могильницького в 68 аркушах і 8 таблицях губернії „zur Veranlassung der Censur“. В залученім письмі з 21 жовтня 1823 р. мотивовано сей крок недостаткою цензора „für russische Schriften“ і просило ся передати рукопись „der k. k. Centralcensur zur Censurierung“, як що губернія не вважала би відповідним в тім разі її „dem hiesigen gr. kath. Metropolitan-Consistorium oder einem bestimmten Individuo aus der hiesigen ruthenischen Geistlichkeit zur Censur anzuvertrauen“, бо правдоподібно навіть у Відні нема жадного спеціального цензора для письм в українській мові. З губернії повідомлено письмом з 23 жовтня 1823 р. графа Садліцького, що граматика переслана митрополитови „zur Vergutachtung in Absicht auf die der Auflage dieses Werkes etwa im Wege stehenden Bedenken“. „Da solche für den unbedenklichen Inhalt dieses Werkes hinlänglich Bürgschaft gewährt, so (glaubt er) auf die Druckbewilligung derselben antragen zu können“. Рівно-

часно прошено митрополита піддати граматикау докладній цензурі і прислати результат сього цензурування.

Митрополит видав прихильне оречення, як виходить з письма гр. Садліцького до гр. Тааффе з 20 січня 1824 р., писаного з Відня, -куда вкінці відіслано рукопись до тамошньої цензури. Гр. Садліцький доносив, що рукопись „einer Grammatik der ruthenischen Sprache mit der Eröffnung danknehmig“ звертає, „dass auch (моя підчеркнення) nach h. o. Prüfung der Drucklegung dieses Manuscripts kein Hindernis entgegen stehe“. По такій опінії президента віденської „Polizei-Hofstelle“ звернув рукопись Сахар 10 лютого 1824 р. з повідомленням, що друковані рукописи не стоїть нічого на перешкоді.

Та до друку граматики не прийшло. Що саме перешкодило тому, певно не знати. Видання сеї граматики домагав ся уже Пашкевич Маркіян, зазначаючи, що ві „wspaniałomyślny właściciel włoży na nas dług najszerszej wdzięczności co rychlejszém jej wydaniem“.¹⁾ Властителем рукописи був митрополит Левицький, якому й дорікав Осип Левицький, що від 12 літ не спроміг ся зібрати 200 зр., аби її видати, коли вже іронія судьби хотіла, що Могильницький написав граматикау, „allein nicht zum Gebrauche des Volkes, noch um selbst Gewinn damit zu machen“, бо не видрукував її на свій кошт помімо великих грошових засобів.²⁾ Лозинський боронив митрополита тим робом, що причиною невидання граматики уважав се, що вона „den gegenwärtigen Bedürfnissen der russischen Mundart nicht mehr entspricht“.³⁾ Глузуючи відповів на таку оборону Левицький, що софістерією є говорити таке, щоби українська мова від 1831 р. (Левицький помиляв ся, граматика була готова 1823 р.) до 1843 р. так сильно виобразувала ся або дізнала таких змін, щоби в 1843 р. не можна було ужити граматики з 1831 р. Ту й навів дійсну причину не появилення граматики Могильницького — скупство митропо-

¹⁾ М. Пашкевич, Азбука і abecadło. (Перемишль, 1836), ст. 19.

²⁾ Доля галицько-руського язика (Денница, Варшава, 1843, ст. 192—193). В перекладі на німецьку мову появилася ся стаття в „Jahrbücher für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft“ Йордана за 1844 р. ч. в. „Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur“, (ст. 207).

³⁾ Bemerkungen über den Artikel: Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur, Jahrbücher, 1845, ст. 26. Що се стаття Лозинського, признаєть ся до того він сам у своїй автобіографії: Автобіографіческія записки Іос. Лозинського, оп. cit., ст. 119).

лита, який не хотів видати її власним накладом, але в дорозі передплати, яка, як виходить зі сього, не обильно плинула.

Одначе не лише товариство українських священиків для видавання українських книжок катехитичного та гомілетичного змісту було головно ділом Могильницького й він був головою сього товариства, але він також дав ініціативу до засновання в 1816 р. дяко-вчительського Інститута в Перемишлі, в якому був директором і в якому учив питомців львівян.¹⁾ Могильницькому також і його впливови на Левицького як перемиського єпископа багато має завдячити народне шкільництво. „Оба вони, каже Іван Левицький, надали тодішній народній школі напрям народний, вправді в тодішньому розуміню, уважаючи церковщину за основу народньої просвіти; але все таки заведена ними школа стала опісля розсадником народньої просвіти в краю, і була тим ціннішим культурним здобутком, що ввели вони її в життя не по милости з гори, але по оживленій боротьбі з ріжними противностями“.²⁾

Над укладанням шкільних підручників для тих шкіл потрудився найбільше сам Могильницький. І так Йосиф Левицький³⁾ приписав йому авторство отсих книжок, призначених для шкільного ужитку: Наука христіанская по ряду катихизма нормального къ пользѣ дѣтей парафіяльныхъ (Будин, 1815); Букварь славено-русского языка (Будин, 1816, пізнійші видання з 1817, 1819, 1826, 1827), якого „методъ и поучительное содержаніе“ вказував Юстин Желехівський „за образецъ ко сочиненію теперѣшнихъ учебникѣвъ для школъ народныхъ“⁴⁾; Катехизисъ малый для училищъ парафіяльныхъ (Львів, 1817, 1827) до 1889 р., як стоїть у статі Желехівського про Могильницького, „еще ніякимъ новымъ не заступлений“⁵⁾; Повинности подданныхъ къ ихъ монархѣ во употребленіи училищъ парафіяльныхъ (Львів, 1817, 1827); Правила школьная (Львів, 1817). Така велика плідність Могильницького на полі укладання шкільних підручників дала товчок Осипови Левицькому закинути авторови веденне монополію шкільними підручниками.⁶⁾ „So schreibt er vom Domherrn Mogilnicki, боронив Могильницького перед сим закидом

¹⁾ І. Левицький, *op. cit.*, ст. 31, замітка.

²⁾ *ibidem*, ст. 24.

³⁾ Доля галицко-русского языка, ст. 192–193. *Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur*, ст. 207.

⁴⁾ Ю. Ж(елехівський), *op. cit.*, ст. 143.

⁵⁾ *ibidem*.

⁶⁾ Доля галицко-русского языка, ст. 192, *Jahrbücher*, 1844, ст. 207.

Лозинський¹⁾, dass er sich mit der Abfassung der Schulbücher sehr gerne befasste, weil er damit ein förmliches Monopol trieb! Zwar schrieb er zu jener Zeit wirklich allein, und that es als Diöcesan-Schulaufseher gewissermassen von Amts wegen; allein obiger Vorwurf könnte ihn nur dann treffen, wenn es Niemandem sonst gestattet wäre, Schulbücher zu verfassen, was nie bewiesen werden kann“. Впрочім 1831 р. написав сам „Anonymus“ (псевдонім Левицького під сею статею“) елегійний вірш на смерть Могильницького, де висказався з великим признанням про заслуги небіщика. Заходить питання, що лишається правдою, похвала, чи нагана?²⁾ На се відповів Левицький, що се факт, що Могильницький вів монополію шкільними книжками й того факту ніхто не заперечить. Що Могильницький не допускав нікого до укладання книжок, доказом того мовчанка членів українського наукового товариства (Gelehrten-gesellschaft) в Галичині, якого він був головою. А що тикається вірша, такий не був ніде друкований.³⁾ В сій відповіді Левицький станув в розріз зі своєю попередньою статею, де писав, що крім Могильницького ніхто не видав нічого, „denn sie waren nicht gebildet genug“. Товариство заснітило ся тому, бо ні в члені не зростало, ні не мало підпори.⁴⁾

За то просто з одушевленням відозвався про нього Желехівський. Іван Могильницький, писав він, „мужъ высокихъ дарованій былъ необыкновеннымъ явленіемъ въ тогдашнімъ времени, належалъ бо ко весьма малому числу тыхъ, которые почувствовали ся уже тогда русскими по народности и полюбили свою церковь и свой народъ. Онъ былъ предтечею пробужденія Руси Галицкой, но совокупно и гласомъ вопіющаго въ пустыни или запустѣнія и скотенѣлости духа русского, понеже изъ малыми изъятіями не поняли его духа и стремленія современники его. Сильнымъ однакже владѣючи духомъ могъ онъ еще межи тогдашнимъ по ббльшій части безъ всякой идеи живущимъ духовенствомъ русскимъ найти тѣлько для себе уваженія, що тоеже въ осуществленію его задушевною идеи просвѣщенія народа заведеніемъ школъ народныхъ парохіальныхъ ему содѣйствовало“.⁵⁾

¹⁾ *Bemerkungen über den Artikel: Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur*, ст. 126.

²⁾ *ibidem*.

³⁾ *Erwiderung auf die Bemerkungen...* ст. 184.

⁴⁾ *Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur*, ст. 207.

⁵⁾ Ю. Ж(елехівський), *op. cit.*, ст. 142.

Мимо перешкод з різних боків удало ся Могильницькому при помочи деяких ідейніших і більше освічених священників довести до такого становища народнього шкільництва в перемиській епархії, що там було в 1833 р. на 697 парохій: 385 парохіяльних шкіл, 24 тривіяльних і одна головна в Лаврові.¹⁾ До заслуг Могильницького на ролі народнього шкільництва в Галичині відніс ся з признаннем цісар, надаючи йому за се 1818 р. шляхецтво.²⁾

Від його духових плодів: згаданих шкільних підручників і реєстру перемиських єпископів, уложеного разом з Іваном Лаврівським для епархіяльного Шематизма³⁾, стоїть геть вище й величною і своєю вагою і совісним та довголітним оброблюваннем його „Грамматика“, для якої вступом мала бути „Вѣдомость о рускомъ языцѣ“. Її загаловок:

Грамматика

языка

Славяно-русского

Юже сочини Іваннъ Могильницки Епископъ Представленъ Престола гр: каѣ: Кирила Перемисского, Советникъ Консистерской и народныхъ училищъ надзиратель, за изволенемъ правительствующихъ.

Переховала ся сеся грамматика в двох рукописах: одній призначеній для цензури, писаній кирилицею, другій, якою саме я користував ся, писаній виразною скорописею. Обіймає вона 136 карток folio (68 аркушів) і 10 таблиць. Замість підчеркувати важніші місця, переписчик писав або тільки підчеркував їх червоною лінійкою. Обі рукописи зберігають ся нині в „Церковнім Музею“ у Львові.

Уважаючи всі змагання уводити вчену книжну мову (церковно-славянську) в житє даремними, висказав ся про Могильницького великий прихильник народньої мови Теофан Глинський, він „зачалъ простонароднѣ граматикѣ писати“.⁴⁾ На скілько углядаював Могильницький простонародні елементи, покаже понизший докладний опис його грамматики.

¹⁾ Шематизм перем. епар. за 1833 р.

²⁾ Ів. Левицький, *op. cit.*, ст. 31.

³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ Вѣстиякъ для Русиновъ австрійской державы. 1851, ч. 44, допись: Бернцла дна 1. марта.

III. Грамматика Могильницького.

Вступ: дефініції думання, говорення, грамматики; славянські мови; вага грамматики української мови.

Могильницького грамматику розпочинає Предвѣщеніє, яке складаєть ся з трьох параграфів. В першій з них, що має заголовок Грамматика къ ѡбщє, подані дефініції думання, мовлення і грамматики:

Мыслити ѣсть то себє самого и рѣчи поверховныхъ свѣдомымъ быти.

Мовити ѣсть то мысли свои поверховными членоразными знаками выразити. Мовимъ для того, абысмо мысли нашиє способомъ яснѣ и зрозумѣлымъ дръгомъ ѡбъяснѣли. Не каждый яснѣ и вырозумѣлѣ мовитѣ. Рѣвнѣ некождый дръгомъ яснѣ и зрозумѣлѣ мовачого належитѣ поймѣти. Потрѣбноє тѣды ѣсть, ѣдномъ и дръгомъ рѣководство къ належитой мовѣ. Рѣководствомъ такимъ ѣсть Грамматика.

Отже: Грамматика ѣсть поряднымъ собраніємъ правилъ и ѡбъяснѣ надъ оустною и писаною мовою, абыса люде межє собою легкѣ и належитѣ розумѣли.

В другій параграфі говорить Могильницький про: Діалекты Славянскіи. Діалектами називаєть переміни къ кождомъ языцѣ ѣдногѣ навітьъ народа. Численний родъ Славянскій, що заселює велику часть Европи, говорить розмаїтими діалектами. Діалектѣ тѣды мова ѣсть, іаковои тотѣ ако ѡбъ людѣ ѣдногѣ рода або краю ѡбъживають. Славянських діалектів в тілько, кільки в народів ѡ первоначалногѣ рода славянского походмчихъ. Знакомитшіє живучіє діалекты славянскіє сѣть: Ческій, полскій, росейскій, серекскій, іллирійскій, рускій, словацкій, карніолскій, вендійскій.

Вагу знання грамматики рідної мови підчеркує останній параграф вступу Грамматика руска:

Грамматика руска ѣсть навка рускимъ діалектомъ правомови и правописати. Тотѣ їнѣ хто къ своїмъ народномъ діалектѣ добрѣ мовитѣ и пише, може грѣшнѣнѣ инные языки и навкѣ розумѣти и поймѣвати. Фундаментѣ навки грамматической ѣсть на самый передѣ: ѣстєстко мовы челоувѣческой всѣмъ языкамъ вполное, потомѣ звычай народный.

Звычай тотѣ познаємѣ, ѡбъважаючи способѣ выговорѣ тыхъ, которіи теперѣ тымъ діалектомъ чистѣ моватѣ, або читаючи книги къ діалектѣ томѣ чистѣ сочиненіє.

Перша часть граматики: звучя.

По такім вступі йде далі сама граматика, яку ділять Могильницький на чотири части: ортепію, етимологію, ортографію і синтаксис. Перша часть *Срдепіа* або правоґлаголаніє єсть нашка писмена (literę) познавати, вимовляти, й правилнѣ слагати. Що тиваєть ся букв, рѣскій діалектѣ *Ѡ* давноґу славенскоґу *Ѡ* языка походжчій тоты самыє має писмена, що й славенскій. Азбука отєя: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ї, к, л, м, н, о, ѡ, п, р, с, т, ѡ҃, ѡ҃, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, щ, ѣ, ѡ, ѡ, ѡ, ю, ж, ѡ, а, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ. Побіч букв подані їх назви кирилицею і латинкою, а дальше в примітка, де й в якої нагоди уложили на думку Могильницького Кирило й Методій славянську азбуку.

Писмена ділять ся на: самогласныє і согласныє. Самозвуки в подвійні: поєдинчіє і двоєгласныє. Перші єднимѣ оу҃дареніємѣ голоса вымаканыє бывають, а другі складають ся з двох самозвуків і в або ієныє або оу҃тленныє. Явными називаєть самозвуки з додатком й: ай, ей, їй, ой, оу҃й, ый, ѡй, юй, ѡй, а оу҃тленныє двоєгласныє сѣть произношеніємѣ самогласныє, вѣ которыхѣ двѣ самогласныє формою писаня оу҃тленныє постєґлаємѣ. Такими в: іа, ю, оу, ѡ, ж (юсь).

Співзвуки розріжнює: простыє (б, в і т. д.) і сложенныє (вл, ст і т. д.). Останні ділять ся на раздѣлимые (вл, вд і т. д.) і нераздѣлимые, що й на початку тай у середині не розділяють ся (вл, ст і т. д.). Одвітно тому, чи при вимовлюванню самозвуків відбиваєть ся воздух о передню, близшу губу, чи в задній части гортанки, виходять тонкіє або острыє і грьбныє або тѣпыє самогласныє. Відповідно до зняряду, при помочи якого вговорюють ся співзвуки, ділять ся вони на: гьбныє, зьбныє, їзычныє, поднебен(н)оє (к) і гортанныє. Наведений й инший поділ співзвуків на: твердыє, мьгкіє і плавныє.

Примѣчаніє до повищої партії про самозвуки твердить, що той, хто добре знає українську мову, легко вислідить ріжницю в виголошуванню самозвуків: і, н, ѡ, ѡ, далі ріжницю між українським і польським і, також українськими й і ѡ і польським у. Щоби пізнати ту ріжницю, на се треба досвідченоґо слуху. А се различіє єсть діалектовн славенскоґу й нашомѣ рѣскомѣ такѣ властивоє, же го жаднымѣ йннимѣ выговоромѣ чѣжостранноґу славенскоґу діалекта вѣ которомѣ писмена латинскіє оу҃живаютьсѣ, ѡдати не можна. Замісць давнійшого ѡє уживаєть ся тепер на початку самого є, так само в середині слів, за то в чужих словах задер-

жує є свій чистий виговор. Про ю каже, що воно на думку Мелетія (Смотрицького) зложено з і і о й читало ся колись як іо. Теперішне його виголошуванне заступлювано тоді знаком ж. Але оу҃же за Мелетіа ю мѣсто ж оу҃живано, а на остаткѣ вѣ рѣчиніє ж цѣлкомѣ понєхано. По наведенню цитату з Смотрицького граматики зазначає латинкою, як звучать його так звані явні двозвуки.

Латинкою зазначає також ѡсокливоє произношеніє согласныхѣ і додає до того параґрафу примітку, де видить совершенство алфавита славенскоґу в тім, що на означенне двох звуків кс, пс, шч і фт пишеть ся один знак. Як свойствѣ рѣскоґу діалекта відмічує недостачу произношенія латинскоґу й полскоґу г вѣ словахѣ gladius, gośc. Ту з історії нашої правописи подає факт, що вѣ всѣхѣ вѣзмалѣ дькныхѣ писмахѣ рѣскныхѣ, як у перекладі євѣного письма Скорина, в Статуті великого Князівства Литовського, в книзі Апокрііс, в Привидєях польськых королів, в судових письмах городськых руського Київського воевідства і т. д. замісць теперішнього г находить ся група кг (кгрѣнта зам. грѣнта, кграница зам. граница, кгродѣ зам. гродѣ).

Щоби не ввійти в розріз з народньою вимовою слів, стоячи вріпко на етимологічній підставі, зазначив Могильницький, що вѣ діалектѣ рѣскомѣ такѣ ієкѣ вѣ кождомѣ йнномѣ нѣкаторыє самогласныє й согласныє писмена йнакшєсѣ вымакати звыкли, нежелныє ихѣ подлѣгѣ реченноґу означєнѣ голоса вымакати належалѣ. На доказ, що перемін таких у нашій мові небогацько в порівнанню з иншими братніми мовами, як польською, чеською і великоруською, наводить ріжниці в писанню і вимові в поодиноких словах у тих мовах з заміткою, що польські самозвуки а, є можна заступати в нашій мові тільки через он, ен.

Наступає одна з інтереснійших партій граматики Собственныє перемякны рѣскіє. Виказавши, як багато букв і слів в вище згаданих трьох мовах йнакшєсѣ пише а йнакшєсѣ вѣ просторѣчїи произносить, не дивуєть ся, що й вѣ нашомѣ рѣскомѣ діалектѣ нѣкаторыє вѣквы вѣ певныхѣ прикладахѣ класти вѣ силѣ выговора й властивоє совѣк оу҃живанє мають.

Потребу й пожиток знання тих перемін аргументує довшим уступом, що творить заразом перший полемічний екскурс проти поглядів Павловського в його граматиці з 1818 р. Хотачи діалектѣ ієковий кѣдє належитѣ познати, каже Могильницький, недосить єсть читати книги й писма вѣ діалектѣ томѣ сочиненныє. Тylko й єдинѣ чрезѣ оу҃важноє различіє своистѣ просодїи й ордоґрафїи заховалєсѣ чистостѣ діалекта. Мѣли на то качностѣ

писатели рѣскіе; іакъ са то съ іхъ писмъ оказѣе. Нѣкоторіи те-перѣшніи Іѣвторове ѿ рѣскомъ або въ рѣскомъ діалектѣ пи-писчи, хотѣли собственнй выговоръ рѣскій писмомъ выразити. Тымъ спосовомъ не тылако мовѣ рѣскѣ ошпетили, но такъ пока-зали же многѣ словъ въ іхъ писмахъ родовитый наветъ рѣсинъ не розвѣмѣе. Минѣвши іннихъ приводимъ тѣ сочиненіе Господина Павловскаго подѣ написомъ Граматика малорос-сійскаго нарѣчія. Въ Санктпетербурѣ 1818. Въ Граматицѣ той всѣ слова такъ сѣт' писаніе іакъ мнѣніемъ Іѣтора інъ въ рѣ-скомъ малороссійскомъ діалектѣ произношеніе бывають. Кромѣ всакогѣ ізвѣтѣа ѣвѣрае насѣ Г. Павловскіи на листѣ 2. „О въ односложныхъ реченіяхъ произносится какъ і, н. п. сінь (sic, сімъ), піпъ, вігъ, стілъ. Но правило тото не ість основателно. Сѣтъ вовемъ слова въ рѣскомъ діалектѣ єднословные чисто о захѣвѣе. Сѣтъ также многослов-ные въ которыхъ о іакъ тѣпое і чѣсти, щосѣ ниже покаже. (і) са-могласной ѣ мовитъ реченнй Г. Павловскій „ѣ произноси-са какъ россійское магкое і н. п. нійный, літо, слідъ, тінъ, сіно >> Показалисѣмъ въ нотѣ до § 12. же ѣ мае вла-стивое произношеніе въ діалектѣ рѣскомъ. Тѣ додамъ тылакъ же Г. Павловскій въ свохъ речныхъ слѣчалхъ превражае слова, і творитъ безѣ потреби новѣ ортографію, іконъ въ писмахъ рѣскихъ, (малоросскихъ) николи не бывало.

У своій граматицѣ, в якій уже в самімъ заголовку зазначено „Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалив-шихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка“, підмітив Павловскій дуже вірно одинъ з основнихъ законівъ укра-їнської мови, що замѣнене о в більшині слівъ переходить в звукъ і, а в північно-українськихъ говорахъ у діфтонгіа. „О въ однослож-ныхъ рѣченіяхъ, каже Павловскій, произносится какъ j, на пр.: сімъ, піпъ, вігъ, стілъ; а ближайшіе къ Литвѣ и грубѣйшіе Малороссіяне выговаривають оноє такъ, какъ у или ю мѣшая будто съ j, на пр.: куітъ, пуіпъ, буігъ, руідъ, сюілъ“. ¹⁾ До ви-ступу проти сього своіого вірного помічення дав нагоду таки самъ Павловскій, бо не підчеркнувъ умовности переходу о в і, себто замкнености складу, а крімъ того можливихъ вѣімікѣв (горб, дощ). Які саме погляди на винову ѣ були в Могильницького, годі ска-зати, бо в граматицѣ в відсилки до нотокъ, самихъ же нотокъ нема.

¹⁾ Ал, Павловскій: Грамматика малороссійскаго нарѣчія, Пе-тербургъ, 1818, ст. 2.

Про є каже Могильницьвий, що самозвукъ є двояко звучитъ у нашій мові: чисто, якъ польське е, і тымъ выговоромъ разли-чаєса діалектъ рѣскій ѿтѣ россійскогѣ, де е рівне польському іе або іо, і нечисто. Се такъ зване перемѣнное произношеніе в по-двійне: або ѿповѣдає въ падежи іменительномъ рѣскомъ ѣ въ реченіяхъ: камень, корень, ремень, въ рѣштѣ падежей чи-стымъ оста(е)са або польському іе на початку слівъ. Ту і до-дане примѣчаніе: Въ давнихъ писмахъ вѣлорѣскимъ ді-алекто^м сочиненыхъ: ікото въ писмѣ с: перевода Екорини, въ Статѣтѣ велик: Книж: Литовск: въ привнлихъ і актахъ сѣдовыхъ тымъ діалектомъ писаныхъ, видимъ слова грѣхъ, делъ, летъ, речъ, тело, >> которые до нынѣ Рѣсины ѿобразомъ славенскимъ произносають і пишѣтъ: грѣхъ, дѣло, лѣто, рѣчь, тѣло >>

Чистий і нечистый або перемінний виговір розріжнює такожъ у самозвука о. Чистий виговір аберігъ ся у такихъ словахъ, якъ: возъ, корона, Кость (Константин), локоть і т. д. При сій нагоді ще разъ виступає проти Павловського: Мыслѣ тѣды смѣшнѣ, а наветъ рѣсинови незрозвѣлкѣ говорыль і писавы тотъ хѣтовы ідѣчи за ѣщи^м примѣчаніемъ Г. Павловскогѣ мѣсто чистого вы-говора і писана словъ: возъ, корона, горѣтъ, горохъ >> нисалъ і произносла: візъ, вірина, гірѣтъ, діщъ >> Та-когѣ выговора реченн^м словъ нигде въ рѣскомъ нарѣчіи нема і не было.

Перемінний виговір о в подвійний. Перший виговір в такий, де о мае силѣ тѣпое і в 1 відм. однини: Бѣгъ, вѣтъ, гостъ і т. д., які звучать, якъ польські: Bih, bib, hiśt, а в прочихъ відмін-кахъ являеть ся назадъ чисто о. В деякихъ словахъ находить ся два або три о, з якихъ то перше то друге в тупе: клопѣтъ, покѣтъ, парѣкокъ. До сихъ виводівъ додає Могильницьвий інтересну для нього, якъ для фільольога, замітку:

Хотѣ реченнй нынѣ нечистый выговоръ самогласной о чрезъ і або полское і выразилисѣмъ, собственна іднакъ сила выговора не ість іще выебрана. Чѣе то кождый свѣдомый рѣ-ского діалекта. Рѣсинъ мовачи: Богъ, волъ, конь, само-гласнѣ о носовымъ нѣкакѣ і выражає. Выговоръ тотъ барзѣ подобный ість выговорѣви французскогѣ и въ словахъ jai vu, lu, >> Чѣхи оуже давнѣмъ произношеніе тоє понѣхали. Єднакъ съ писма іхъ дохѣдимъ іналогіи съ рѣскимъ про(с)торѣ-чѣемъ. Реченіа Бѣгъ, волъ, дѣмъ, конь, пишѣтъ чѣхи: въ падеж: Имени: wól, dŭm, kŭn, въ рѣштѣ падежей и на чистое ѣ

перем'яючи. Прагнучи йностранныхъ читателей съ властивимъ рѣскимъ выговоромъ нечистого о по можности засвѣдомити, такоже въ великомъ личкѣ словъ звѣздою (*) значимъ.

В деяких словах чисте о в 1 відм. однини має нечистий виговор щойно в інших відмінках: локоть, лѣкть, полоть, пѣлтъ, нога, нѣгъ і т. д. В другім виговорі перемінного о має воно також силу тупого і, але съ придидвчою согласною в: ѓнъ, win, ѓкно, wikno, ѓвца, wiwcia, ѓкса, wiwsa, ѓказакъ, witkazaw, ѓдакъ, witdaw, ѓшнокъ, witiszow. Але такі прикмети просторѣчїа рѣского не в загальних правилах; навів їх автор тільки в намірі показати, як недостатчнѣ знали выговоръ діалекта рѣского ті, що означили його загальними правилами (в першій мірі, розуміють ся, Павловський).

Далі говорить Могильницький про заміну в нашій мові у на в: оупасти — впасти, оучити — вчити, оумѣти — вмѣти і т. д. Сю прикмету спостерігавмо вже в перекладі св. письма Скорини, а то в книзі Исходъ: Звѣлоє мѣки пиничное все тоє вчиннигъ (гл. 24) і въ серци челоуѣка навчоногъ положихъ мудрость (гл. 31). В виступав також замість ю в 6 відм. однини въ просторѣчїи рѣскомъ: водою — водоу, рѣкою — рѣкоу. Там, де в письмі находить ся часто л, чути въ просторѣчїи в: колкъ — вовкъ, долгъ — довгъ, давалъ — давакъ. Звычай тотъ, підчеркує Могильницький, ѡсобливе що до третогъ лица мѣж: рода времени прощ: їдинств: въ рѣскомъ просторѣчїи оуцїи въ парадигматахъ ѓбоухъ спраженїи їккв свойство діалекта тогъ захований.

Самовук и пишеть ся і вимовляеть ся самостійно в нашій мові в двох разях. 2 відм. однини прикметників жіночого роду закінчений на и: красной, милой, і ту наше и = велр. ой, поль. еу. Се и має мягкий виговор і тому замієць нього вживано й писано ѣ: красноѣ, милоѣ. На и вїнчить ся також дівіменник (infinitivus) теперішнього часу: давати, де в великоруській і польській мові стоїть мягкий співзвук: давать, dawac. В тім другім випадку сходить ся наша мова з чеською, сербською і иншими. Від нашої мови ріжнить ся що до того великоруська мова, бо въ російскомъ діалектѣ закончене неопредѣл: на и давно ѡстало, їккъ насъ Г. Ломоносовъ въ 115. § Граматики російской ѡвѣрає.

Подавши 30 примірів своиствъ діалекта рѣского залежачихъ на доданю вставленю або перем'янкъ иъкоторыхъ писменъ въ оуравненю съ инними діалектами (польським, чеським, цер-

ковно-славянським і великоруським), доходить він ось до яких висновків:

а) Діалектъ рѣскій чеськомъ й давномъ славенскомъ(,) по лскій російскомъ въ наклоненїи не ѡпредѣленномъ (infinitivus) дѣйствительногоу залога, подобный їсть.

Тотъ самъ діалектъ рѣскій:

б) Наращенїемъ именъ сществе: самогласными в и о ѡ инныхъ различаєа їккв:

в) Произношенїю полского выговора с въ словахъ: cialo, ciasto, ciotka, ciepły, cicho, kościół >< ѡповѣде въ чеськомъ діалектѣ: telo, testo, tetka, teplí, ticho, kostel, >< въ рѣскомъ тѣло, тѣсто, тютка, теплый, тихо, костѣль, а въ бѣлорѣскомъ: тело, тесто, тетка >< въ тыхъ словахъ полское произношене согласной с їсть то самъ що латинскогоу t предъ і въ словахъ: otium, nuntium, natio >< Кромѣ полаковъ жаденъ їнный славенскій народъ тогъ латинскогоу произношеня не прїмалъ.

Від ріжницї між и й ы залежить значїнне слів. Та сеї ріжницї не так легко зможе дочути ся Чех і Поляк, що рѣское и полскомъ і, а рѣское ы полскомъ у їдногласноє выти разѣмѣ. Між о й ш, оу й ѡ, ї і ѡ нема в говоренню ніякої ріжницї, але тільки правила, що показують, де пишеть ся яка буква, — одначе се входить уже в обсяг ортографї.

Потім переходить Могильницький до дефініції складу, що віддає терміном слогъ. Слово або реченїє в членобразное articulatum оударенїє голоса съ їдногъ або болше слоговъ сложное, которымъ понатїє (idea) їковъ ѡбъясляємъ. Коже слово має свое гласоударенїє, яке залежить від: грукости, мягкости, тѣпости и ѡстрости поодиноких букв, далі від припращногласныхъ знаків ѣ і ѣ, які не мають тепер наголосу, вкінці від знаків, положених над самозвуками. Що до знаків ѣ і ѣ, тепер твердий або грубий ѣ стоїть при кінці слова й означає твердий і грубий виговор останнього співзвука, а мягке або тонке ѣ при співзвукѣ або над співзвукѣ означає його мягку вимову. Але колись має ѣ вартїєть самозвуків: а, ѣ, и, о:

Бъ давныхъ писмахъ славенскихъ и рѣскіхъ знакъ ѣ въ сер(е)динѣ реченїа мѣлѣ силѣ самогласныхъ а, в, и, о. Такъ найдѣмъ въ ѡригиналомъ наданю рѣскогоу князя Лва въ рокѣ 1292. по Рождѣ: Хвомъ крѣхъ мѣстѣ теперѣшногоу: верухъ ѡпоманѣтомъ въ нотѣ 5. Цвѣтословїи стоить; съ и, тѣ и, плѣть, стапѣ, и спѣнисѣ >< теперѣ: сей, той, плоть,

столпъ, йсполнисм. >< Просодїина сила знаменованн чрезъ ъ самогласной въ книзѣ той оѣію, надъ ъ выразне значена їстѣ.

Наголоси в такі: оѣіа (') владеть ся в середині слова: слава, варїа (') на кінці слова: кладй, облеченна (') стоїть у множині для відріжнюванн відмінкїв однини й множини: тогш писанїа, тые писанїа, нсо (") замість оксії на початку слова: їкко, сантнаа (') в знак двозвука: дай, вїнци сократителныє (" ") титла, слокотитла заступають місце опущеного одного самозвука чи співзвукъ або й більше складів: Дуїа зам. дѣша, Гдѣ зам. Господѣ. Подавши загальні правила ділення слів у письмі і правила читаннн, кінчать першу часть граматикн „ортепію“ знаками раздѣленїа членовъ, які суть: запятая (,), точка съ запятою (;), двоеточїе (:), точка (.), спочивателнаа (—), знакъ вопросителный (?) (пытанн), знакъ звательный або оудивителный (!) (выкрык) і знакъ вмѣстительный (').

Друга часть граматикн: морфологїя. Іменник: вступні uwagi.

Друга часть „етимологїя“ зачинаеть ся дефініцію тоїж: Етимологїа їстѣ навка познанн поединчи^х частей мовы въ обще, й свойствъ каждой части съ особна. По здефініюванню мысли, й рѣчи переходить до частей мовы, які в словами, которими понатїа рѣчи, йхъ свойствъ й розмнтыхъ йхъ мношинїй выражаемо. Скланяемыє части мовы в: їма, мѣстоименїе, глаголъ і причастїе, а нескланяемыє: нарѣчїе, предлогъ, союзъ і междометїе. Отже всїхъ частей мовы 8, бо прикметникъ зачислений до именн. Выходить се вже з самої дефініції сеї першої части мовы: їма їстѣ часть мовы рѣчъ або свойство рѣчи выражающа. Одрѣтно тому, чи їма має означати іменникъ чи прикметникъ, зоветь ся воно существителное або прилагателное. Перші мають: видъ, число, родъ і склоненїе.

Що до видѣ, то в имена: нарицательныє, собственныє, простыє і сложенныє, коренныє (первоначалныє) і происходныє. Між останніми виріжнюють ся передовїи: оувеличительныє (хлопище) й оумалительныє (соненко). Оба сеї роди в або ласкательныє (серденко, сонен'ко) або призи-

рательныє (пїачина, старцѣнъ, ножище, панице). Далї і подає 33 примїри похіднихъ слів, як тато, татенко, татѣнїо, татѣсіо.

Числа три: единственное, двойственное і множественное. Двійне число въ коренной славенской мовѣ й писмахъ до нынѣ затриманое, а в теперїшнїхъ украинськихъ письмахъ не вживаеть ся, тїлько декуди говорить нард: дѣк неѣкстѣ, дѣк гѣцѣ. То саме явище спостерїгаеть ся і в польській мові, як видно з граматикн Копчинського (Przepisy do Gramatyki na Klasse I). Найбїльша часть іменникїв має оба числа. Множини не мають їмена собственныє Богдѣкъ поганскихъ, аггеловъ, людей, тѣлѣ нескеныхъ, частей землѣ, їмена имперїй, царствъ, мѣстѣ, нѣкоторыхъ селѣ, морѣ, рѣкѣ, собственныхъ навѣкѣ. Вчислює іменники, які уживають ся тїлько в множині, а з нихъ цїкавіїші отсе: воцини, грати, згонини, золы, залїти, кросна, отрѣбы, перкосны, пїткѣ, полїи, номники, плюца, рѣковини. Назви сіл і мїст мають значїнне однини, хоч видом належать до множини.

Родів три: мѣжескїй, женскїй і среднїй. Знакомъ рода їстѣ тото, што намъ незаводнѣ покаже; которое їма существителное їменемъ мѣжескимъ, або женскимъ, або среднимъ, то їстѣ: ни мѣжескимъ ани женскимъ, звати можна. Загальнимъ знакомъ роду в народный звычай, та що сей знає не все певний і ясний, тому наводить певнїїші знаки: полъ, окончене і склонене. Коли означувати рїд іменникїв пїсля пола, їмена мѣжей, оурадовъ мѣжескихъ, їгль Богдѣкъ поганскихъ, мѣсцѣй, вѣтровъ, й самцовъ животныхъ в мужеського рода, як жіночого їмена женѣ, йхъ оурадовъ, еогинѣ поганскихъ, й самїцѣ животныхъ. В давнїхъ книжкахъ стоїть: тото княжа, теперъ важесть ся великїй князь. Деякі їмена животныхъ сѣть общого рода, себто можуть бути мужеського й жіночого рода, а якого саме, пїзнати з додання до нихъ слів: муж, самецъ, самїця і т. д. або заїменникїв і прикметникїв. Такими іменниками в: человекъ, волоцюга, свѣдокъ, слѣга, мѣзика, пїанца, зам(й)цѣ.

Як що іменникъ не выражає жадного пола нѣ тежъ знакъ пола не має при собі, пїзнаеть ся рїдъ съ окончена и склонена. І ту їмена рѣкѣ, мѣстѣ, сторонѣ, дѣрѣвѣ, зѣла, зѣрей на ѣ, также кончаїтсѣ на ѣ, ай, ей, їй, ой, оу, ый, ѣй, вїй, що кінчать ся у 2 відм. на а, в муж. роду, а жіночого ті, що кінчать ся на а, а і ѣ, явихъ окінченнемъ 2 відм. в ѣ. Середнього роду в іменники на а, ма, ла, са з окінченнемъ 2 відм. на не або те (дѣкѣча, выма) і на е, ю, й о (машкане, житїе, огниско).

Планета, комета сѣтъ звичаемъ чѣжостраннымъ муж. роду. В примітці говорять, що ймена притяжательные: дѣкличительные, й бѣмалительное (sic) на ѳ або ѳ родѣ коренныхъ заховѣють: тотъ хлопъ, тотъ хлопнице, тотъ сын', тотъ сынонко, тотъ лашъ, тотъ лашинско, тотъ панна, тотъ панниско. Іменники, що мають тільки множину, в жіночого роду.

Переміну іменників, прикметників, дѣвприкметників, заіменників і числівників розмантими падежами називає склоненіємъ. Падежъ єсть розмантие бконченіе, которымса розмантий спосокъ представлена совѣ єдного й того самогѳ ймене выражає. Число відмінків сїм: йменительный, родительный, дателный, виннителный, звательный або оудивительный, сказательный і творительный. В відміні або формованю падежей іменників треба мати перед очима чотири річи: дѣма склоненїа, бкончене ймене скланяемогѳ, видѣ писменѣ й произношенїе рѣскома бзыкови кластивое.

Пнем кождої відміни в 1 відм. однини. Окінченне в двоєко, пня і відмінків. Окінченнем пня в остатна вѣква 1 відм. однини й воно показує, до якої відміни належить сей чи другий пень. Бконченїе падежей, єсть остатна вѣква, або остатный слогъ падеже. Се закінченне в подвійне, властивое і бкпное. Перше в остатна самогласна або согласна подлбгъ розмантисти склоненїа або форми перемѣнлемеа, друге во всѣхъ склоненїахъ непримѣнно. Такими закінченнями в: вѣ, мѣ, хѣ, ми, мы. З огляду на розмаїтість окінчення пня відріжняє вісім деклінацій іменників, які, як і конюгації, містять на осібних таблицях, доданих на кінці.

Що до виду, видѣ писменѣ всакогѳ дѣмате выникає сѣ перемѣны бкой писмена тые вѣ склоненїю подпадають. Писмена дѣмате дїлять ся на: коренные або первоначальные, що стоять незмінно в усіх відмінках обох чисел, і перемѣнные, которыхъ перемѣною, бнбщенїемъ, або нароценїемъ, падежи й числа формбютса. Ся переміна відбуваєть ся ріжним способом, а спосіб такої переміни називаєть ся форма склоненїа. Знаком форми відміни іменників в 2 відм. однини. Крім пня і форми спостерїгаєть ся іще, що нѣкоторые писмена вѣ писмахъ рѣскихъ бжываныє вѣ нѣкоторыхъ падежахъ йнакшеса пишѣтъ, а йнакшеса вѣ просторѣчїи вымавлаютъ.

Вісім деклінацій іменників.

Перша деклінація має чотири взірці: староста й вода становлять першу форму, а слѣга й сваха другу. Всі вони побіч правиль-

них окінченнє мають у 6 відм. також -овѣ, староста в 1 і 4 відм. множ. також старостое, в 2 відм. мн. побіч старостѣ — старостовѣ. Слѣга й сваха має побіч правильних форм також окінченне ѣ в 2 відм. одн. і 1 відм. мн. 5 відм. побіч слѣго — слѣже. Larius reppae в 3 відм. мн. старостѳмъ, як виходить із науки творення відмінків самого Могильницького. До першої деклінації належать іменники мужеського й жіночого роду на а, в 2 відм. на ы і и. До першої форми відносить мужеські, жіночі і обох родів іменники на ка, да, за, ла, ма, на, са, та, і множественные на ы. До другої придїлює: мужеські на ка, за, жіночі на га, жа, в, ка, ха, ца, ша, ца, обох родів на га, ка, ха (слѣга, мѣзика). При сій деклінації находить ся заразом цікава примітка, що вѣ просторѣчїи рѣскома и тонкоса произносиѣ, дла тогѳ вѣ нѣкоторыхъ навіть писмахъ бкончене родит: на б (ногѣ, рѣкѣ). Підчеркує далі, що в давніх творах вѣлорѣскогѳ дѣбалекта, як у перекладі св. письма Скорини, Литовським Статуті, 3 відм. кінчав ся на є, прим. стороне, послѣзе, вѣ рѣскома за сѣ такъ бкъ й вѣ славенскома на ѣ, агадує, що 7 відм. однини рівний третому й пояснює творенне поодиноких відмінків однини й множини.

Друга деклінація має 4 форми. Взірцями першої в: сѣдїа, шїа, другої каня, третьої щастя, четвертої йма і бгна. Сѣдїа має побіч правильних форм: 6 відм. одн. — бѣвѣ, 2 і 4 відм. мн. побіч сѣдїй — овѣ. Каня має 6 відм. побіч каню — канѣвѣ, щастя в 6 відм. мн. щастѣмъ, има в 7 відм. одн. побіч имени — имению, як і 3 відм. Подібно як йма творить 3 і 6 відм. однини бгна. Вже з отсих примірів видно, що до сїї деклінації належать іменники на а усіх трьох родів. Після першої форми відміняють ся мужеські і жіночі іменники, після другої жіночі, після третьої середні і сократелные (волоса, галѣза), а після четвертої по першим взірцеві на ма, хоч сѣма часомъ по III формѣ скланяемо, а по другим на ла, на, па, та і с.а. Потім переходить творенне поодиноких відмінків однини й множини й додає, що часомъ вѣ просторѣчїи самогласна четвертой форми а бставляєтьса, тогды предидѣча бй согласна чрезъ ѣ або б бѣмалчена быває (щастѣми, бгнат'ми).

Тільки середні іменники виповнюють третю деклінацію з взірцями: лице, мешканє і мешкана та поле. В 2 відм. одн. і 1 відм. мн. має лице побіч лица — лица, в 7 відм. одн. лица і лицу, як мешканю і мешкани. Поле має 3 відм. одн. побіч полю — полєви, 6 відм. поли і полю, 7 відм. мн. полми. Мужеські й жіночі на це

перемінюють в 2 відм. це на ска та переходять до четвертої деклінації (тогw хлописка, той кошѣиска). Закінченню 2 вірця на не відповідає окінченне славенск: ѿ россій: нїе, а полскоє піе. Що до нашої мови, ту се закінченне двомкома виражати звыкло. Къ просторѣчїи ѿустномъ ѿ нѣкоторыхъ навет' дакныхъ писмахъ чрезъ на: до нинї говорить ся: тото везена, тарана, мшкана. Подїбно кїнчать ся сї слова къ толкованомъ Евлії з 1617 р. Окінченне не можна виразити чрезъ не, ако нєе ако знакъ ѿмагчена ь надъ н кладѣчи. Уживанне такого закінчення, каже Могильницький, в нашихъ писменствї загальне: В Біблії Скорини помазане, полегчене, в Литовськїм Статутї: затрѣднене, ѿтѣжене, в Вїнці Христовїм (Почаїв, 1688): Подчасъ страсти набывъ Исъ славы чрезъ затмене сонца. Чрезъ трасена землѣ. Ту ѿ полемїаує з грамативою Добровського: Institutiones linguae slavicae, а саме з тим місцем на 12 сторонї названого твору, де Добровський твердить, що давно писано а замість а навіть по ц: лица зам. лица. На се замічує Могильницький, що ѿ давности той вынати трека діалектѣ рускїй(,) къ которомъ до днєшъ къ просторѣчїи ѿ писмахъ читаему ѿ слышиму: тогw серца, лица, >< ѿ мѣж: наветѣ ѿца: ><". Після того вяснює творенне відмінків обох чисел.

До четвертої деклінації призначує іменники, закінчені в 1 відм. одн. на -о. Вірці: кат'ко, село, вїско. Побіч правильної форми має батько 1 відм. мн. кат'кѣ, 3 відм. одн. побіч бат'кѣ — бат'кови, як селѣ — селови. Побіч селами в 6 відм. мн. також сел'ми. Як батько відмінюють ся мѣжескїе собственныє (Фетко, Гринко) ѿ ѿмалителныє (синонко, роченко), але такі іменники, як дѣдо, тато йдуть у множинї після першої деклінації. Після другого вірця відмінюють ся середні іменники, а після третього: мужескїе производныє (хлописко, паниско), жіночі производныє (дѣвичиско, паниско), середні нарицателныє (воиско, лѣтовиско) і середні производныє (полиско, кѣратко). Потім произведенїє IV. склонена учить творити поодинокі відмінки.

Пяту деклінацію творять мужескїе іменники на -аї, єї, її, ой. Вірці: нагаї, єлей, їсній, соловѣї. Відміна першого вірця така: нагаї, нага, нагаю і -ови, нагаї, нагаю, нагаїмъ, нагаї. Множина: нагаї і -ѣ, нагаї і -вѣ, нагаїмъ, 4 і 5 відм. нагаї і -ѣ, нагаїми і -ими, нагаїхъ. Так само єлей має 2 відм. мн. єлей і єленкѣ, 1, 4 і 5 єлен і єлѣк, 7 єлемъ (sic) єленми, 3 відм. одн. побіч єлею в єлейки, як 7 відм. єлен поб. єлею, 4 відм. одн.

такий: єле(и)а. Їсній і соловѣї мають у 3 відм. одн. побіч окінчення -ю також -їви, в 7 відм. побіч -и також -ю. В 1, 4 і 5 відм. мн. побіч окінчення и виступає також ѣ, а в 2 відм. побіч їсній і соловѣї також окінченне -ивѣ. До сеї деклінації належать мужескїе: імена мѣсцевї, собственныє (sic) і нарицателныє (звычай, крѣтѣї). З науки творення відмінків интересне зазначенне, що в 1, 4 і 5 відм. мн. замість окінчення -и чѣти къ просторѣчїи ѣ і що 2 відм. мн. творить ся къ просторѣчїи, додаючи до отвертого и закінчене -вѣ. Замічує заразом Могильницький, що їлей задержане в українськїх книжках з церковно-славянської мови, но народѣ посполитый вымавлє го: волѣї, волѣю.

ѿ шестаї деклінації кїнчить ся на твердий співзвук. Має двѣ формѣ: отож у першій окінченнем 2 відм. одн. в а, в другої в. Після першої форми деклінують ся мужескїе жіночныє з виїмкою іменника: гадѣ, гадѣ, після другої не жіночныє, що мають у 2 відм. окінченне -а і -ѣ. Вірцями першої форми в: Богѣ, сынѣ, сватѣ, ткачѣ, тесакѣ, свѣдокѣ, плѣгѣ, кѣтѣ, поасѣ, а другої: рѣкѣ, скарѣ, посагѣ, хрѣнѣ, горохѣ. Вірці першої відмини мають в 3 відм. одн. зазначене закінченне -ови побіч -ѣ (з виїмкою Богѣ, що має тільки Богѣ). Богѣ має 2 відм. мн. Богѣвѣ, ткачѣ в 5 відм. ткаче ѿ ткачѣ, тесакѣ в 7 відм. одн. тесацѣ поб. -кѣ, 1 і 4 відм. мн. поб. тесаки -ѣ, як свѣдокѣ поб. свѣдки -ѣ, плѣгѣ поб. плѣги -ѣ. Побіч свѣдче в 5 відм. також свѣдкѣ; та сама форма виступає в 7 відм. побіч свѣдцѣ. Що кїнцеве о вимавають ся як і в 2 відм. мн., зазначено звыізкою також при іменниках: ткачѣ, тесакѣ, свѣдокѣ, плѣгѣ, кѣтѣ. З відм. однини в другій формї кїнчить ся скрізь на -ови, пятый на -є. хоч горохѣ має поб. гороше також окінченне -хѣ. Побіч роки ѿ горохи в 1 відм. мн. виступає також ѣ. Відміна іменників сеї деклінації впрочім народня і правильна. При творенню 2 відм. однини запримичаєть ся, що къ нѣкоторыхъ іменахъ шбоухъ формъ самогласна ѿ, ѿ въ остатномъ слозѣ іменителногw вѣдѣча, къ рштѣ падежей ѿконхъ чиселъ лишаєса (котель, котла, бозѣ, бѣз, але ѿ корѣ — крѣ (sic). З відм. творить ся, додаючи закінченне ѣ, къ просторѣчїи -ови або -єви. В 5 відм. перемінюють ся перед є: г на ж, к на ч, х на ш. Але къ просторѣчїи уживаєть ся часом окінченне -ѣ без перемїни співзвука: свѣдкѣ, грѣхѣ. Іменники на кѣ і тѣ кїнчать також 7 відм. на -ѣ. Що до 1 відм. мн., каже Могильницький, що іменники на кѣ, чѣ, гѣ обоухъ формъ къ просторѣчїи на ѣ кончитиса звыкаи. Рыговорѣ тотѣ также до властивыхъ знаковъ руского діалекта належитѣ. Окінченне

ѡкъ в 2 відм. мн. вимовляеть ся як икъ. Дальше зазначає ріжницї в відміні кратъ (мн. братъ). Імена нарицательные съ греческого або латинского взятїе, также імена ѡ сокственныхъ походчїе на ииъ (поганинъ, Лвованинъ) відкидають у множинї ии і прибирають окінченне -е.

Взірцями семої деклінації є для першої форми: камѣнь, конь, для другої: пень, гость, бѣчитель, для третьої: жаль, для четвертої: милость, церковь. Першій із тих взірців ось як відміняеть ся: камѣнь, каменъ (не), каменю (ѣви), каменъ, камене, каменн. Множина: каменѣ, каменн (ей), каменемъ, каменѣ, каменами, каменухъ. Конь має 3 відм. коню (ѣви), 5 відм. коне, 6 відм. конѣмъ, мн. конѣ, а 2 відм. конн (ей). Пень має в 3 відм. пню (ѣви), в 5 відм. пню, мн. пнѣ, але 2 відм. пни (ей). Так само як пень, відмінюють ся гость. Оѣчитель творить 3 відм. бѣчителю (ѣви), 6 відм. бѣчителѣмъ, 1 відм. мн. бѣчителѣ, а 2 відм. бѣчителн (ей), отже як пень і дальшій взорець: жаль. Милость має 5 відм. одн. милости (е), 6 відм. милостю (ѣвъ), 3 відм. множинн милостемъ, а 7 відм. милостехъ. І церковь має 5 відм. одн. церкви (е), а 7 відм. церквію (ѣвъ). До сеї деклінації зачисляють ся іменники, закінчені на мягкий співзвук: після перших трьох форм відмінюють ся мужеські іменники, після четвертої жіночі. Що тикаеть ся іменників на ць, замічує, що імена нарицательные на ць звькли также ѡсоблене въ писмахъ въ падежи іменителномъ твердымъ ць звьчаемъ славенскогоу азька кончитисъ, все таки въ йннихъ падежахъ, свойствомъ рѣскогоу діалекта ц чрезъ ѡ й ѣ бѣмалгчатсѣ. Після четвертої форми відмінюють ся жіночі іменники на дь, ль, нь, ть, чь і шь. При творенню відмінків каже, що в перших двох формах вичить ся 2 відмінков по найбільшій частн на ѡ в народній мові, як і в церковно-славянській, а ѡкончєнє на ѡ нолскомъ подобноє. Іменники на ць, ль, єнь, оть викидають в другім і дальших відмінках є тай ѡ (конѣць, кѡнѣцѣ). Перекидають ѡ такі іменники, як жнѣць, жєн'цѣ. Не тільки ѡ, але й н викидають іменники: горнѣць — горѣцѣ, чернѣць — черѣцѣ. Іменники: кашель, перѣць мають 2 відм. кашлю, перѣцю. Іма постель въ родит': постелѣ, до второгоу склонєнѣ належитъ, бѣдѣчи сокращєнємъ женскогоу: тотѣ постелѣ. При 1 відм. множинн замічує, що ѡтѣць въ нѣкоторыхъ рѣскиныхъ писмахъ въ падежи томъ має ѡцѣєє. Вірне спостереженє Могильницького, що іменники трьох перших форм кінчать ся въ просторѣчїи на ѣкъ, а хоч уживаеть ся у книжках окінченне єй, воно славянское. Церковно-славянїзмами називає спра-

ведливо форми 2 відм, мн.: ѡтѣць і старѣць. Потім переходить, як творять ся дальші відмінки.

Лишаеть ся іще остання деклінація іменъ неформныхъ. Під останнім терміном розуміє такі іменники, яких відміна въ діалектѣ рѣскомъ відступає в деяких відмінках від приведених вище взірців. Належать ту іменники личные: господь, четверъ, пани, мати, ѡко, бѣхо, й неличные, уживанї загально тільки в множинї: граклѣ, дѣти, люде, плєчи, бѣста. Четверъ є не правильним о стілько, що в дальших відмінках прибирає букву г, а впрочім відміняеть ся після шестої деклінації. Іменник панѣ відмінюють так: панн, панѣ, пани, паню, пани, паню (ѣвъ), пани, мн. панѣ, а дальше правильно. Око має 2 відм. мн. ѡчь, впрочім правильно. Оѣхо має в 7 відм. одн. бѣхъ й бѣстѣ, 1, 4 і 5 відм. мн. бѣха й бѣши, 7 відм. бѣхами й бѣшима, 2 відм. бѣхъ. Мати або матъ має в 2 відм. матере, а дальше матери, матерѣ, мати, матеревъ, матери, мн. матерѣ, матери, матерамъ, дальше правильно. Господь має 3 відм. Господѣ (ѣви), а lapsus penae в 6 відм. Господѣмъ. Граклѣ мають 2 відм. гракель, 6 відм. граклима, впрочім правильно. Відміна множинн люди така: люде, люди, людѣмъ, люде (в рукописі помилка людѣ), люде, людми, людехъ. Подібно дѣти: дѣти, дѣти (ей), дѣтемъ, дѣти, дѣти, дѣтми, дѣтєхъ. Так само відмінюють ся плєчи, тільки в 3 відм. мають плєчамъ, в 7 відм. плєчахъ, а в 6 відм. побіч плєчми є окінченне -ами.

Власні імена відмінюють ся або властивымъ способомъ славенскимъ (Ись Хрѣсь і т. д.) або властивымъ способомъ рѣскимъ після згаданих правил і форм. Щоби лекше пізнати, котрі іменники яким способом треба відмінати, приводить в таблицї кьговоръ рѣскїй ѡвокъ славенскогоу 53 імен, як прям. Яндрѣй, Бндрѣсь, Яндрѣхъ відповідають церковно-славянському Яндрей.

Прикметник: степенованнє; дві деклінації.

Другий розділ „етимологїї“ містить у собі науку про прикметники, при яких велить Могильницький уважати на: видъ, число, родъ, бѣравненє й склонєнє. Що тикаеть ся виду, походять прикметники від іменників (дѣбъ, дѣбокый) і від прикметників, а в такім разї стають ся: бѣмалителными, ласкателными або бѣничтожителными (малєнкїй). Таким робом ділять ся прикметники на: корєнные (красный) і сложеные (невидимый), далї на властивые, що означають прикмету або стан якоїсь річи (крѣпый)

і невластивыє, що мають тільки закінченне прикметників. До останніх треба зачислити причастія й імена числительныє. Дальший поділ прикметників що до виду є на: перконачалныє і производныє. Останні можуть бути подвійні: або простыє, которыє свойство іаково безъ Фношеня къ йнной рѣчи значать (желѣзныи) і притажателныи, що означують принадлежність (Петровъ). Потім наводить кілька примірів похідних прикметників, як малыи, малыи, малыенкии, малыенкии, мацюпый, мацюцкый.

Чисел мають прикметники два, родів три. Степенують ся тільки такі прикметники, яких знаменоване рости або малѣти може (малый). В таким випадку зовуть ся прикметники Фравнлмыє, в противнім неФравнлмыє. Треба відрізнити Фравнлмыє граматическое Флогическое. В граматичнім порівнанню треба глядіти на степені і форму. Степены Фравнлмыє три: положительный, разсѣдательный і превосходительный. Формою може бути порівнання: правильное і неправильное.

Степень разсѣдательный прикметників на: выи, выи, гый, дыи, жый, лыи, мыи, пыи, тыи, рыи і хый творить ся від першого в той спосіб, що -ый і -ий перемиають ся на -шый (глубкий — глубшый). Прикметники, закінчені на -кий, перемиають се закінченне у вищій степені на -шый (короткий — коротшый). Задержує к тільки горкий — горшый, за се трискладові на -кий викидають у вищій степені самозвук перед окінченням -кий (глубкий — глубшый, высокий — вышый), одначе ладакый має ладакшый. Прикметники на -ный мають у вищій степені замість -ый -ѣшый (красный — красѣшый або красшый). Ту й замічує Могильницький, що закінченням -ѣшый виражало ся у церковно-славянській мові найвищій степені, къ рѣской зась мовѣ разсѣдательный значить. Превосходительный степені творить ся від вищого приложеніемъ слога най, або припраженіемъ до положительного древнымъ звичаємъ слоговъ пре, все. Потім є мова про неправильне степенюванне.

Форма прикметника себто перший відмінок муж. роду кінчить ся на двозвук або співзвук. Після того розрізняемо дві деклінації прикметників: до першої належють прикметники, закінчені на йи або ый, до другої на къ або нь. Взірцями першої відміни є: тажкий, тажка, тажкоє, старшый, а, оє; синий, а, є (їє); мудрый, а, оє. Рівнорядним окінченням з -ои в 2 відм. одн. ж. р. означено також -ок. Побіч правильного закінчення -ою в 6 відм.

одн. жіні. р. виступає -окъ, побіч -ою також -евъ. Перехід о в і означений в 6 відм. одн. * (тажкѣмъ), так само в 3 відм. Синий має в 2 відм. одн. синигъ і сини (їѣ). Відміна цілком народня. Не так маєт ся справа з множиною. Ось як відміняеть ся тажкий у множині; тажкїє (їи), тажкихъ, ѣхъ, тажкими, тажкихъ, зглядно в животних тажкихъ, ѣхъ, тажкїє, тажкими, тажкихъ. Перший і пятый відм. мн. від старшій: старшїє, їи, від синій: синїє, їи, від мудрый: мудрыє, їи. Впрочім іде відміна правильно. Перша відміна має дві форми. Після першої відміняють ся прикметники на -ий і дієприкметники дѣйствительнаго залога. За першим взірцем ідуть прикметники на: гый, кый, хый, за другим на: жый, чый, шый, щый, за третім йдуть которыхъ остатна согласна къ рѣскомъ діалектѣ магкоса вымавлати звывла. Такі кінчать ся звичайно на: вий, лий, ний (рыи, соколый, караный). Після другої форми девлінують ся прикметники на -ый і дієприкметники страдального роду. При поученню, як творити поодинокі відмінки, каже, що 2 відм. одн. жіні. роду кінчить ся на и, в Литовській Статуті на є, а къ посполитомъ произношеню на -ѣ. Прикметники на -ий, яких ѡстатна согласна властивымъ рѣскимъ выговоромъ магкоса вымавлает, кінчить ся замість огъ, ой на игъ, їи. Закінченне -евъ в 6 відм. одн. жіні. р. можливе тільки къ просторѣчїи. Скінчивши творенне відмінків множини, зазначає ось які свойства діалекта рѣского:

а) Такі прикметники, як синий, мають у 2 відм. одн. зам. огъ, ой — игъ, їи, задержуючи то саме є в 3 відм. муж. і сер. роду. Къ тыхъ прилагательныхъ чѣтисл даєть самогласное ѣ къ тыхъ падежахъ(,) де во всѣхъ йнныхъ ѡ сь властивымъ рѣскимъ выговоромъ слышно.

б) Окінченням 6 відм. одн. жіні. р. в народній мові в -окъ, къ писмахъ зась рѣскихъ посполитѣ славянское ѡкнчене на ою найдѣсє.

в) Окінченням 2 відм. одн. жіні. роду в отверте и, або, як деякі пишуть, ѣ, в Статуті і перекладі Скорини -є. Тоє ѡкнчене єсть также собственнымъ знакомъ, которымє рѣській діалектѣ ѡ полского и російского различает, бо в тих мовах згаданий відмінок кінчить ся на двозвук, пр. польське bialey, czystey, велр. бѣлой, чистой, а къ рѣскомъ: кѣлой, чистой. Къ просторѣчїи іако тежъ къ розмайтѣ й тыхъ самыхъ писмахъ рѣскихъ непевное єсть ѡкнчене ймениит: числа множ: къ прилагательныхъ первой формы часомъ на їє, їи(,) второй формы на ыє, ыи, ыѣ выходящихъ. Пospолитое ѡднакѣ къ про-

сторѣчїи малорускомъ вѣтъ окончене на їи. Мовимъ тѣды: докрїи конѣ, злыи невѣсти, горкїи їаька, хотѣ въ писмахъ окончене їе ѿ ѿ кѣ полскомъ злижаєса.

На свої спостереження наводить далї приклады съ давныхъ знакомитшихъ рускихъ писмъ:

2 відм. на и, ѣ, ѿ: пороженїи славы, слѣшної причини(,) роставѣѣ, чѣючѣѣ, ѿ розмноѣ силы. Широї, ѿ выразної мовы. Трегникъ Могили. Чистої, ѿ жадної замази немаючїи вѣры нашоѣ. Христіанскої кѣры. Восточної греческої Церкви. Не каждой години. Значної кожой спатрности. Бѣнець Хвѣ: Рады коронныє.

Ѣдноє а неразделное речїи посполитов(,) наштаатъ рѣки нашоє. Бѣдле сѣѣ присєги моєѣ. Статут Литовськїй. Бѣлов мѣки. Скорїна.

1 відм. мн. на їе(,) їи(,) їѣ: Слова близкїи(,) дорогїе крѣзцы >< многїи дорогїи великїи маєтности. Бѣнець Хвѣ.

Такїє мысли, многїє несмаки, далекїє край, апостолскїє слова, козскїи слова. Калл:

1 відм. на ѿи, ѿє, їи: Мы такъ простыи ѿ вѣзѣмныє їстєсно въ наѣкахъ. Свѣтлыє люде. Раны загнылыи ѿ трудныи кѣ ѡмѣкованю. Книга ѡ вѣрѣ. Злыє намѣтности, злосликыѣ ѿ законопрєстѣпныѣ работниковє. Зєвлєнныѣ приказанѣ. Бѣнець Хвѣ.

Брѣдовыє листи(,) сѣдовыє вѣрды. Статут Литовськїй.

Подставкїи сребрныє, хлѣбы прєсныє. Скорїна. Малобачныє титѣлы, дѣховныє речїи протївныє, дарѣнки правныє. Я покрїсїє. Свѣтєчныє дѣїєствїѣ. Офѣры наші дѣшевныє. Богѣ вѣдчныє люде. Каллїєт:

Друга деклїнація прикметникѣв має три взірцї: Петровѣкъ, Петрова, Петроко; Матѣѣковѣ (ивѣ), Матѣѣники (sic, Матѣѣника), Матѣѣєво; Ганчинѣ, Ганчина, Ганчино. У 7 відм. в одних формахъ означений перехід о в і, у другихъ нї: Петровѣкъмъ (муж. р.), Петровѣкъмъ (сер.), Матѣѣѣвѣкъмъ (м. і с.), Петровѣѣ, але: Ганчиномѣ, Матѣѣѣвѣой, Ганчиной. Одначе в 3 відм. одн. жін. роду означений сей перехід скрізь звїздкою. У жїночїм родї виступає в 2 відм. побїч ои такожъ окїнченне оѣ, в 6 відм. одн. побїч ою такожъ овѣ. Форма Матѣѣѣники в 1 відм. одн. жін. р. — се lapsus reppae, бо 5 відм. тогожъ числа правильнїй: Матѣѣѣника. У множинї на вѣ три роди є одна форма в 1, 4 і 5 відм.: Петровы, Матѣѣѣѣвы ѿ сє ѿ збережене консеквентно. Пїєля першихъ двохъ взірцїв деклїнують ся прикметникїи прїтѣжатєльныє на кѣ, за третїмъ взірцємъ їдутъ прїєвоючїи прикметникїи на -нѣ, що по найбільшїй

части походять від жїночїхъ їмен, а такожъ: жадєнѣ, годєнѣ, гѣднѣ, є та подїбнї, в якихъ самозвукъ ѿ зїєтає в уєїхъ відмінкахъ і родахъ.

Прикметникїи вѣїхъ родѣв, в уєїхъ степеняхъ і в деякихъ відмінкахъ підпадають ѡсѣѣченю, зам. легкїї, страшнїї, свѣтлїї можна сказати: легокѣ, страшєнѣ, свѣтлѣ. Прикметникїи: радѣ, а, о, вартѣ, а, о мають в 1 відм. мн. ради, вартї, в иншихъ відмінкахъ не вживають ся і звуть ся неличными. До їменъ прилагатєльныхъ зачислює Могильвїдєїї такожъ їмена числитєльныє, якими означуємо многость поєдинчїхъ рѣчи єдногѣ родѣ.

Числївник.

Числївникїи в: началныє на питаннє: сила, кѣлко, многѣ, порядковыє на питаннє: который въ радѣ, многѣкратныє на питаннє: многѣракїї, колѣкоракїї (троєкїї, трїєстїї), ѡмножитєльныє на питаннє: многѣкратѣ (два разы) і самѣстоєтєльныє, під чїмъ розумїє началныє числївникїи, якї заступають їменникїи (ѣѣ, чєтєвєрѣ). Відмінѣ числївникѣв: єдєнѣ, єднѣ, єднѣ, двѣ, двѣ, оѣ, оѣ — народнїѣ. Трїє має в 2 відм. трѣхъ, в 3 відм. трємъ, але в 4 і 7 відм. трѣхъ. Від: чєтєрїи, пѣтѣ, шєстѣ, сѣмѣ в 2 відм.: чєтєрѣхъ, пѣтѣхъ, шєстїхъ, сємїхъ, 3 відм. чєтєрѣмъ, пѣтїмъ, шєстїмъ, сємїмъ, а 6 відм.: чєтєрѣма, пѣтѣма, шєстѣма, сємїма. Подїбно двѣѣста, двѣхъ-сєтѣ, двѣѣстѣмъ, двѣѣстѣма, двѣѣстѣхъ. Відмінѣ числївникѣв тѣсѣчъ така: тѣсѣчѣ, тѣсѣчѣ, тѣсѣчѣ (єѣ), тѣсѣчѣмъ, тѣсѣчѣ, а мн. тѣсѣчѣ, тѣсѣчѣ, тѣсѣчѣма і т. д. 6 відм. поб. тѣсѣчѣма такожъ тѣсѣчѣма. Числївникїи порядковыє ѿ многѣкратныє відмінѣють ся, якъ прикметникїи, а числитєльныє ѡмножитєльныє склонєнїю не подпадають. Якъ двѣє, оѣ, такъ і трѣє має в 2 і 7 відм. трѣхъ, в 3 відм. трѣмъ, в 6 відм. трѣма, хочъ оѣма. Однаковїєїнька відмінѣ числївникѣв: чєтєвєрѣ, пѣтєрѣ: 2 і 7 відм. чєтєвєрѣхъ, 3 відм. чєтєвєрѣмъ, а 6 відм. чєтєвєрѣма.

Зѣїменник.

Мѣѣстѣѣѣѣѣ є часть мови, що стоїть звичайно замїєдѣ їмени, прї їмени або прї дѣєсловї. Прї зѣїменникѣхъ дивити ся треба на: видѣ, родѣ, число, лицє і склонєнє. Що до виду дїлять ся зѣїменникїи то по состоєнїю, то по знаменованїю. По состоєнїю є зѣїменникїи: самѣстоєтєльныє (їѣ, тѣ) і прилагатєльныє (мої). По знаменованю дїлять ся зѣїменникїи на:

личные (онъ, мы), указательные (тотъ, сесь), притяжательные (мѣй, твоѣй, своѣй), вопросительные (хто, што), неопредѣленые (хтось, нихто) таї оцїїє (весь, вса, всѣ, каждый). Заїменники: я, ты, себє, са, хто, што не мають спеціального роду, але в усім родам приличные. Прочі мають три роди, при чім никъ в мужеського, ничъ середнього роду. Чисел два, осіб три, а форм відміни заїменників шість.

Одні з заїменників, а се особові, мають властиву деклінацію, інші відмінюють ся, як прикметники. Перша форма обіймає особові заїменники: я, ты, онъ, она, оно, 2 відм. мене, тебе, та, їгъ, гъ, їй, їгъ, гъ, 3 відм. мнѣ, ми, тобѣ, ти, емъ, мѣ, ѣи, їмъ, мѣ, 4 відм. мене, ма, тебе, та, его, го, ю, їго, го, 6 відм. мною (вѣ), товою (вѣ), нимъ, їю, а 7 відм. мнѣ, тобѣ, нѣмъ, ѣй. Множина: мы, насъ, они, ихъ правильна. В другій формі містять ся відміна заїменників: тотъ, тота, тото; сесь, сеса, сесо (є); самъ, сама, само; таїй, така, таке; который, котора, которое. 3 відміни заїменника тотъ треба зазначити відміненне переходу о в і в 7 відм. муж. і сер. роду: тѣмъ, 7 відм. ж. р. тѣй (в рукописи ошибкою пера в форма 6 відм. тѣю (вѣ), бо зїявдка без сумнїву належить до 7 відм.), дальше форму 2 відм. жін. роду: той, 3 відм.: той. 1 і 4 відм. мн. в тые, оты, прочі відмінки правильні. При сесь, сесо зазначена йотація в 2 і 3 відм.: сѣгъ, сѣмъ. Сеса має такі форми: сѣи, сѣй, сѣсѣ, сѣю, сѣи. Самъ відмінюеть ся правильно, по народньому. 2 відм. жін. р. самої, 3 відм. самѣи. За те множина має в 1 відм. такі форми, як самы (и), а 4 відм. самыє, як від сесь в 1 і 4 відм. мн. сесы (прочі правильно). Відміна заїменника таїй народня в однині, з боку правописи цікаві форми: 7 відм. муж. р. такѣмъ, 2 і 7 відм. жін. р. таїй (як самѣй), але множина має таїй вид: таїє, їи, таїих', ѣхъ, таїим', ѣм', таїє, їи зглядно таїих', ѣхъ, таїими, ѣма, таїих', ѣхъ. Который відмінюеть ся правильно, але в множині має 1 відм. которыє, їи, а 4 відм. лише которыє.

Чотири дальші форми призначені для заїменників: присвоєючих: мой, моє, мое; нашъ, наша, наше; питайних: хто, што; чїй, чїа, чїє; зворотних (себє, совѣ, совою, -овъ і са, си, са) та загальних: весь, вса, всѣ; никъ, ничъ (никогъ, ничогъ і т. д.). Від моє в 2 відм.: моєй, мой, мои, 3 і 7 відм. моєй, 6 відм. моєю, вѣ, від мїй і моє 2 відм. моєгъ і моєгъ, 3 відм. моємъ і моємъ, а 6 і 7 відм. монмъ. Множина правильна. Нашъ і наше або наше мають народню відміну: нашого і т. д., але 6 і 7 відм. писані через и: нашимъ. Одначе в множині подібуеть ся в 1 і 4

відм. така форма, як нашє, и. Хто, што (що, что) відмінюють ся правильно; 6 і 7 відм. в кимъ, чимъ, як чїмъ, нкимъ, ничимъ. При деклінованню заїменника чїй зазначене виступленне йо в 2 і 3 відм.: чїїгъ, чїїмъ. Відміна в однині і множині народня. Бєсь і всѣ мають 2 відм. всѣгъ, 3 відм. всѣмъ, 6 відм. всѣмъ, а 7 відм. всѣмъ. Бєса відмінюеть ся ось як: вса, всѣи, всѣй, всю, всєю, вѣ, всѣй. 1 відм. мн. звучить вси, ѣ, але в дальших відмінках виступав правильно всюди ѣ: 4 відм. в всѣи, 6 відм. всѣми, ма.

В примітці зазначає Могильницький, що коли перед заїменниками: онъ, она, оно стоїть приїменник, тоді відповідна форма заїменника прибирає и (до него). Скороченне заїменника: который, котора, которое рѣскомъ діалектові чрезъ котрый, котра, котрое властиво єсть. Формою сокращенна тогъ рѣській діалектѣ Ѡ полскогъ различає. Бо в польській мові лишають ся перше о (który), в руській друге (котрый). Тому, що не всі заїменники мають усі відмінки, оба числа й три роди, розріжнює Могильницький іще поділ заїменників на: полные і неполные.

(Далі буде).

Три листи Волод. Антоновича до Антонія Мйодушевського.

Нам передані до опублікування три листи пок. Вол. Антоновича в таку вступною заміткою д. Мйодушевського:

„Антоній Станиславович Мйодушевський (батько одеського присяжного повіреного, члена „Просвіти“, Івана Антоновича Мйодушевського) 1856 року був членом польського кола „пуристів“ у Києві, до якого належали Антоній Хамец, Онуфрій Хойновський, Ян Загурский, Тадей Рильський та інші. Коли потім Мйодушевський виїхав тимчасово в Київ до Чорнобиля, де був івернером в домі Понтусів і Абрамовичів, він дуже тужив за товаришами і листував ся з ними. До сього часу належать 2 перші листи Володимира Бонифатієвича. Трохи згодом В. Б. сам приїхав до Чорнобиля, і його відносини до Мйодушевського стали близькими, сердечними. Незабаром Мйодушевський приїхав до Києва, записав ся вільним слухачем київського університету св. Владимира і став членом польської студентської корпорації (української іміни). На передодні повстання між частиною членів сеї організації та „хлопоманами“ став ся розкол.

„Коли року 1897 появились про сей розкол і інші обставини мемуари Юзефовича, син Мйодушевського передав один примірник Рильському. Антонович сказав, що в мемуарах сих факти подані неправильно, але замість спростування краще буде написати свої власні мемуари.

„1862 року А. С. Мйодушевський брав участь в польськїм повстанню і був арештований із зброєю в руках біля села Кошоватая; його засуджено, посажено до київської кріпости, а потім заслано на каторгу до Сібіру. Вернувшись із Сібіру 1874

року, Мйодушевський був у Києві і зарав же побачив ся з Антоновичем. Побачення мало теплий, містичний характер. Антонович сказав, що на передодні він бачив сон і передчував зустріч із старим товаришем. Після теплих розмов на особисту тему перейшли до розмов про суспільну діяльність і тут між приятелями виявила ся невгода.

„Року 1897 Мйодушевський, заклопотаний долею сина, якого виключено з Єлисаветської гімназії і який безуспішно прохав прийняти його до київської 1-ої гімназії, звернув ся до В. Б. Антоновича з листом, прохаючи в нього помочи в сій справі. Син Мйодушевського, учень 5 класу, віддав сам В. Б. сього листа. Професор був зворушений, руки його тремтіли; він считав про здоровля свого товариша, турбуючись, чи не поспувало ся воно життєм в Сібіру. Того таки дня професор пішов до членів педагогічної ради київ. 1-ої гімназії, Петра Василевича Голубовського і Олексія Олександровича Андрієвського (вже небіжчиків) прохати посередництва, і дякуючи їм син Мйодушевського був прийнятий в число учнів київської 1-ої гімназії.

„1903 року А. С. Мйодушевський на просьбу сина написав мемуари і віддав їх, в огляду на тодішні цензурні умовини, для сховання й використання до Кракова, професорови Третьякови; сей останній попрехав його, як що можливо, письменно й непохитно встановити, чи був В. Б. Антонович, як передав Мйодушевський в своїх мемуарах, уніятим і чи його приєднання до православя не є тільки мітом, тим більше, що професори у Кракові знайшли спис студентів унів. св. Владимира, де Антонович записаний православним. Як видно товариші В. Б. силкувались в мемуарах як небудь реабілітувати В. Б. перед будучими поколіннями польської суспільности, і з їх погляду не можна не визнати, що ними в сїм керував голос почутя до товариша. Саме тоді (р. 1903) А. С. Мйодушевський звернув ся до В. Б. Антоновича із своїм листом, на який В. Б. поспішив дати повну й пряму відповідь.

„31 марта 1904 року в Проскурові вмер А. С. Мйодушевський, лишивши по собі память чесного працівника, що любив всіх людей однаково, без огляду на їх походження. Потвердженням його суспільних поглядів служить промова, надрукована в „Трудах Першого Сельськохозяйствєнного Съѣзда Подольской губерніи“, а також заснованне Проскуровської мійської Бібліотеки, якої небіжчик був першим головою.

„4 роки згодом умер В. Б. Антонович. Його мемуари ли-

шились незакінченими і деяким доповненням їх можуть стати ці листи, подані сином небіжчика одночасно до української і польської преси“.

Читач, ознайомлений з біографією Антоновича, оцінить відповідно вартість сих листів. Дуже не багаті фактичним змістом, вони мають вартість так би сказати настроєву. Перші два, з 1856 р., представляють нам Антоновича-студента серед товаришів в польській „української імени“ київського університета, яку він потім заходився перевести на український ґрунт, але при тім вона ровколола ся на українську і польську части (пор. автобіографію в ЛНВістнику 1908, IX, с. 406). В останнім листі на склоні життя Антонович-старець дає останню відповідь, на тему свого розриву з польською народністю, свій обрахунок сумління перед колишніми товаришами Поляками.

Ми бажали б щоб сей перший початок захопив і інших до публікування листів пок. історика, а сторінки Записок будуть завжди для них отворені.

М. Г.

I.

Kijów, 25 maja 1856. Kochany Panie Mioduszewski! Bardzo Panu dziękuję za pamięć o mnie; po przeczytaniu listu Pana, a jeszcze bardziej listu pisanego do Tadzia i braci, którzy tak byli łaskawi, że mi go zakomunikowali, poznałem Pana bliżej i lepiej — byłem zarażony i pocieszony i zasmucony: pocieszony dlatego, że poznałem w Panu brata w duchu, że zobaczyłem człowieka pełnego życia i sił młodzieńczych, co bez wahania się chce i myśl i słowo i czyn nieść na ofiarę przekonania, a że poświęcenie i zapal są to rzadkie bardzo nóty w gwarze naszego świata, więc z radością patrzałem na człowieka, który te strony ducha w sobie poruszył.

Zasmucony zaś dlatego, że widząc ciebie wstępującego na drogę pracy z siłą i wiarą, z nadzieją i zapalem, przejrzałem całą ilość cierni, niepowodzeń, upokorzeń, szyderstwa, co na tej drodze zagraża strudżonym stopom wędrowca i boleśnie było wyobrazić sobie młodzieńca, który teraz wre życiem, kiedyś strudzonego, że zboleł sercem, już stąpającego po tejże drodze nie wśród kwiecia i światła młodości, ale po ziemi ślizkiej, wśród błota i kolców niezliczonych. — O każdy z nas, bracie! zrazu wszedł na tę drogę pełen wiary i w świat i we własne siły, każdy marzył pięknie, póki starczyło świeżych uczuć do marzenia, każdy snił na przyszłość wieńce kwiatów, gałązki lauru, wyobrażał sobie, że ujrzy wszystkich bliźnich, których duszą ukochał, zespolonych w jeden chór bratni wieczystej harmonji, wiecznie trwałego

poświęcenia — lecz inne jest nasze przeznaczenie — przeznaczenie to pszczołki, co życie całe pracuje na ziarno słodocy, co nieznana i nie wspomniona da swoje ziarno na pożytek ludzki, może w końcu zgniecona(!) nawet ręką tego, który pracę jej żywota spożyje, świadkiem, sędzią i nagrodą naszego poświęcenia — to tylko własne sumienie, co kiedyś przy obrachunku życia, osłodzi nam ostatnie chwile konania — może pod płotem — bo wtedy śmiało będziemy mogli dać sobie pytanie: „Po co żyłem na świecie“, a głośno odpowie sumienie i na taką odpowiedź mało kto się zdobędzie w naszym świecie. — Otóż, bracie, pamiętaj póki siły starczą, urobisz sobie zapas woli i przekonania któreby cię podtrzymały wtedy, gdy wkoło będzie wieczne szyderstwo, gdy chybi jeden i drugi obliczony projekt działania, gdy zmylą ludzie, na których najbardziej liczyłeś, kiedy na skronie twoje wtłoczą cierniową koronę i krew z pod serca obfitą strugą pocieczy, pamiętaj bracie, że to będzie chwila próby, że tę chwilę kto przetrwa, ten nasz na wieki i ten dopiero ma prawdziwą zasługę ofiary — pracować póki można, gdzie można i jak można, aż do ostatniego tchnienia piersi — to być powinno naszą dewizą, tego ci serdecznie życzę i jako brat starszy a doświadczniejszy przesyłam na przestrożę w początku twego zawodu. Żegnaj Pana i przesyłam mu przyjacielski uścisk ręki. Antonowicz.

P. S. Przepraszam, że Pana utrudzę maleńkim komiśsem; bezwątowania, poznałeś się już z Lndwikiem Konickim, tęgi to szlachcie i gawędka z nim nie zła, otóż za widzeniem się bądź łaskaw przypomnij mu obietnicę przepisania dla mnie pieśni o Bondarenku u włościan z Słaponowicz, a jeśli on ją przepisze, to prześlij mi ją przez jakąkolwiek zręczność. Jeśli można to napisz Pan czasem do mnie słów kilka, a prawdziwą mi zrobisz przyjemność — jak tam jesteś na posadzie, czy pracy wiele i czy bardzo uciążliwa? — Jakie wrażenie robią wszelkie napotkane figury? etct. etct.

P. S. Życzył także sobie p. Ant. zabrać znajomość z Chodorowiczem, człowiek szanowny i dobry dla ludzi na twój kopyt(!). — Tadziewi ogromnie leje wodę z lodem na głowę — domawia, że to dla udzielenia natchnienia. — A tobie właśnie natchnienie potrzebne pośród twego życia uroczego. Chrystos woskres tj. uścisk potrójny. Jan Zagórski.

II.

18—28/VIII —56. Kijów.

Kochany bracie! Może uważałeś krótkość i lenistwo moich odezw, a raczej moich przypisków ostatnich do ciebie — przebac bracie i nie posadzaj o niestałość, spodziewam się po tobie, że nie sądząc

z pozorów zechcesz wejść czasem i w stan bolesny duszy — oteż możeś kiedy czuł, a przynajmniej potrafiś sobie wyobrazić, ile czasem boleści, ile zawodów gorzkich może zmieścić dusza człowieka i jaka gorycz czasem panuje, gdy wszystkie cierpienia trzeba zbić „w żelazne woli okucie“ — i pracować — pracować, dopóki machina pracownicza nie pęknie — i być zimnym, lub gorącym, czasem wesołym według potrzeby.

Cieżkie bracie 1¹/₂ roku przeżyłem, może jak się kiedy poznamy bliżej, a opowiem ci wiele swoich przygód, to ocenisz je i wytłumaczysz mimowolną chwilę duchowej apatii — tymczasem odwołuję się a priori do twego serca — kołatał o współczucie — a to dlatego, żebyś mi wprzód wybaczył moją niedbałość w korespondencji, potem żebyś mię i serdecznie wysłuchał. Otóż parę ostatnich miesięcy przetrwiałem w strasznym odrętwieniu, które nastąpiło wskutek wielu wysiłen ducha — tymczasem trafiłem w krąg życia czynny — ruch zawrzał koło mnie, z obowiązku musiałem doń dokładać, co się udało i wysiłałem się i słabiałem coraz bardziej szamocąc się w płonnym trudzie. — Lecz silną wolą i mur przebijesz — i ja poczynam już po dawnemu stawać na nogi — i znowu z wiarą i siłą dawną rzucam się w nową pracę. Trochę odżyłem, więc swobodniej myśl idzie i ciebie bracie pozdrawiam z wiosną mego ducha!

Ale do rzeczy: piszesz bracie, żeś stęsknił się, żeś się znudził, — spodziewałem się tego, — bo Czarnobyl — oj bracie to wielka pustynia, to bagno sfery duchowej — nie upadłeś duchem i tego się spodziewałem, bo pracujesz nie dla rozrywki — nie dlatego, żeby zrywać kwiatki na niwie życia — ale uznaj sam teraz potrzebę innego lepszego świata przynajmniej na początek — zresztą potem o tem, ale przyjeżdżaj zaraz z Waśniewskim, a wszystko się i ogada i uładzi. Nie wleż tylko pod pantofel mojej siostrze, która zwykle ma wielki wpływ na miękkie serca przez swoją dobroć i nie daj się zatrzymać, ale zaraz wracaj. Co do Pontusa nie zrywaj, ale i nie przyrzekaj, — Abramowicz jeszcze czeka, narobiono ci tu figli jęczycznych — twój... naukowy, ale pluń na to — sobaka bresze witer nese. Zresztą główna przyjeżdżaj, a my już cię rozgrzejem szczerem sercem po Czarnobyłskim spleenie. Na drzączkę pluń i każ jej ustąpić z organizmu, choroba to bracie wspólna nam wszystkim, bo świat jak jeź nas kole.

A bo i skąd też mamy prawo wpuszczać do jego brudnej nory choćby promyk światła lub prawdy — ale kolec kolcem, a robota robotą aż do końca — a sędzia? sędzić sami będziemy, gdy w chwili skonania położywszy rękę na sercu, powiemy sobie: Jam nie da-

remnie pożył na świecie: to przyszłość która mi świeci, nadzieję tej chwili sobie i braciom powtarzam zawsze, gdy któren z nas skłóty cierniami żywota słabnie, omdlewa — więc i tobie bracie szlę ją w upominku.

A parte. (Тут уступ приватної натури, і автор просить звинити сей уступ листа).

Zresztą bracie bywaj mi zdrów i szczęśliwy a do nas jak najskorzej przyjeżdżaj, o co cię prosi szczerze kochający brat Włodzimierz.

Bądź też łaskaw, za dołączonego ¹/₂ rubelka kup z parę funtów tytoniu bessarabskiego i przywieź mi z sobą.

III.

Лист Мйодушевського до Антоновича, що викликав низше поданий лист Антоновича:

Szanowny i zawsze kochany profesorze! Starzejemy się i pora sumować wrażenia z całego życia zebrane. W takiej dobie z konieczności doświadcza się nastrojów poważnych i szczerzej jakoś rozgląda się nie tylko we własnej przeszłości, ale i w przeszłości tych, z którymi jednocześnie wstępowało się w szranki życiowe.

Nam, ludziom mniejszego kalibru, którzy niczem poważniejszym nie zaznaczyli swego istnienia, chodzi jednak o to, aby przyszłe pokolenia miały właściwe pojęcie o ludziach wytwarzających atmosferę naszej doby, która i na nas musiała oddziaływać i nadawać całemu pokoleniu pewne jakieś piętno.

Do rzędu takich wybitnych indywidualiów niezaprzeczenie i Wy, koch. profesorze, należycie.

Nie mam potrzeby ani powodu żadnego schlebiać, możecie więc wierzyć, że to co mówię, wypływa z głębi mojej duszy, a dla tem lepszego udowodnienia szczerości tych słów, muszę zaznaczyć, że żywiąc do końca dni moich najwyższą wiarę w szlachetność Waszych pobudek, nie mogę jednak uznać nieomyślności Waszego programu.

Tak, czy inaczej, więcej niż o siebie samego, chodzi mi o to, ażeby przyszłość widziała w Was to, co ja widziałem i znała Was takim, jakim rzeczywiście byliście, a nie jakim zdawać się możecie zbyt lekko uprzedzającym się.

Teraz zrozumiecie, dlaczego zgłaszam się do Was i stawiam Wam bardzo poufne pytanie, na które wiem, że mi zechcecie z całą szczerością odpowiedzieć, bo przecież obaj powodowani jesteście wyższymi po nad powszednie i znikome pobudki.

Niedowierzam własnej pamięci, ale zdaje mi się, że od siostry Waszej s. p. Waśnieskiej, słyszałem, że urodziliście się unjatem. Nie

dziw, że wieść tę niejednokrotnie rozpowszechniałem, gdy wypadło mówić o Was. Obecnie bardzo poważni ludzie żądają odemnie stwierdzenia tego piśmiennie.

Zrozumiecie doniosłość sprawy i skrupuły moje. Niechciałbym dobrowolnie wprowadzać kogoś w błąd i lekkomyślnie kłamać przed przyszłością, opierając się na osłabionej wiekiem pamięci.

W spisie studentów owych czasów, zapisani jesteście prawosławnym, ale to w danym wypadku sprawy nie wyświeca.

Dlatego udaję się do was jako do najwyższej instancji, z prośbą o potwierdzenie albo zaprzeczenie mojej pamięci.

Przy tej zręczności bardzo będę wdzięczny, gdybyście mnie poinformowali, w czym to zakładzie w Odessie (pamiętam że to był Węgier) otrzymywaliście pierwsze wykształcenie?

Równie też jakie to was łączyły stosunki z Ottonem Abramowiczem, a jakie znowu ze starym Padlewskim?

Pozostaję do końca dla Was ze czcią a także głębokim żalem Wasz szczerzy przyjaciel A. Mioduszeński.

Відповідь Антоновича:

5 czerwca 1903. Kijów.

Szanowny kollego!

Przedewszystkiem proszę Was o wybaczenie mi spóźnionej odpowiedzi na Wasz list, pisany jeszcze w styczniu, przyczyna opóźnienia była okoliczność odemnie niezależna, — od trzech lat cierpię na sercową chorobę, wskutek czego jestem zmuszony przepędzić zimę w cieplejszym klimacie — tak i w tym roku przemieszkalem zimę w Krymie, zkąd powróciłem dopiero kilka dni temu i zastałem Wasz list, który mię oczekiwał w Kijowie. Spieszę więc odpowiedzieć na zapytania zawarte w Waszym liście.

1) Wieść o tem, że urodziłem się unjatem kompletnie mylna: oboje rodzice moi należeli do katolickiego obrządku, więc i ja byłem ochrzczony jako katolik.

2) W Odessie wychowywałem się w zakładzie Jana Dżidaja. Ojciec jego w końcu 18 go wieku był w Węgrzech silnie skompromitowany w sprawie spisku Martynowicza i wskutek tego schronił się do Galicji, gdzie urodził się z matki rusinki mój wychowawca. Jemu obowiązany jestem oprócz nauki, wpojeniem zasad prawdziwego demokratyzmu.

3) Ojciec mój całe życie był domowym nauczycielem. Ostatnim jego uczniem był Otton Abramowicz. Po ukończeniu wychowania, ostatni, widząc już podeszły wiek mego ojca, zaproponował mu pozo-

stać w jego domu, gdzie też mój ojciec i dokonał życia. Ztąd mój stosunek z Ott. Abr.

4) Znajomość moja z Władysławem Padlewskim była nie długa. W czasie silnego podniesienia publicystyki w kraju, w 1861—1862 roku poznałem się przez pośrednictwo Kraszewskiego. Zdaje mi się, że Padlewski miał na celu zwerbować mnie dla pewnych projektów i skorzystać z wpływu (jaki niezawodnie przesadzał), jak mniemał bardzo wielkiego, jaki według jego zdania miałem na kolegów. Ztąd znajomość nasza, wprawdzie niedługa, w ciąglej przeszła polemice.

Oto odpowiedź na zrobione mi zapytania. Ja także zacząłem układać memuary, ale wskutek choroby robota idzie bardzo powoli, zapewne nie zdołam jej ukończyć.

Bardzo Wam jestem wdzięczny za Wasz serdeczny list; nigdy nie byłem fanatykiem i zawsze wierzyłem, że różnica przekonań nie powinna wpływać na wzajemną przychylność i szacunek, nie zbyt często spotykałem odpowiednie zapatrywania się, tem więc serdeczniej wdzięczny jestem, spotkawszy takowe w Waszym liście.

Bardzo prędko zapewne skończy się moja życiowa karjera — właśnie czas na rachunek sumienia sine ira et studio. Wszystkie moje pomyłki widzę obecnie jaśniej i dokładniej, niż kiedykolwiek, nie wchodząc w szczegóły jednak, w zasadniczych pytaniach myślę, że się nie mylił i gdyby przyszło na nowo zaczynać życie, to niezawodnie powtórzyłbym te same pryncypy, gdyż przy najstaranniejszej krytyce, na ile mogę sądzić, nie rozmijają się ani z logiką ani z poczuciem sprawiedliwości. Oczywiście w swoim czasie pryncypy te musiały podrażnić ludzi, którzy przywykli do pewnej normy życiowej — rzecz to bardzo naturalna. Co do opinii jaka w tym względzie będzie wypowiedziana o moich czynnościach, jest ona dla mnie zupełnie obojętną. Raz mam rozgrzeszenie własnego sumienia, o opinię nie stoję. Jest ona w różnych sferach rozmaita, w jednych przesadza na plus, w drugich na minus, ja zaś liczę sobie za zasługę, że nigdy postempki(!) moje nie miały na celu captare benevolentiam opinii.

Darujcie szanowny kollego nieskładność listu — obecnie mam atak sercowy, wskutek którego i ręka drży i myśl się płacze. Przyjmijcie wyrazy prawdziwego szacunku i szczerzej sympatji. Życzliwy kolega W. Antonowicz.

Miscellanea.

Татарський дзвінок.

В скільськїм повіті в семі Волосянці під Бескидом знаходив ся в церкві дзвінок з часів татарських нападів, котрий все називано „татарський дзвінок“. Мав він форму не звичайного дзвінка, тільки форму півкулі, на котрій зверху коло держака були чотири виступи яко прикраси. Сей дзвінок не був як звичайно сивавої масти, тільки темно-жовтої і мав дуже ясний голосочок. Переказ про сей „татарський дзвінок“ до нині в Волосянці такий: В давнину, коли ще Татари напали на нашу Галицьку Русь, спускали ся були Татари одної неділі з гори Плішки від сторони села Рожанки вижної в село Волосянку. Тоді відправляла ся власне Служба Божа в церкві, що в тих часах стояла не на Плосіні¹⁾, де тепер від непамятних часів стоїть, але на лану під Плішкою, де й переказу нема, коли відти церков забрано на „Плосінь“. Коли нарід побачив, що Татари йдуть, утік в церкву і скрив ся. Лиш священник „отець Сімеон“ не міг втечи, бо не міг від вітара відступити, правлячи власне відправу при св. Евхаристії. Татари влетіли в церков і стяли о. Сімеона при престолі. Коли Татари в Волосянки відтягнули, заблукало ся лоша татарське межі хатами, а мало воно дзвінок на шиї. Верховинець, що десь близько

¹⁾ Назва горба в Волосянці.

був укритий, вийшов з криївки, зловив лоша і відрізав дзвінок, котрий на пам'ятку зложено в церкві. Котрого року то діяло ся, не знати. Але то певно, що до остатних часів, доки той дзвінок находив ся в церкві в Волосянці, ніхто його інакше не називав, як тільки „татарський дзвінок“.

Коли в кінцем 1880-их років закладав сеніор Ставропигійського Інститута у Львові проф. др. Сидір Шараневич при тім інституті музей наших старинностей, намовив я мого пок. вітця о. Івана Реваковича, пароха в Волосянці, щоб постарав ся, аби церква волосянська дарувала сей „татарський дзвінок“ музеєви Ставропигійського Інститута, щоби така старинна наша пам'ятка не запропастила ся¹⁾. Коли на се громада пристала, написав я заразом історію сього татарського дзвінка і вислано і дзвінок і його історію до ставропигійського музею. На се дістав я від сеніора проф. Шараневича власноручно писаний лист з подякою; але в тім листі не було згадки за писану мною історію „татарського дзвінка“. Ба що більше, в каталогах ставропигійського музею ніколи не було жадної згадки про „татарський дзвінок“. В остатнім каталозі, котрий має напис: „Опись музея Ставропигійскаго института во Львовѣ, составилъ И. С. Свѣнцицкій. Львовъ 1908 — той „татарський дзвінок“ має на стороні 216 таку назву і опис: „Ч. 688. Колокольчикъ ручной круглый, съ 4-ма выступами, образующими крестъ, выс. 8·5, промѣръ 9; съ желѣзнымъ язычкомъ на вбитомъ желѣзномъ крючкѣ“. Той „татарський дзвінок“ перехований в музею в таблѣтці 21.

Т. Ревакович.

¹⁾ Не думав я тоді, що ми будемо мати свій музей при Науковім Тов. ім. Шевченка у Львові, та й проф. Шараневич не був „русским“ нинішнього покрою. До сього переданя „татарського дзвінка“ в безпечний переховок присилувала мене ще і така подія: в сусіднім селі Рожанці вижній списував священник о. Григорій Гуменний, інтелігентний й правий чоловік, хроніку на папері, вправленім в Євангеліє. З Рожанки переніс ся в парохію до Побережа. Але затужив за горами і по році вернув назад на парохію в Рожанці, де тимчасом був через рік адміністратором о. Микитка (тепер на Поділю). Однакож вже не застав о. Григорій своєї хроніки ані в Євангелії, ані де инде; вона була ціла знищена. Отже я побоюючи ся, щоби по смерти мого вікового вітця, який тупоумний і несумлінний чоловік не затратив такої гарної пам'ятки нашої старини, як „татарський дзвінок“, споводував його передачу в музей Ставропигійського Інститута.

До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху в 1849—50 рр.

Подані понизше матеріали дотикають дуже цікавої, а доси не зовсім ясної справи відносин австрійських бюрократів до культурно-політичного життя галицьких Українців у перших літах конституційної ери. Сі документи подирав я між перепискою Якова Головацького в бібліотеці Народного Дому у Львові.

Національно-політичний рух між галицькими Українцями в 1848 р. — робота коло піддвиження в морального й матеріального занепаду українського народу (завязане Головною Руської Ради у Львові й її філій по провінціальних містах головню східньої Галичини, видаване часописи Зоря Галицька й ин.) — словом, уся культурна праця над нашим народом, по думці польських істориків — інтрига австрійської бюрократії, в якій руках представники свідомішої української інтелігенції були тільки сліпим знарядом. Бо коли-б не було Стадіона та його урядників, Українці були-б здири ся з польською нацією в один орґанізм. Так говорять польські історики. „Перед роком 1848 руського питання — пише прим. В. Калінка — в Галичині не було, викликали її що йно австрійські бюрократи, і такі „individa“ як Яхимович, Шашкевич, Борискевич й инші“¹⁾. Не беремось рішати, що могло довести названого історика до такої конклюдії, чи шовінізм, чи невнане справи, чи обоє разом. На кождий спосіб погляд Калінки на ієнезу українства в Галичині акцептували майже всі пізнійші польські історіоґрафи, які в своїх працях дотикали історії початків українського руху в нашім краю.

Що в українській національно-культурній і суспільно-політичній роботі в Галичині половини XIX ст. брали також певну участь одиниці з поміж тодішньої австрійської бюрократії, сього не заперечуємо; що мотиви такого кроку не конче були у всіх ідейної натури, се також можливе. Одначе серед австрійської бюрократії, переважно чужої нам по нації, були й такі, що ідейно, не по приказу вищих сфер помагали українському народови в його культурнім розвитку. Одним з таких

¹⁾ W. Kalinka, Dzieła, t. X, Kraków 1898, ст. 77.

бюрократів був автор двох публікованих нами документів, Кароль Вольфарт.

Уроженець галицької України (походив з Бережан), вихований серед українського народу, досить добре познайомлений з його мовою та життям, дійшов опісля до найвищих майже щеплів урядничої карієри: був консулем, гофратом та вкінці радником у міністерстві заграничних справ. Будучи за часів Стадіона в р. 1848 секретарем у його президіяльнім бюрі, ізза ідейних мотивів, з любови — як сам говорить — серед прикrostий зі сторони „ворохобників“, помагав Українцям немало в їх „змертвистаню“¹⁾. Інтересні й дуже характеристичні також докори Вольфарта „рускому народу“ (властиво його провідникам) за сервілізм супроти бюрократії. За особливі заслуги коло основана, а потім діяльності Руської Ради в Жовкві та оборону народніх інтересів дякували сьому бюрократови чільнійші українські діячі жовківського округу²⁾. Робота Вольфарта була солию в очах Полякам і спольщеним Українцям. Вони нападали на нього в польських орґанах, а перед вів у сій роботі гр. кат. піп А. Кміцікевич. Против напастий виступив із осібною брошурою п. в. „Odpowiedź na protest niby kleru ruskiego Dekanatu Kulikowskiego, rzeczywiście zaś podpisany przez Aleksandra Kmicikiewicza, ogłoszony w Nrze 73 tak zwanego „Dziennika Narodowego“ о. Йосиф Крушинський, парох Добрусина.

1. Лист К. Вольфарта до редактора „Зорі Галицької“ А. Павенцького, Городок, 3 марта, 1849 р.

Мой Приятелю!

Одна оказія била, гдѣ Ваше Собранє могло оуказати, що мов дѣланє бѣло оузнанов. Не стараль емь сѣ о то, але мило чловѣкови би бѣло, мати доводѣ прихильности.

Листи дѣлѣючи одѣ ради головної и одѣ радѣ окрѣжнихъ одѣбрал емь, але якѣ пришло до дѣланя длѣ мени, никто не спомнѣл на мени, никто не перепомнѣл собѣ, що цѣлий битѣ опѣстил емь, що неприємностѣямъ сѣ виставлаемъ, що наветѣ и прикrostи одѣ ворохобниковѣ вносити мѣсилемъ, аби змертвистаніє Русинѣвъ вспирати.

¹⁾ Пор. документ під ч. 1; також Д. Вѣнцковскій: Григорій Яхимовичъ и современное русское движеніє въ Галичинѣ. Львовѣ, 1892, ст. 51—51.

²⁾ Пор. документ під ч. 2.

Наказавъ емь, щобъ листи и писма, которе одъ радъ рѣскихъ дѣсталець, ѡддане бѣли во Львовѣ. Писмо, которе во тихъ дняхъ въ Жѣлѣкѣ дѣсталець, посилаю Вамъ. Перечитайтѣ! почитайтѣ! тогъ Малиповскогъ и ще ѣпниѣтѣ, и подѣкѣйтѣ имъ за памѣть, которе мали для мени при ѡрганѣзации корпѣса рѣского, а потомъ зрѡбитѣ въ листѡмъ, що хочѣти, можети го и моемъ баткѣ ѡддати, або Малиповскогъ на памѣткѣ подаровати.

Згряло мене тогъ дѡзнанѣ, але не оутрило мое засади вже спѣрати справѣ, которою за справедливою и свѣтою оузнавъ емь. Во Понедѣлокѣ ѡдходжѣ до Оугерѣ. Богъ знае, чи сѣ и верѣ, для того могъ въ тимъ писме, ще разъ и остатѣю оуваго зрѡбити надъ станомъ справи народа рѣского, которого хотяжѣ Нѣмецъ полюбилъ емь. Пожежди Рѣсинами оуродженѣй, виховани, и мѣшкающѣй, малъ емь способностъ его передмети пѡзнати и шаповати. Дѣланѣ радъ рѣскихъ бѣло справедливо, але не бѣло такъ оутвердено, щобъ можна сказати, що дѣхъ цѣле дѣланѣ перейшолѣ. Часто сѣ пѡсланники оугинали, не передъ перемоцою стосѣнкѡвъ, але передъ волѣю челоуѣка, ѡдъ которого сѣ моненталное добро лѣбѣ але сподивали.

Оузнаю и подивляю вѣрностъ и перехилѡстъ народа рѣского для звѣжѣ раѣского. Тая перехилѡстъ але ще не естѣ, принайми не повинна везти, до оуармленѣ самовѡльного пѡдъ волю одного лѣбѣ дрѣго оурѣдника — до сервѣлизѣ. —

Нарѡдѣ не маю оупросити, падающѣй во попелъ то, що справедливѡстъ нашего монарха сама, за вѣрностъ народа, оувнати мѣсятѣ, потребное. Дѣланѣ свѣщенникѡвъ особливе повинно бѣти помѣрковано, вѡлноѡ ѡдъ напасти, ѡдъ переслѣдованя, вѡлноѡ ѡдъ егѡѣмъ, але стало и смѣле, чисте якъ сама справа народа, которого застѣпники сѣтѣ.

Ви можети мое слова лѣдши витолковати. Не маю оуже часѣ дѣжо мислити и писати. Кончѣ тогди писмо тогъ. Бѣвайтѣ здорѡвенки, поклонитѣ сѣ ще разъ Малиповскогъ, Герѡвскому, Головацкогъ, а помислитѣ часомъ на гонѣщего.

Вашѣ правдивѣ приѣтель

Кароль Антѡнъ Вольфартъ.

Городокъ 3/3 1849.

Адреса: Seiner Wohgeborenen

des Herrn A. Pawencki

Redakteur der Zorж галицка

in Lemberg.

Лист пис. на 2 стор. in 4^o.

2. *Русини жовківського округу дякують Вольфартові за його працю для руського народу. Жовква, 12 марта 1849 р.*

Благородный Господине!

Писмо Ваше в дня 2-го Марта 849 много утѣхи нам прилучило, бо було в сердца и въ душѣ ревности ку Народови рускому изображено. Труды и жертвы Вашего Благородія на основаніе и воздвиженіе утисненной Народности руской понесеніи будутъ въ Окрузѣ нашомъ Жовковскѡмъ роду рускому повсюду памятни; извольте Собѣ умилительно припѡмнути, жѣ Вы то были, которіи камень граничній на основаніе нашей Народности руской и нашихъ собраний въ томже Окрузѣ послѡду въ нами положили; наша благодарная чувствія повсюду сего рады ку Вамъ односятъ ся. Всперайте нашу такъ довго гонену Народность, или сыль Вашихъ, мы уповаемъ, жѣ духъ храбрій и ку намъ прихельный Вашего Благородія въ каждомъ санѣ, крайнѣ и страпѣ, де Вамъ ено высокое Смотриніе радовати ся изволитѣ, повсюду тожде пребудетъ, которогосте намъ въ время заведенія Рады нашей въ Жовкви проявили.

Школы наши ще сѣуть въ колысцѣ, много препятій ку заведенію и воздвиженію ихъ въ различныхъ странахъ досѣдчаемъ. Охотникѡвъ до разной потички немоглисмо скоро собраты, бо дочесніи Мандаторы и ихъ помощники намъ вопреки творили.

Як намъ большимъ благополучіемъ въ кольковимъ предметѣ Бог радоваты ся извольте, о томъ Вашому Благородію донести нашею святою должностію почитаемъ, и умилительно додаемъ, жесмо о прихельномъ Вашего Благородія Чувствіи ку достойнымъ и ревнымъ Членомъ вашего собрания, именно: Ч. Ч. Намѣстника Новосядловского, Бачиньского, Лотушки, Крушиньского въ Деревнѣ, Вѣлѣчка, Ковшѣвича, Стецяка, Шиманьского, Куровецкого, враз увидомили, а тіи всѣ разомъ въ нами свое усердие почтеніе Вашому Благородію присилающе остають Вашего Благородія прихильни и смиренни Рабы

Доктор Иван Гарасіевич

Іосифъ Крушинскій

въ Добрусына.

Жовковъ, дня 12-го Марта 849.

Адр. Ап.

3. *Відповідь К. Вольфарта на лист жовківської Руської Ради в дн. 11 (23) мая 1850 р. Відень, 30 мая, 1850 р.*

Всечестна Радо округна!

За пайболшее щастѣ почитѣю собѣ памѣть оваго восхитительного времени, когда народъ рускій, сильно воздвигнулъ сѣ до обороны пре-

стола любезнѣйшаго Цѣсара, до обороны своей вѣками оутисненной, но свѣтлославной и ничѣмъ нескротимой народности. Що менѣ въ тоє время для Всеч: Рады Жолкѣвской оучинити вдарило сѧ, тоє въ почесть такъ прекрасной и преславной цѣли, пренеслѣ' емѣ въ жертвѣ милѣй землѣ рѣскоѣй, на котрой сѧ вродилѣ' емѣ, славному народови рѣскому, на котрого братскомѣ лонѣ воарѣслѣ' емѣ.

Бѣгъ свѣдокъ, же и въ теперѣшномѣ состоаннѣю моемѣ для славы и счастья народу рѣского по всей силѣ моей дѣлаю и до кѣн'ца житѣя моего дѣлати не перестану: а чимѣ бол'ше оутвердила сѧ память мылыхъ Рѣсиновѣ въ сердци моемѣ тимѣ радостнѣйшимѣ чѣствомѣ проникнуло мѧ дрожайше письмо Всеч. Рады въ д. 11/23 Мая с. р. яко докавател'ство живой памяти о менѣ. Дрожайшими юзами полученѣ стѣ народомѣ рѣскимѣ оучаствѣюще сердечно во всякой его доли: немогу дознати бол'шаго счастья, якъ станути въ числѣ членѣвъ славной Рады окружной Жолковской, отличившой сѧ такъ свѣтлою ревностію о свѣту справу Айстрій и народа рѣского, и со радостію повитаю каждое зпамя, якимѣ Всеч. Рада мене въ члена своего приобщити благоизволитѣ.

Оувѣраючи на передѣ о моей непоколебимой благодарности а равномѣ о сердечной приклонности дѣлому народови рѣскому, полвоюсѧ сымѣ слѣчаемѣ изъавити Всеч. Радѣ окружной мое искренное и глубочайшее почтеніє.

Вѣдень дня 30. Маѧ 1850.

Кароль Вольфартъ ц. к. комисарѣ повѣтвой.

Подав *Ів. Сованський*.

Лист Т. Шевченка до Є. Ковалевського.

В Импер. Публичній Бібліотеці у Петербурзі є один лист Т. Шевченка до Є. Ковалевського, що був головою „Общества для пособія литераторамъ“ на початку 1860 рр. Сей Ковалевський бравъ жваву участь у тому, щобъ викупити з кріпацтва, од пана Фльорковского, ріднихъ братів та сестру Шевченкових. Переговорити з самимъ дідичемъ в сій справі взявъ ся штабс-капитанъ Микола Новицький (рідний братъ відомого київського жандармського генерала В. Д. Новицького). „Многоуважаемый Тарасъ Григорьевичъ, — пише Новицький 16 мая 1860 р. — спѣшу увѣдомити васъ, что мнѣ удалось выхлопотать довѣрительное письмо къ Фльорковскому. Письмо это напишется отъ имени предсѣдателя „Общества для пособія литераторамъ“ Е.

П. Ковалевскаго, поручающаго мнѣ вступити въ рѣшительные переговоры съ этимѣ плантаторомѣ, о результатѣ которыхъ я долженѣ буду сообщить самому Ковалевскому, а также и Галахову, а если хотите, то и васъ увѣдомлю“ (Чалый, Жизнь и произвед. Тараса Шевченка, стр. 174).

Наш лист трохи ранійший — в 23 квітня; писаний на Юрія, коли Ковалевський був іменинник. Яке „тлѣнное послѣднее дѣло“ свое пославъ Шевч. в подарунокъ разомъ з листомъ, не знаємо, — певно якийсь малюнокъ.

Лист писаний на аркуші тонесенького елѣгантського сірого почтового паперу.

Чтимый и глубокоуважаемый Егоръ Петровичъ!

Во имя всѣхъ святыхъ и въ особенности во имя великомученика Георгія, извините мнѣ, что я не [могу] самолично поздравить васъ съ днемъ вашего ангела (легче верблюду въ игольное ушко пройти нежели доброму художнику среди бѣла дня оставить свою работу).

По обычаю предковъ нашихъ, во мѣсто злата — серебра нетлѣннаго, посылаю вамъ тлѣнное послѣднее дѣло рукъ моихъ и пребываю сердечно любящій васъ Т. Шевченко.

23 апреля 1860.

Подав *В. Доманицький*.

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1908: часописи українські.

Нарешті вперше доводить ся нам сповнити горяче бажання — в постійному річному огляді наукових та літературно-наукових часописей на сторінках нашого журналу завести — сподіємо ся, що від тепер уже на завсідни — й огляд нової чисто української строго-наукової часописи „Записок Українського Наукового Товариства в Києві“. Кажемо: вперше, бо всі наукові часописи, що досі виходили на Україні по той бік кордону, як „Кіевская Старина“, а потім „Україна“, не говорячи вже про інші напр. наукові органи університетів на українській території, ніколи вповні не відповідали двом означеним в горі умовам. Не будучи строго науковими по змісту не були вони й чисто українськими головною в огляду на мову, а що за тим іде — в огляду на основні принципи, бо мова, на якій журнал виходить, спеціально у нас, Українців по тім боці кордону, в причини відомих претенсій далеко не формальна тільки річ. Поява київських „Записок“ має ще тим більше значіння, що за ними стоїть наукова українська організація, „Київське Наукове Товариство“, засноване на таких же принципах що і Львівське Наук. Товариство, через що і наша інституція і наш журнал дістають помічників для роботи над розвитком українських дисциплін. Певна річ, що київські „Записки“ ні трохи не вменшать праці „Записок“ львівських, та й не така їх ціль, бо через часи нашого лихоліття стільки на полі української науки занедбано, що в чим зайнятись і то не одному тільки журналові. Щиро ми вітаємо новий журнал ще тим більше, що він і інституція, яка його видає, крім своєї безпосередньої цілі поки що майже одипкою можливі форми організації українського громадянства в Росії. Проте велика дяка належить ся тим людям, що з великим накладом праці і заходів

впоранізували „Наукове Товариство“ в Києві і помогли йому обзавестись своїм власним науковим органом. Се нас відразу безпосередно наводить до самого змісту „Записок“, яких в 1908 р. появило ся поки що дві книжки.

І так про заходи коло засновання київського „Наукового Товариства“ й його „Записок“, розповідає докладно вступна стаття головного ініціатора й організатора проф. М. Грушевського: „Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво“ (I, с. 3—15). Тут розказано про повстання товариства, його організацію, поділ на секції: історичну, філологічну і природничу, і сей власне поділ становить, сказати б, вразом найзагальнішу програму „Записок“, а врешті про діяльність Товариства до часу, коли стаття була написана. Що до цього останнього, то в дечім доповняє і продовжує згадану статтю „Хроніка українського Наукового Товариства в Києві“, поміщена при кінці першої книжки (с. 150—159), де крім того маємо ще короткий, але цікавий зміст дискусії веденої на наукових засіданнях, що знова може послужити нерав корективом поміщених в „Записках“ статей. Та для того треба б, щоб ціла „Хроніка“ була редактована краще ніж доси. Зміст дискусій подано тут так коротко а не раз так недолжно, що иноді трудно зорієнтувати ся в чім річ. Те саме треба сказати і про справоздання в засідань Ради Товариства і загальні збори, які мають давати образ розвитку Товариства, а через свою лаконічну редакцію і убогість на звістки не сповняють свого завдання.

Йдучи по порядку, наміченим згаданою в горі програмою маємо тут невелику групу статей історичного змісту. По науковій вартості й хронології на першій місці належить покласти статтю проф. Грушевського: „Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною“ (I, с. 25—43). На підставі арендного контракту польського гетьмана Станіслава Конєцпольського, старости гадацького, з арендатором шляхтичем автор плястично і всесторонньо змальовує нам одну з причин, які викликали велике національне повстання українського народу з Хмельницьким а з тим принесли і визволення з під Польщі. Причиною сею один з моментів культуртрегерства польської колонізації на Задніпров'ю — „магнатське хазяйство, яке ступало сюди в 1-ій половині XVII в., як вістник тих економічних і суспільних форм, що населили сю східню Україну втікачами з західно-українських земель і тепер одним наближенням своїм будили тривогу, ненависть, страх серед них і поривали їх до дружнього опору й самооборони“ (I, с. 26). Картина, яку подає нам ся студія, вповні вичерпує тему. Зього не можна сказати про статтю І. Стешенка, що повстала в публичних лекцій автора: „Українські шестидесятники“ (II, с. 39—84). На нашу думку назва „Українські шестидесятники“ за широка,

бо стаття присвячена тільки кружковим „основям“, а радше тільки національно-політичним поглядам й становищу „Основи“ супроти свого народу, Поляків і Великоросів, і то лишень на стільки, на скільки се було завначено в програмних статях цього журналу. Іншого матеріалу поза згаданими статтями автор до своєї праці не втягнув, а знова далеко з тим не можна згодити ся, щоби се вичерпувало весь зміст українського „шестидесятництва“. Крім того автор навмисне через щось не хоче вдавати ся в аналіз „духового процесу, яким вони (шестидесятники) пізнали економічне горе України, відчували національну її неволю і присутили рідний свій край від того лиха ослобонити“. Певного рода доповненням одної з прогалин попередньої статі може послужити стаття Ол. Грушевського: „Нові матеріали до біографії Костомарова“ (I, с. 72—81), в якій на підставі нових матеріалів подано причинки не тільки до біографії самого Костомарова, одного з північних шестидесятників, але й для загальної характеристики течій і напрямів тодішньої київської громади і схарактеризовано між иншим і ту славянофільську атмосферу, серед котрої пробував Костомаров в харківському університеті. З історично-побутових тем маємо тут ще невеличку статейку проф. А. Лободи: „Причинки до характеристики давнього київського бурсацтва“ (II, стр. 232—238) з кількома цікавими документами в сій справі.

Так сказати, на границі між історичними й історично-літературними розвідками стоять дві статі на ту саму тему, Б. Грінченка: „Пісня про Дорошенка й Сагайдачного“ (I, с. 44—71) і Ів. Каманіна: „Ще до пісні про Петра Сагайдачного“ (II, с. 217—231), в яких останній має характер полемічної відповіді на попередню. Діло в тому, до кого відносить ся відома пісня „Ой на горі та женці жнуть“, чи до гетьмана Петра Сагайдачного чи Петра Дорошенка, з котрих останній родив ся кілька літ пізніше по смерті першого. Д. Грінченко по різних критичних виводах схиляється до думки, що пісня відносить ся до гетьмана Петра Дорошенка та до подій 1665 р., тимчасом коли д. Каманіна відповідаючи д. Грінченкови держить ся дальше свого погляду, висказаного раніше деінде, що пісня розповідає про Петра Сагайдачного загалом, а з окрема про хотинський поход в 1621 р. На нашу думку обі статі сильні в своїй критичній часті, та зовсім не те в позитивних виводах, де розгляд різних хочби найдрібніших деталей історичних подій ні на що тут не придасть. За одним і другим поглядом можна б ще не оден аргумент привести, як напр. що Сагайдачного названо „необачним“ не через втрату в війні 300 козаків, бо в битві се річ звичайна, а хоч би за напрям цілої його політики супроти Поляків, по теперішньому говорячи, „угодовий“. Діло через те, як сказано, не стане ясним. На нашу думку тут одиноко справедливий погляд, висказаний проф. М. Грушевським

в часі дискусії над рефератами обох авторів, що „зведення історичних імен в пісні вважає ахроністичним і взагалі не вважає можливим зі змісту пісні в тих варіантах цього козацького маршу, в яких його маємо, виводити вказівки на певний історичний момент“ (I, с. 155).

Що до скількості, то в сих двох книжках „Записок“ статі по фільольогії й історії літератури значно переважають статі по історії. Се в часті поясняється тим, що друга книжка присвячена вшанованню 45-літнього ювілею наукової діяльності відомого нашого вченого Павла Житецького, якого біографію і огляд праць подав проф. Перетц в статі: „Павло Житецький“, (II, с. 3—38). З праць загальнішого характеру маємо тут статю проф. Перетца: „Найближші завдання вивчення історії української літератури“ (I, с. 16—24), в якій автор формує найближшу програму студій над українською літературою, дальше Ів. Огієнка: „Історія української граматичної термінології“ (I, с. 94—129), де автор дає гарний критичний огляд української термінології в усіх граматаках української мови, які досі появили ся, і кінчає бажанням скликання візду українських фільольогів для порішення різних спірних або й нетиканих ще питань граматики нашої мови. Крім спеціальних статей по фільольогії К. Михальчука: „До правопису деяких форм „мякої деклінації“ в українській мові“ (II, с. 248—261) і Е. Тимченка: „Причинки до української діалектології“ (I, с. 82—93) маємо ще тут групу статей про різні пам'ятники нашої старої літератури. І так акад. А. Шахматов в студії: „До питання про північні перекази за княгиню Ольгу“ (II, с. 84—93) вказує, якою дорогою перекази про княгиню Ольгу увійшли до новгородського літописного зводу, з відтіля до початкового київського, а так і до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. В инших статях, як В. Адрианової: „Київський уривок псалтиру XIV віку“ (II, с. 95—104), С. Шевченка: „Єлевфрівська редакція „сказанія о 12-ти пятницяхъ“ і український список „сказанія“ р. 1604“ (II, с. 142—172), С. Маслова: „Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдом“ (II, с. 117—141), О. Назаревського: „Хождение Богородицы по мукамъ“ в нових українських спискахъ XVII—XVIII вв.“ (II, с. 173—216) і М. Петрова: „Український збірник XVII—XVIII вв.“ (II, с. 105—116) спосіб оброблення теми, загалом беручи такий: Автори публікують повонайдені тексти дотичних літературних пам'яток, вясняють взаємини тих текстів до знаних вже, нарешті дають оцінку даного твору з погляду на мову і літературну вартість. Вкінці Е. Тимченко в статі: „До питання про стосунок українських дум до південно-славянського епосу“ (II, с. 239—247), написаний в приводу такоїж статі в „Arch. f. sl. Ph.“ д. Тершаківця, заперечує його виводам, про вплив південно-славянського епосу на українські думи. Доказ, що в українських думах визна-

чив ся згаданий вплив уживанням vocativ-a замість nominativ-a, збивав автор цитатами иншого рода українських пісень в такими зворотами, між тим коли про вплив на єї пісні не може бути й мови. З поза обсягу українознавства в „Записках“ находимо тільки одну статю дра М. Галіна: „Про сімуляції в хірургії“ (I, с. 130—149).

Очевидно, що в огляду тільки двох книжок журпала, при чім одну в них, як присвячену ювілеєви вченого, не можна брати як звичайну чергову книжку, трудно робити які скільки небудь загальніші виводи. Що-йно розглянені статі і що до скількості і внутрішньої вартості становлять значний вклад в українську науку. Як одну з характерних рис завважали ми тенденцію, сказати б, практичності певного рода: негайне заповнюванне прогалин в питаннях про нашу мову. На жаль в практиці українська мова в „Записках“ далеко не так гарно поставлена, як в теорії. Деякі статі і то власне по фільольогії й історії літератури написані що до мови так недолатно, такі нерав трапляють ся фрази й поодинокі слова куріозні, не говорячи вже про синтаксу, що просто прикро читати. Така незугарна мова понижує в високій мірі наукову вартість статей, що по змісту представляли б ся доволі солідно. I. Д.

Літературно-Науковий Вістник в 1908 р. вступив в другий десяток свого істновання, а разом з тим в другий рік свого життя в Києві серед значно відмінних обставин, ніж се було в попередньому десятку літ. Сі дати треба мати все на увазі при загальній оцінці не тільки його внутрішньої вартості, але й, що не всюди й не завсіди за тим іде, — його значіння й впливу серед українського громадянства. Не вдаючи ся в оцінку того культурного доробку в попереднього десятиліття, бо нашим завданням огляд лишень сього останнього річника, скажемо тільки, що не поступаючи ся ніколи ні своїм змістом, ні програмою яким небудь хвилиним впливам, не входячи ні в які компроміси що до своїх принципів Л.-Н. Вістник сміло перейшов в усе таки краще захищеної Галичини на російську Україну, перебув там рік проби серед нових обставин, з яких вийшов зміцнений і на наступний рік був в спроможности поширити свій зміст і обсяг. Так вийшло, не вважаючи на те, що проти його були не тільки вороги українства, але навіть дехто з своїх, кому не до смаку прийшло ся одно з головних завдань журналу по його перенесенню до Києва, а власне загляджуванне різниць між російською Україною і Галичиною і рішуче поборюванне того sui generis сепаратизму. Не подобало ся декому може теж вказуванне різних „гріхів наших“ і будженне „обивательського“ сумління, а може ще й инші річі... Про се зрештою доволі ясно й вимовно, а головню щиро, як звичайно, розказано в одній в статей проф. М. Грушевського „На українські теми“: „Ще одна повість про те, як посварили ся Іван Іванович в Іваном Никифоровичем“

(I, с. 188—193). Справді, одна з українських тем par excellence. Очевидно ми зазначаємо такі обяви серед деяких гуртків українських, як один в останніх відгомонів того виховання, яке дали українській суспільности по той бік кордону злигодні. Невважаючи на те загал українства піддержав журнал признаючи ідеї й погляди, які він проголошував, своїми. Се і стверджує редакція в статі проф. М. Грушевського: „До наших читачів“ (XI, с. 225—228), „що в року на рік довкола нас росте і множить ся „читатель-друг“, як у Галичині так і в Росії, і в довірем й симпатією приймає наше слово і змагання до національного піддвигнення нашого народу, до його культурного і політичного розвою, до єднання в повноті національного життя“. Що до деталів тої програми і практичного її передовження на сторінках Л.-Н. Вістника, то можемо тільки повторити сказане нами при огляді попереднього річника¹⁾, тут лишень завважимо ще одно: органічний звязок наступного річника з попереднім в статях про найважніші питання, значить систематичне знакомлення читача з деякими темами, що серед даних обставин найбільш важні для одного з найголовніших завдань Л.-Н. Вістника: національного освідмлення. Маємо тут на думці статі проф. М. Грушевського по історії України, з чого ми й почнемо огляд самого змісту журналу.

З статей історичних на перший плян треба покласти довшу працю проф. М. Грушевського: „Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку“ (II—IV, VI, VIII—IX). Тема не випадкова, а тісно звязана з рядом статей того ж автора в попередньому річнику Л.-Н. Вістника „Студії в економічній історії України“ і освітлює той самий період нашої історії в другій сторони — культурної. Автор пишучи отсю працю²⁾ мав на оці подвійну ціль: крім чисто наукового інтересу ще й, так сказати, національно-педагогічний, а власне павязанне теперішнього з минулим, чи, як хто хоче, vice-versa. „Мене потягнуло — каже він — певне внутрішнє спорідненне в нашою добою тих далеких часів. В обставинах, в яких приходилось жити й бороти ся українським діячам тих часів, в мотивах і ідеях, що одушевляли їх, — так багато близького і созвучного нам, особливо по тім, що переживали ми в останніх часах. Хотілось би оживити перед вами тих людей, їх гадки, надії й болі, скромні тріумфи й болючі невдачі, щоб разом з вами відчутти те найдорожше й найліпше, що дає нам студіюванне минувшости — звязь і солідарність в поколіннях наших попередників в вічних змаганнях до того, чим стоїть і живе людське жите всіх часів“. Завдання

¹⁾ Записки, т. LXXXVI.

²⁾ Се було читане ш. автором, як публичні лекції, в Києві 10, 12 і 15 падолиста 1907 р.

автора — щоб теперішній український читач побачив і відчув в тих людях в перед трохсот літ своїх попередників в змаганнях культурно і національно піднести свій народ. З чисто наукового мотиву ходило авторови про те, щоби ті події і весь період, предкладані офіційною історіографією під фальшивою етикеткою, представити як одну з органічних частей української історії, згідно з історичною правдою. І так автор представляє повільний занепад українського життя в XV—XVI вв. в західних українських землях під натиском чужої, польської організації через дезорганізацію церкви, дезерцію української шляхти в чужий табір, так що остаточно одинокою прикметою українською супроти того життя лишилася віра, і в часом контраст релігійний і культурний покрив собою давнійший політично етнографічний антагонізм Руси і Польщі. Той занепад життя й української культури впадав тим більше в очи, що якраз на ті часи припадає буйний розцвіт громадянського і політичного життя і культури польської, яка робила сильну конкуренцію руській, відтягаючи від неї багато елементів серед громадянства. Та власне від натиску на останнє, що лишилося Руси: релігію, розпочала ся проти того занепаду реакція в тих верствах українсько-руського громадянства, що лишили ся ще вірними своїм, а з тим почало ся національне і культурне відродження, власне через боротьбу з Польщею, до чого треба було подбати за відповідні ресурси. Тут автор по черві переходить поодинокі моменти й перепетії тієї боротьби, характеризуючи викликаний нею культурно-організаційний і письменницький український рух і людей, що були його носителями. І так маємо тут представлені реформаційні течії, острозьку академію, братський рух, справу календаря, унію і боротьбу в нею православних, врешті загальну характеристику тієї боротьби в двох її головних напрямках: культурно-національним і політичним, аж поки її не підняв іншими способами інший чинник — уоружений народ — козаччина. Особливо цінні і цікаві характеристики літературних кружків і організацій (Острозька академія, братський рух), оцінка літературної їх діяльності, а передовсім незвичайно пластичні і вірні характеристики поодиноких визначних тодішніх діячів як кн. Острозький, Іван Вишенський і др., які крім того свідчать, що ш. автор в интересах педагогічних не поступив ся ні трохи історичною об'єктивністю. Можна сумніватися, чи на будуче багато можна буде змінити що небудь в характеристиці цього періоду, як її дав автор тут і паралельно в своїй Історії України-Руси.

Маючи таке високе поняття про значіння історії не тільки як науки, але як способу для національного освідженія суспільности і показуючи се практично в своїх статях, ш. професор такі самі вимоги кладе і до історій писаних іншими людьми. Проте маємо тут його пару критичних

принципального значіння уваг в статейці: „До рецензії д. Липинського“ (VIII, с. 318—323), доданій до обширної рецензії В. Липинського: „Історія України Мик. Аркаса“ (VIII, с. 307—318) на згадану популярну „Історію України“. Д. Липинський розглянувши докладно книжку М. Аркаса найшов у ній велику масу фактичних помилок, та все таки не звернув уваги на її недостачі принципального характеру, а навіть висказав при деяких хибах (русицизмами в мові, штучний схематичний поділ історії), що вони популярній історії не вадять. Проф. М. Грушевський стоїть якраз на тому, що власне до популярної історії треба ставити далеко більші вимоги ніж до всякої іншої, яка обчислена на далеко вузший круг, критичних при тім, читачів. Проте вказавши на кілька помилок більшого значіння, а передовсім брак історії культурного життя, що власне робить нашу історію цінною й інтересною і не тільки для нашої публіки, з жалем стверджує, що книжку Аркаса треба прийняти не тільки що не корисною, а приходить ся скваліфікувати її просто шкідливою з педагогічного погляду. Тут, до речі сказати, на сю книжку була в Л.-Н. Вістнику ще інша рецензія Ф. Красицького: „Ілюстрована історія України“ (I, с. 202—208), де звернено увагу на те, що ілюстровано „історію“ картинами в чужого життя й побуту (великоруського) особливо при обговорюванні першого періоду нашої історії. Се тим більш шкідливо, що се може дати фальшиве і освітленне тому періодови, до якого як раз мають претенсію й Великороси.

До статей по історії України, а власне кажучи, по історії українського права треба, далі, зачислити статю П. Кравцова: „Проект окремих законів для України за часи царя Миколи I“ (XII, с. 534—551) — реферат з книжки бар. Нольде: „Очерки по исторіи кодифікації мѣстныхъ гражданскихъ законовъ при графѣ Сперанскомъ“. Автор за Нольде докладно передає історію праці над окремим зводом законів для правобічної України, загалом для т. зв. „Западнаго края“. Сей звод, наслідком крайньої підворливости російського правительства до України ніколи не ввійшов в життя, за те деякі його частини в X т. загального кодексу законів було приложено в практиці для лівобічної України, при чім деякі статі спеціально давного литовсько-українського права стали обов'язковими для цілої імперії. З методичного боку треба закинути сій статі те, що автор занадто слідкуючи за первовзором, за багато місця присвячує верхній історії складання того кодексу, а замало вдаєть ся в саму суть річи, не звертаючи уваги напр. на те, що Україна за час свого менше більше самостійного існування вспіла в своїм життю так відокремити ся, що певважаючи на нівелиаторські змагання російського уряду не можна було цілком прикласти до неї законів, вироблених або на підставі иншого життя або по шаблону. Щоб покінчити з відділом історичних статей згадаємо ще про

статейку дра Ів. Франка: „Тен як історик французької революції“ (III, с. 598—602).

Цінним матеріалом для найновішої історії українського відродження можуть послужити деякі річи в Ірупи споминів. Для нас особливо цікаві в огляду на особу, від якої походять, „Автобіографічні записки“ (VII, с. 3—17; VIII, с. 193—204; IX, с. 387—407) пок. історика В. Антоновича, що помер в сім році. В записках такого визначного ученого й громадського діяча, яким був Антонович, згори можна було сподівати ся високо інтересного змісту, й надія справді не заводить. Крім того, що відносить ся до особи самого автора „записок“, що кидає цікаве світло на еволюцію в його, так сказати, національній кар'єрі, маємо тут і там по „записках“ розкиданих багато звісток, які належать до історії, історії побуту на правобічній Україні, — звістки тим більше інтересні й важні, що походять з безпосередньої обсервації такої людини. Причинками до історії радикального руху в Галичині, а власне в справі його зв'язків і підмоги йому в російській Україні будуть спомини написані д-ром Ів. Франком п. в. „Микола Василевич Ковалевський“ (I, с. 124—138) і полемічна відповідь на се дра Ром. Яровевича: „До споминів дра Ів. Франка про Мик. Ковалевського“ (IV, с. 170—173). Сі спомини, а головню дра Франка, особливо подані тут листи Ковалевського, дають багато цікавого для вияснення початків радикального руху в Галичині, та ще більше лишають по собі прикрого вражіння відслонюючи багато негарних і неідейних учинків деяких людей, що стояли тоді на чолі будь що будь ідейного політично-суспільного руху. Таким самим причинком до історії визвольного руху в Росії при кінци 70-х рр. а властиво до участі в нім Українців треба вважати спомини М. Симонівної: „Бувальщина“ (IV, с. 68—74), а знова характеристикою „санітарної“ діяльності російської бюрократії на Україні спомини О. Юркевича: „Холера 1892 року в Київщині“ (VI, с. 500—516).

Що до скількості, то і в сім річнику, як звичайно переважають статі по історії літератури, літературно-критичні, літературні характеристики, посмертні згадки про письменників і т. ин. Зачинаючи від статей загальнішого характеру скажемо насамперед про велику працю Ол. Грушевського, розпочату ще в минулому році, а в сім скінчену „Сучасне українське письменство в його типових представниках“ (III—IX, XI—XII). Не вдаючи ся в обговорювання характеристик поодиноких авторів ми звернемо увагу на загальний погляд даний автором, так сказати ре-зюме цілої його праці, яка кінчаєть ся оглядом й оцінкою найновіших літературних появ в 1907 р. В згаданім резюме автор переходячи і підкреслюючи по черві всі зміни, які в ідейних напрямках переходила українська література, підносить як основний її принцип, що ніколи не спро-

невіривши ся реалізмowi й демократизмowi вона усе впарі йшла в дійсним життем в його, так сказати, матеріальних об'явах, а в ідейних мотивах ніколи не дала себе попередити розвоєви гуманних ідей. Знак, що наша література за весь останній час була все живуча, а се пророчить найкрасні надії на будуче. Для нашої суспільности, яка по обох боках кордону ніколи не грішила й не грішить досі особливим знанням літератури а особливо загальним її ходом і розвоєм, згадана статя може послужити дуже доброю орієнтацією в сій справі. Більше спеціальний характер має інтересна біографічно-критична статя В. Доманицького: „Марія Олександровна Маркович — авторка „Народніх оповідань“ (I, с. 48—75). Автор основуючи ся на невідомих досі документальних даних (головню кореспонденції пок. авторки) взяв ся розв'язати один з найцікавіших проблемів-загадок нашої новішої літератури, а саме: хто був автором „Народніх оповідань“ Марка Вовчка, яких авторство одні приписували власне Марії Марковичевій, а другі її чоловікови. Автор сеї статі розглянувши на підставі згаданих матеріялів докладно біографію пок. письменнички, а спеціально її виховання, відношення і вплив на неї її чоловіка Опанаса Василевича, дальше відношення її до гуртка українських письменників, а спеціально до Куліша, доказує, що власне вона а не її чоловік була авторкою тих оповідань. Пова тим д. Доманицький стараєть ся очистити пок. авторку з різних закидів, які її роблено з різних боків за її відношення до чоловіка і т. д. Очевидно, маючи на увазі приведені автором докази, трудно перечити його головному виводу, хоч треба сказати, що й тепер далеко не всі українські письменники, що сею справою займали ся, годять ся в твердження д. Доманицького про авторство Марковички. Се й зазначено було зараз по предложенню автором першого начерка його праці на одному з засідань Київського Укр. Наукового Товариства. В зв'язку з тим треба згадати ще тут певеличку замітку тогож автора „Марко Вовчок про Куліша“ (X, с. 50—52), в якій автор репродукує один з ненадрукованих листів Марії Марковички, де подана характеристика Куліша — зрештою менше-більше згідна з тим, що досі про Куліша було відомо.

Розмірно найбільше маємо тут літературно-критичних статей й критичних, чи то про цілу діяльність даного автора чи про одну яку небудь літературну збірку. І так М. Мочульський в статях: „Поєві Стефана Чарнецького п. в. В сумерку“ (II, с. 394—399) і „З сучасного письменства. Один з дідактів“ (О. Лупцький) (XI, с. 361—363) виказує посторонні впливи на творах згаданих двох поетів, наймолодшої генерації. Г. Шерстюк дає оцінку: „Нарисів й оповідань П. Барвінського“ (V, с. 350—355), а також і загальну характеристику сього письменника в посмертній згадці: „Павло Барвінський“ (некрольог)

(X, с. 174—177). В. Леонтович присвятив довшу критичну статтю збірничковій „Даві“ (III, с. 606—618), де піддав основному розглядові драму В. Винниченка: „Щаблі життя“, виказуючи малу літературну вартість й пестійність проголошених в сім творі ідей. Нарешті Д. Дорошенко в „Новинах нашої літератури“ (XII, с. 632—635) подав доволі основну рецензію на перший том писань Куліша, виданих в Києві в редакційною частиною — російською. Той сам автор дав гарно написаний артистичний силует нашої найкращої драматичної артистки Марії Заньковецької (II, с. 312—319) в приводу 25-літнього ювілею її сценічної діяльності. Врешті маємо тут поміщену промову проф. М. Грушевського в часі похоронів В. Антоновича п. а. „Памяти Володимира Антоновича“ (IV, с. 20—21), в якій піднесено головні моменти в житті й діяльності знаменитого вченого й громадського діяча, підчеркуючи значіння його праці для українського народу. Минаючи дві статейки на одну і ту саму тему хоч кожда в них написана на інших основах, а власне проф. М. Сумцова: „Небесний огонь“ (I, с. 98—102) і дра Ів. Франка: „До історії „небесного огню“ в Єрусалимі“ (IV, с. 166—169) закінчимо огляд сеї групи статей „Літературними вражіннями“ (IV, с. 129—138; VII, с. 120—129) Г. Хоткевича. Правду мовити, то обі статі викликають доволі неприємне теж „вражіння“ — а врешті здивування і кінець кінцем запитання: що се таке? Бо коли остаточно можна погодити ся в істинування першої в них, де поминаючи дивоглядний тон і спосіб вислову — в усякім разі не конче щасливий — маємо бодай зміст, а власне оцінку чи то „вражіння“ в „Щаблів життя“ Винниченка, то в другій навіть того нема. Власне лишив ся тут лишень тон і стиль — без змісту вже — піднесений до сеї степені супроти попереднього; якісь порвані фрази, кивки та морги невідомо в чию сторону, якісь кривляння та ломанці. Не думаємо, щоби сеї статі чим небудь причинили ся до вартости журналу, або що небудь розяснили.

Як усе, так і в сім році звертав Л.-Н. Вістник бачну увагу на все, що діється в близькій периферії України й українських справ і що може коли не просто то бодай посередно як небудь зачепити українство. Виходячи в такого погляду помістив журнал велику історично-публіцистичну працю М. Ловинського: „Польська народова демократія“ (III, V, IX—XII). Польська народова демократична партія одна в найбільших, коли не найбільша в польських партій, а в нас в Поляках чимало рахунків, через те для нашої суспільности треба добре орієнтувати ся в змаганнях особливо сеї партії, яка може головню супроти нас звертаєть ся. Автор подає докладно історію розвою сеї партії, еволюції, які вона перебувала, а врешті в супереч поглядам інших польських партій (по части може й наших), характеризує народову демократію, як вплив тра-

диції давньої річи посполитої — антизевом принципі свободи і рівноправности інших народів. М. Залізняк дав коротке справоздання в „Все-славянського візду поступової академічної молодіжи“ (III, с. 167—171), візду, що відбув ся в імя інших принципів, ніж інші „неославянські“ конференції і візди, що власне уможливило брати в ньому участь і нашої молодіжи. М. Вороний в статі: „З чернігівських свят“ (X, с. 178—186) розказує про хід ювілейного обходу 1000-ліття істнування Чернігова і Археологічного візду, що рівночасно в Чернігові відбував ся. Чернігів — город український, візд по предметах своїх запять теж дотикав головню України, а мимо того Українці не могли ні в однім ні в другім прийняти участі, дякуючи тому, що ведення одного і другого опинило ся в руках ворожих українству елементів. Нарешті згадаємо ще за статю М. Гехтера: „За синтезом“ (Сторінка в історії російського єврейства — VII, с. 84—99). Тема була б вдячна, наколи б автор зайняв ся був бодай вчасти відносинами Жидів до українського народу, серед котрого їх тільки живе. А так статя для нашого читача представляєть ся менше інтересною й нічого йому не дає.

За те менше маємо статей, які б займали ся, сказати б, матеріальним положенням України. З тих, що їх маємо тут, три стоїть між собою в певнім органічнім звязку, і обговорюють економічно-аграрне положення деяких частей української території в звязку з загальним положенням у всій Росії. І так М. Гехтер на питання: „Чи можлива в нас інтенсифікація селянського хліборобства?“ (II, с. 361—368), до якої накликають противники примусового відчуження і наділення селян землею — відповідає заперечуючо. Така чи инша система хліборобства тісно звязана з загальним економічним ладом даного краю і вимагає певних даних, а автор на підставі цифрового матеріалу виказує, що на Україні а тим менше в Росії економічний лад не має доконче потрібних даних для інтенсивного хліборобства. О скільки попередня статя більш теоретично-схематична, о стільки вона може послужити вступом до дальшої, В. Василенка: „Маломемеле і наслідки його в Полтавщині“ (X, с. 87—105), в якій автор на підставі дуже докладних статистичних даних малює сумне положення селянського хазяйства в Полтавщині і для уліпшення його кладе цілий ряд конкретних постулатів для переведення їх в життя законною дорогою. Зате статя А. Яковлева: „Аграрні перспективи“ (V, с. 252—269), в якій схарактеризовано аграрну політику російського правительства, служить свого рода негативною відповідю на раціональні постулати, які виснував Василенко в своїй статі. Урядова політика оснований на інших принципах, як: проголошення петикальности права власности, вихід з „общини“, розв'язання питання про уліпшення хліборобства при помочи „селянського банку“ і „землеустроїтельних ко-

місій“, а врешті переселення. Автор обговорює переводження цих завдань уряду на практиці, та виявляє, як в результаті вийшло банкрутство усіх тих способів. Той сам автор в статі: „Державні фінанси в Росії“ (I, с. 147—151) займає ся розглядом державного бюджету в 1907 р. в другій думі.

Біжучі справи так українського, як російського і заграничного життя пильно були потовані і обмірковували в систематичних оглядах Ф. Матушевського („З українського життя“), М. Лозинського („З австрійської України“), В. Піснячевського („З російського життя“) і В. Панейка („За границею“).

Душею журналу, як і в попередньому річнику, були статі проф. М. Грушевського. При огляді Л.-Н. Вістника за минулий рік ми мали нагоду схарактеризувати їх тон і мотиви і оцінити значіння, і то не тільки в огляду на вартість журналу. До сказаного нами там не багато прийде́ть ся додати. Вони внутрішню з собою тісно зв'язані, не вважаючи на зверхню різнородність тем; жите даного народу все таки щось ціле, хоч може не завжди, як напр. у нас іде по згори установленому шаблону. Часами вириває на зверх одна проява, знова иншим разом друга, звідти й різнородність тем. Річ в тім, щоби мати настільки бистре око і в даний момент схопити те, що вимагає або пояснення, або падання йому відповідного напрямку. Се ми бачимо власне на публіцистичних статтях ш. професора в сім річнику, де не пропущено ні одного значнішого прояву без оцінки („Антракт“ — I, с. 116—121; „Памятник Шевченку“ — V, с. 209—211; „Кров“ — V, с. 380—385; „Ще про культуру і критику“ — X, с. 121—136, і згадана нами „Ще одна повість про те, як посварили ся Іван Іванович з Іваном Никифоровичем“), ні одного питання, яке мало ширше значіння, без пояснення („Українство і всеславянство“ — VI, с. 540—547; „Не пора“ — VII, с. 130—140). Додати належить, що в сім останнім випадку наша суспільність справді пішла відповідно до тих ноеспень. Особливо звертаємо увагу на статю „Антракт“, яка по силі малюнка і темпераменту не легко знайде собі рівну навіть між публіцистичними писаннями самого ш. автора і малюнок „обивателя“ так і лишить ся історичним.

Не зменшила ся, а радше поширила ся в сім річнику скількість статей на загальні і чужі теми. Так маємо цікаву статю дра Ів. Франка про „Сучасні досліди над святим писемом“ (II, III, IV), на жаль не скінчену, мабуть в приводу хороби автора, і почасти зв'язану з певною темою статю: „Нововіднайдений уривок євангелія“ (V, с. 34—39); його ж переклад деяких пісень Сапфони з інформаційним вступом (V, с. 303—4). Дальше маємо кілька дуже інтересних статей В. Панейка на філософські теми, як: „З сучасної літератури про етику“ (VI, с. 521—532;

„Культура й критика“ (VIII, с. 279—287); „З проблемів теорії пізнання і метафізики“ (IX, с. 489—500). Сі статі особливо належить зазначити, як одну в перших проб того рода літератури у нас. П. Понятенко в статі: „Маркс в національним питанню“ (VIII, с. 256—272) вказує на деякі помилки творця новочасного соціалізму в розумінню і розв'язуванню національного питання, порушуючи при тім справу взаємин між інтернаціоналізмом, космополітизмом і національністю. Характеристикою проф. Грушевським Толстого (IX, с. 535—537) в приводу його 80-літніх уродин і оцінкою М. Цеглинського двох найновіших творів д'Ануційо і Гавитмана вичерпує ся група статей на теми з чужого життя, коли не брати під розгляд інтересних вражень в подорожі проф. Грушевського „По світу“ (X—XII), яких маємо тут тільки початок. В огляд відділу: Бібліографія не будемо ся вдавати.

Не менш сильно була в сім річнику заступлена і красна література тими самими менше більше письменниками, що і в минулому році, у всіх відділах: поезії, повісти, новелі і драми. З більших річий назвемо драму Лесі Українки „Касандра“ і оповідання „Розмова“, повість М. Чернявського „Варвари“ і поему „Князь Сарматії“ і т. д. Тутже в перше появили ся на світ деякі, недруковані досі в ріжних причинах, твори Марка Вовчка, як „Дяк“, „Пройдисвіт“, „Лист з Парижа“, „Як Хапко солоду відрік ся“ і „Гайдамаки“. З чужих літератур крім дрібніших поезій і новел маємо тут дві великі повісти Айтона Сінклера „Нетри“ в прекраснім перекладі письменника М. Левицького і Райдера Гаґгарда „Беніта“.

Рік 1908 означив ся певного рода ослабленням українського життя і пониженням настрою серед української суспільности по обох боках кордону не тільки наслідком деякого розчаровання супроти надій попередніх літ, але також валежно від такогуж ослаблення в державних органах, в яких живе український народ, особливо в Росії. Та не можна сказати, щоби се ослаблення відбило ся на ЛНВістнику. Правда, інтенсивність його лишила ся така сама, за те він розширив свою, сказатиб, діяльність чи що, в напрямі екстенсивности, побільшаючи в сферу своєї обсервації.

I. Д.

Головний політичний орган української національно-демократичної партії в Галичині — щоденне Діло — принесло в 1908 р. у своїх фелетонах і статях виїмково багато різнородного й цікавого матеріалу до національно-культурної й соціально-політичної історії українського народу від найдавніших до найновіших часів. Деякі з них вийшли окремими відбитками й були вже обговорені на иньшій місци нашого журналу, — отже: др. В. Щурата, Українські жерела до історії філософії (ч. 59—64); др. Ів. Копача, Знання філософії на Русі (Критичні замітки до статі дра В. Щурата) (ч. 84); др. В. Щурата, Аби баламут-

ство не ширило ся... (Відповідь др-ови Ів. Копачеві) (чч. 89—90) — всі три в Записках т. LXXXIII; др. В. Щурата, Сьвято-оуфрєйський монастир у Львові (Історія його нивішніх будов) (чч. 280—281) — в Записках т. LXXXVI. Дещо, як пр.: др. Іл. Сьвятицького, Відродження білоруського письменства (чч. 16—22), що вийшло окремою відбиткою, повинно також бути обговорене окремо.

З наукових статей національно-культурного характеру занотуємо ще (в хронологічному порядку): др. В. Щурата, З „Гуцульщини“ до „Слова о полку Ігореві“ (ч. 8), — автор, опираючись на праці проф. В. Шухевича п. в. „Гуцульщина“, пояснює деякі лексикальні появи й поетичні образи „Слова о полку Ігореві“ архаїчною гуцульською лексикою й гуцульським поетичним світоглядом (пр. аркучи — гуц. (п)аркучи = рькучи = рекучи; растыкашеться = гуц. си розстекли = ровбігати ся; смага = гуц. смажити = жарити, жар, огонь; стрікусь = гуц. штрикнути = скочити, перескочити, вискочити і т. д. — всіх прикладів автор наводить 23; те саме робить він також і в поодиноким поетичним образами). Др. В. Щурата, Найстарша лірика в українській літературі (ч. 92) — автор говорить про т. зв. плач Богородиці, який на Україні належить до найпопулярніших тем релігійної поезії від найдавніших часів й якого перша, найраньша запис (властиво перерібка в одній проповіді Кирила Турівського) походить із XII ст.. Ол. Пеленський, Про київську старовину й її розкопи (ч. 163) — характеристика київських памяток й археологічних розкопок д. Хвойка. М. Мочульського, Дещо про український вертеп (ч. 5) — реферат з праці дра Ів. Франка п. в. До історії українського вертепа XVIII в. С. Павленка, Польська шляхта на Русі (Історичні перспективи з приводу смерті Андр. гр. Потоцького) (ч. 100) — стаття сконфіскована австрійською цензурою. Проф. М. Грушевського, Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659 (ч. 141) — погляди й ради королеви корон. обозного й нізнійшого браславського воєводи А. Потоцького, висловлені в його листі п. в. Przestrogi Andrzeja Potockiego, oboznego koronnego o Ukrainie 1659 (Памятники київ. археологічної комісії, т. III, ст. 299—304). М. Возняка, Передмова Головацького до викладів української філології (В шістьдесятилітє креовання катедри української мови на львівським університеті) (ч. 294) — вступний виклад проф. Я. Головацького на львівським університеті дия 31 грудня 1848 р. Т. Реваковича, Спомини з минушого (З нагоди смерті Плятона Костецького) (ч. 97) — спомини про студентські часи сього останнього з громадських діячів у Галичині марки „gente Ukraini natione Poloni“. Ол. Борковського, Як повстала „Просьвіта“? (ч. 276 — передрук із „Письма з Просьвіти“) — інтересні спомини про засно-

ванне одної з найстарших і найповажніших українських інституцій в Галичині — товариства „Просьвіта“; Х., Зі споминів про Т. Г. Шевченка (ч. 50) — спомини про нашого поета п-ні Юліє, дочки гр. Толстого, президента петерб. Академії штук, де вчив ся Т. Шевченко; Ів. Франка, Будятинці (ч. 12—13, 15) — виймки з інтересної невиданої драми, написаної в 1861 р. невідомим автором-Українцем польською мовою, що в різкою сатирою на українську безхарактерність та безсоромність, ренеґатство та самоупіщення; М. Садовського, З театральних агадок (чч. 27—29 — передрук з „Літ.-Наук. Вістника“).

Крім вичислених наукових статей є ще декілька більших рецензій і справоздань з поодиноким наукових і публіцистичних новинок, з яких деякі мають навіть характер серйозної наукової полеміки. Тут згадаємо широку рецензію д. Михайла Павлика на нове московське видання творів Мих. Драгоманова п. в. М. П. Драгомановъ, Политическія сочиненія. Т. I. Москва, 1908 (чч. 71—75) — в якій рецензент подає свої критичні замітки до вступної статі редактора сього видання д. Б. Кістяківського (п. в. М. П. Драгомановъ. Его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь); дальше того ж автора: Автономія України в українським соціально-демократичним освітленню (чч. 156—160, 163) — рецензія на працю М. Порша, Про автономію України (Київ, 1908, ст. 124+2); дра Ст. Томашівського рецензія на М. Грушевського, Історію України-Руси т. VI (ч. 92); Ю. Романчука, Три нові видання Шевченка (ч. 5) — рецензія на три нові видання Шевченкового „Кобзаря“ (2 у Львові — Наук. Тов. ім. Шевченка й Просьвіти й 1 у С.-Петербурзі — українське Благотворительне Товариство), — вийшла також окремою відбиткою; дальше рецензія В. Пачовського на „Ілюстровану історію України“ Мик. Аркаса (ч. 88); Ів. Крипакевича, Історія одного письменника (ч. 165) — справоздання з розвідки д. Мих. Возняка про Лавр. Зизанія (Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія. Львів, 1908); Ів. Кривецького на Записки Наук. Тов. ім. Шевченка тт. LXXXI—LXXXIII (ч. 198); Мих. Лозинського на книжку д. В. Липинського п. в. Szlachta na Ukrainie (Поворот до народности покиненої батьками — чч. 292—293); проф. дра Ів. Копача на „Літ.-Наук. Вістник“ (чч. 24—25) й відповідь д. Мих. Лозинського п. в. Проф. дру Ів. Копачеві — кілька пояснень (ч. 26); Ст. Балея, З нашої філософічної літератури (ч. 98) — критичні уваги про книжку проф. дра Ів. Копача п. в. Що таке людське думання?; відповідь дра Ів. Копача п. в. Мому критикові (ч. 115) й репліка Ст. Балея п. в. Гльосси до відповіді дра Ів. Копача (ч. 116); вкінці цілий ряд дрібних бібліографічно-інформаційних заміток про найновіші появи на українським книгарським ринку п. в. Що читати? (чч. 267—269, 282, 286, 289).

З інших статей згадаємо: С. Томашівського, Некрольоґ проф. В. Антоновича (ч. 65); Ю. Романчука, В Шевченкові роковини (промова) (ч. 51); Марііна, Українські артисти-співаки (М. Менцінський) (ч. 9); Ст. Людкевича, Кілька поправок до т. зв. питання про укр. пісенний стиль (чч. 30—31); Homo litteratus-a, De Polonorum in rebus ukrainicis ignoantia maxima (чч. 254—256); М. К., На Україні (Вражіння в подорожі) (чч. 261—264, 266); В. К., Через пороги на Січ (чч. 170—174); др. Ів. Зілинського, Професор Ватрослав Ягіч (характеристика) (чч. 166—167); Ів. Крипякевича, Книжка на селі (ч. 32); Гп. Хоткевича, Що за процес? (ч. 33); Ів. Остапова, Італійський учений про наші справи (ч. 37); Про печери в Кривчу (чч. 248—249) й ин.

Зі статей соціально-політичного характеру зазначимо: М. Павлика, Холмщина і Україна (чч. 136—139); його ж, В справі полагодження язикового питання в Австрії (ч. 92); дра К. Левицького, Організація руських кредитових і господарських спілок у Галичині (ч. 280); дра Л. Когута, Хліборобські спілки на Буковині (ч. 284); Конфесіональні і суспільні верстви в Галичині (за Буяком) (ч. 173); дра К. Левицького, Перший рік парламенту загального голосовання (1907—1908) (чч. 168—172); його ж, Огляд діяльності галицького Союзу 1908 року (чч. 260—263, 265) — сі дві останні статі вийшли також окремими відбитками.

Зі статей загального змісту згадаємо: А. Рамбо, Загальні риси новітньої цивілізації (переклад) (чч. 106—107); Ол. Іванчука, В справі популяризуваня штуки (ч. 23). Вкінці: Люї де Брукера, Спомина про Елізе Реклю (чч. 6—7); Мих. Лозинського, Іван Тургенев (В 25-літні роковини його смерті) (ч. 200); його ж, Лев Толстой (чч. 203—204); Мих. Зобкова, Про університет у Софії (чч. 77—79).

Відділ белетристики вступлений у 1908 р. досить слабо. Зі вісних українських письменників і поетів подибуємо тут: Ів. Франка, З недрукованих поезій (ч. 149); М. Яцкова, Вечірні збітки (ч. 55); його ж, Яків Моренга (ч. 67); його ж, Зерно гірчиці (ч. 80); П. Карманського, З поезій (ч. 92); М. Дерлиці, Клим (ч. 39, 43, 44) й ин. З чужих: Е. Золя, Кров (ч. 135); П. Бурже, Графиня Кандале (чч. 111, 113); Гі де Мопсан, Сильна як смерть (вийшло окремою відбиткою); Л. Толстого, Не можу мовчати! (чч. 161—162); В. Реймонта, Мужики (у 1908 р. не покінчені — виходять також окремою відбиткою). Окремо згадаємо ще про гарні переклади дра В. Щурата п. в. З німецької лірики (А. Аара, Г. Альмерса, Ю. Штурма, Г. Льорма, Г. Бетге, Г. Гільма, Р. Пруцца) (ч. 219).

І. Кр.

Рада — в вартих уваги статей, що можуть мати тривкіше значіння, треба зазначити отсі: Д. Дорошенка, Українська література в 1907 році (ч. 7—8); Г. Шерстюка, „Просьвіти“ в 1907 році (ч. 19—20); І.

Огієнка, Й. І. Житецький (45-літній ювілей наукової діяльності (ч. 30); І. Огієнка, Українська граматична література (ч. 35—36, вийшла й окремою відбиткою); С. Єфремова, Літературний намул (в приводу „Щаблів життя“ В. Вишніченка) (ч. 45, 46, 48, 49, 51, 53, вийшла окремою відбиткою); Д. Дорошенка, М. Костомаров (ч. 82); Д. Дорошенка, М. П. Старицький (ч. 88); До історії земської школи на Херсонщині (ч. 112, 113, 114, 117, 119 — цікава й багата на факти і спостереження монографійка, вийшла окремою відбиткою); М. Гехтера, Сільська кооперація (вийшла окремою відбиткою); С. Єфремова, Апостол правди і науки (В 13-літню річницю смерті Драгоманова) (ч. 131); Стороннього, Російські археологічні візди і українські вчені (ч. 134—135); Просвітанина, До шкільних справ (ч. 174—177); О. Мицюка, Переселення та внутрішня політика (ч. 187, 189); С. Єфремова, Карпенко-Карий (літературна характеристика) (ч. 200—203, 206—207, вийшла окремою відбиткою); Д. Дорошенка, Білоруси і їх національне відродження (ч. 246, 247, 249, вийшла окремою відбиткою); С. Єфремова, Драгоманов і єврейська справа (ч. 254—256, 259, вийшла окремою відбиткою); М. Кутового, Про сучасні земства і дрібну земську одиницю (ч. 270, 271); Д. Дорошенка, Мих. Максимович (ч. 272); В. Доманицького, Словаки, про їх життя та національне відродження (ч. 276—278, 281—282, вийшла окремою відбиткою). В белетристичнім відділі згадаємо відомий роман Еркмана-Шатріана „Історія одного селянина“, який був надрукований в фейлетонах „Ради“ в гарному перекладі М. та З. Левицьких. *М. З.*

Руслан подавав далі продовжене „Матеріалів до історії зносив Галичан в Буковинцями“, які складають ся з кореспонденції і записок братів Олександра і Осина Барвінських та Ізидора і Григорія Воробкевичів з р. 1869. В чч. 282—291 уміщені „Матеріали до історії Буковинської Русі“ з примітками д. О. М., які дотикають культурно-національного життя Буковини („Русская Бесѣда“ в Чернівцях 1869—1876 рр. — Митрополити. — Університет. — Союз. — Музикальні і сценічні твори Ів. Воробкевича). Цікаві „Матеріали до політики Русинів від часу так званої „нової ери“ пок. Анатоля Вахнянина (чч. 175—200), знайдені між паперами небіжчика, вияснюють багато темних фактів з політичного життя галицьких Українців в кінці минулого століття і значно доповнюють брошуру автора п. в. „Руска справа в роках 1891—1894“ відомостями, які не могли ще бути опублікованими завдяки причинам довірочного характеру. Коротка замітка того ж пок. Анатоля Вахнянина п. в. Про життя питомців і духовенства в літах 1837 і 1838 (чч. 79—81) цікава тим, що зложена на основі оповідання батька автора о. Кліма, сучасника і свідка подій, причім деякі недосконалости поправлені впорядчиком д. К. С.

Серію матеріалів до біографії П. Куліша і до зносин російських Українців в Галичинах подав др. Кирило Студинський: 1) Листи П. Куліша до Ом. Партицького в літ 1866—68 (ч. 1—4, вийшли окремо). — 2) Лист П. Куліша до Мальвіни Климковичевої (ч. 6, 7) — в неопублікованому ще текстом вірша П. Куліша п. в. „Корчемна Кобза“ в порівнянню з текстом перерібки цього вірша п. в. „Народний Дом“, надрукованого в женецькому „Давон-і“; 3) Листи дра Ом. Огоновського до П. Куліша в літах 1889—91 (чч. 8—22), що пояснюють заслуги Куліша коло появи історії літератури Огоновського, для якої Куліш зібрав багато цінного матеріалу і навіть подав нариси літературних силуеток деяких письменників; 4) Анатоль Вахнянин. Листи до Пантелеймона Куліша, писані в р. 1869 (чч. 75 до 171 — вийшли окремо).

В ч. 292 знаходимо лист короля Жигимонта Августа до батька Жигимонта I в дня 14 марця 1545 р., що характеризує Жигимонта Августа, яко оборонця прав і самостійности в. кн. литовсько-руського, яким він був в першій періоді своєї політичної кар'єри п. в. З рускої переписки польського короля Жигимонта Августа.

З статей історичних зазначимо отсі: Ол. Барвінського, Історичний огляд засновин Народного Дому у Львові (на основі жерел) (чч. 20—23, 29—34, 36—42); далі стаття дра Богдана Барвінського п. в. Боротьба самоуправи руского воеводства в опришках (ч. 163—169); Перша гостина цїсаря у Русинів (ч. 177) (невеличка згадка про побут цїсаря Франца Йосифа у Львові і заложено Народного Дому); Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846 — передрук в „Записок Наукового Тов. ім. Шевченка“; в чч. 128—137 надрукований переклад частини університетських викладів пок. проф. В. Антоновича (в літографованого видання „Історія Галицької Руси“) п. в. „Доля Галицької Руси під австрійським правлінням“. Тут же зазначаємо ще дра Б. Барвінського „До справи достовірности оповідання про Грунвальдську битву в т. зв. літописи Биховця“ (ч. 40, 41), в якій автор, аналізуючи се оповідане і ровглядаючи його достовірність, приходить до негати́вних висновків.

„Наукову полеміку“ (пристрастну і характеристичну нахилом переходити на особисті справи і рахунки) репрезентують статі: 1) В. Мильковича п. в. „Ще одна відповідь напастникам“ (ч. 1), а саме — д-рови Ів. Франкови і д-рови С. Томашівському на їх замітки в „Ділі“ з приводу „рецензії“ автора на переклад „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського; 2) „Слівце до справи „Bogurodzic-и“ (по причині замітки дра Щурата „Нові голоси критики про Грунвальдську пісню“), дра Богдана Барвінського (ч. 35); 3) „Чи се легкодушність, чи невдалий дотеп?!“ дра Богдана Барвінського (ч. 51) — з приводу замітки

п. в. „З віденської революції 1848 року“ поміщеної в т. 38 „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“ (Miscellanea, ст. 1—2); 4) „Чи справді шкідлива?“, дра Богдана Барвінського, викликана критичними замітками в „Раді“ і „Літ.-Наук. Вістнику“ про „Історію України-Руси“ Миколи Аркаса.

Смерть двох визначних українських діячів — В. Антоновича і А. Вахнянина викликали кілька статей і заміток, присвячених пам'яті покійників і їх діяльності в чч. 59—62. А. Вахнянининові присвячений ряд статей й заміток в ч. 25—34. На 25-літній ювілей славнозв. артистки М. Адамовської відкликнувся „Руслан“ лише переддруком статі д. Л. Старицької-Черняхівської п. в. „25 років сценічної діяльності М. К. Заньковецької. Крім того знаходимо ще такі статі: „З нагоди одинайцятих роковин смерті П. А. Куліша (передрук в „Раді“ статі М. Ж. з примітками Ол. Барвінського, ч. 38); „Пам'яті Тадея Р. Рильського“ (ч. 224, — за „Радою“) і „Ще до споминів про Тадея Рильського“ (ч. 228, 229, — також за „Радою“); далі: „Пам'яті Володимира Шашкевича“ (з нагоди перенесення його мощей до родинної гробниці) — спомини Ол. Барвінського (ч. 240); „До родословної Федьковича“ (замітка для біографії поета) — подав др. Богдан Барвінський (ч. 175).

З приводу Шевченкових роковин уміщено декілька статей і передруків в ч. 44—9. Ювілеєві віденської „Січи“ присвячена одна стаття (допис в Відня) п. в. „Ювілей віденської „Січи“, а львівській „Просьвіті“ три: „Сорокліте львівської „Просьвіті“, Ол. Барвінського (ч. 269) (історична замітка про засноване і роввиток „Просьвіті“); 2) „Сорокліте львівської „Просьвіті“ (ч. 270, 271 — обходини ювілею філією „Просьвіті“ у Львові в р. 1908 й історична замітка); 3) „До сороклітя галицької Просьвіті“ (ч. 279).

Зазначимо ще деякі статі на сучасні теми українського політичного і національно-культурного життя. О. Осип Застирець, В справі реформи шкіл середніх (Уваги і домаганя в кругів учит. середніх шкіл) (чч. 3, 4, 8—11 — критична стаття про сучасне становище середньо-шкільної освіти з точки погляду українського клерикала); „Польське славянофільство“ і „Польсько-російське примирення“ (в ч. 51—5); Титка Реваковича про еміграційні справи п. в. „Паранська справа“ (відповідь на закиди Стефана Петрицького в бразилійській „Зорі“ оо. Василянам), „Про церковні і народні справи в Американській Русі“ (чч. 261—266, 268); „Церква а костел“, о. Йосифа Заболотного (ч. 214, 215), в якій автор обговорює справу відносин між русько-католицьким і римо-католицьким обрядами; „Ще деякі замітки з нагоди статі п. в. „Церква а костел“ (стаття надіслана з учительських кругів), а в чч. 64—68 передрук роввідки Володимира Антоновича п. в. Про національні типи

народні“, яка появилася під прибраним іменем „Низенко“, в грудневім випуску „Правди“ 1888 р., з замітками Ол. Барвінського; в ч. 234, 235 зрецензована повість „Сагайдачний“, переповіджена за О. Мордовцем Г. Хоткевичем. У відділі белетристики уміщено понад 25 творів з красного письменства, здебільшого оригінальних і ще не друківаних, а між ними оповіданя Осипа Маковея і Богдана Лепкого.

У Буковині за 1908 рік знаходимо дуже мало матеріалів з обсягу „ucrainica“, які могли би мати деяке наукове значіння. Більшість статей — присвячені біжучим справам, а фейлетони — переважно белетристичного змісту. Сі останні містять багато оповідань, драм, віршів, що здебільшого належать перу молодих, початкуючих письменників. Решта статей складається, за невеликими виїтками, з передруків. З „Ради“ новичені статі: А. Б., „Українське житє в Росії за 1907 р.“; Д. Дорошенка, „Українська література в 1907 році“; „Про Марка Вовчка“ (скорочений зміст рефератів, читаних в українському клубі в С.-Петербурзі 12/II 1908 р.); В. Доманицького, „Спомини про В. Б. Антоновича“; В. Доманицького, рецензія на VI т. „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського; Д. Дорошенка, „Українці на Угорщині“. З „Літературно-Наукового Вістника“ передруковано статю Ф. Матусевського „Еміграція в Україні“; в „Діла“ замітку про книжку Буяка „Galicya“ (п. в. „Поляк про Русинів“) і повну похибок і тенденційности статю К. Поліванова — „Сучасний стан українства на лівобережній Україні“. Попри деяких статях навіть не подані відомости, звідки вони позичені. Сюди належать, наприклад, статі: В. Доманицького, „Марко Вовчок“ (на основі нових матеріалів) — реферат відчитаний д. 1 жовтня 1907 року на засіданні Київського Наукового Товариства (з пізнішими поправками); статя проф. М. Грушевського, „Українство і всеславянство“ і ин.

Зі статей, перекладених з чужих мов, зазначимо коротку, але цікаву своїм досить вірним освітлєнєм польсько-українських відносин, статю Рішарда Хармаца п. в. „Русини й Поляки в Галичині“, уміщену в франкфуртськїм двотижневнику „Das Freie Wort“; переклад з російської мови статі д. Миклашевського, надрукованої в київській часописі „Міръ Искусствъ“ п. в. „Українська музика і Лисенко як її представник“; переклад з польської мови статі Богдана Лепкого п. в. „Українське письменство“ (Старі й Молоді) — в варшавського місячника „Sfinks“; нарешті статя „Місія Русинів в Австрії“ — в ч. 10 „Ukrainische Rundschau“ і статя проф. М. Грушевського п. в. „Конець польської іятриги“ — в ч. 136 „Кіевской Мысли“ за 1908 рік.

З оригінальних статей варта уваги статя дра Василя Дутчака п. в. „О спростованю карти власности що до лісів і толок

громадських і сервітутових на Буковині“. Се правнича критична й історична розвідка з приводу закону з дня 11 грудня 1906 р. (В. З. Д. ч. 246), який нормує спосіб ревізії ґрунтових книг. На сумну утрату для української науки і національно-культурного розвитку — смерть проф. В. Б. Антоновича — відкликнула ся часопись статями і замітками, присвяченими його памяти: в ч. 31 знаходимо статю „Володимир Антонович“ (посмертна згадка); в ч. 33 — „Похорони Антоновича“ (за „Радою“); в ч. 45 — Л. Ч...с, „В. Б. Антонович“ (в світлі переписки Драгоманова з Франком), на основі II тому „Переписки“ М. Драгоманова, що вийшов в виданю „Українсько-Руської Видавничої Спілки“ у Львові. З нагоди ювілею звісної артистки М. Адамовської дві лише коротенькі замітки: „Ювілейне сьвято Марії Заньковецької“ (ч. 10) — коротка звістка про обхід ювілею і „Ювілей Марії Заньковецької“ (ч. 9). В чч. 136, 137 — зреферована кн. „Січ“. Альманах в пам'ять 40-роковин основаня тов. „Січ“ у Відні. Львів, 1908 р.; в ч. 32 — поміщений „Начерк організації української поступової партії на Буковині“.

Вкінці занотуємо два завиви до українського суспільства в справах, що безпосередно дотикають ся нашої наукової діяльности: 1) „Кілька слів в справі збираня вишивок“, Марії Трусевичевої (поясненя до відозви „Жіночої Громади“ в Чернівцях про збиранє вишивок) і 2) дра Осипа Маковея, „Літературна спадщина по Ізидорі Воробкевичу“ (відозва до суспільства з приводу виданя творів Із. Воробкевича, в якій автор, подаючи відомости про літературну спадщину письменника, запрошує надсилати ще неопубліковані його рукописи і листи). Ол. Н.

Орган львівського Українського Педагогічного Товариства — Учитель не приніс у 1908 р. — крім одної розвідки д. Ів. Созанського п. в. Олександр Духнович (Угро-руський автор народних учебників і публіцист) (чч. 9—12), яка вийшла окремою відбиткою й буде обговорена на иншій місці — нічого, що безпосередно дотикало б української історії чи письменства. З инших згадаємо: А. Алискевича, Діалекти й літературна мова в їх взаїмнім відношеню (чч. 17—19); дра Ів. Демянчука, Язиковий спір у теперішній Греції (чч. 6—7); дра В. Щурата, Картка в історії європейської драми (про П. Кальдерона де ля Барка) (чч. 4—5); його ж, Новочасна еспанська література (ч. 11). У відділі поезії знаходимо твори: Щурата, Бернсона, Кардуччі, Буде, Арендсена, Ребена, Рішпена, Гарокура, Асника, Конопіцької.

Орган українського „Красного Ревізійного Союзу“ — місячник Економіст (Львів) — не приніс також у 1908 р. ні одної статі, яка мала би історично-науковий характер. Зі статей на сучасні теоретичні й практичні теми занотуємо: С. Кузика, Консумційні спілки на Україні

(ч. 8); І. А., Українська преса про земельну справу (ч. 4); того ж автора, Автономія України (ч. 8); Потребительські спілки в Київщині (ч. 12); М. Гехтера, Сільська кооперація в Росії (ч. 12); П. А., Економічні нариси (ч. 2); Н. Биховського, Межі капіталізму в сільському господарстві (чч. 9—12), переклад вийшов окремою брошурою; В. О. Тотоміанца, Принципи й теорія кооперації (чч. 11—12), переклад — вийшло окремо; В. А. Поссе, Ідеали кооперації (ч. 10), переклад — вийшло окремо.

Нива — часопис, присвячена суспільним і церковним справам галицької України принесла в 1908 р. між ин. дві статі д-ра В. Щурата. Перша — п. в. Із студій над почаївським Богогласником (чч. 12—17) — вийшла окремою відбиткою й була обговорена вже докладніше в Записках, т. LXXXV; у другій — п. в. Св. Іван Золотоустий на Русі (чч. 5—6) — автор виказує значний вплив писань Золотоустого на старо-українське письменство у найважніших його творах і напрямках (Златоструї, Златоусті, Маргарити, Ізмарагди, — проповідництво, педагогічно-дидактична література [Побученія, Посланія], вірші, пісні й ин.) починаючи XI-тим, а кінчаючи XVIII-тим вв. У спеціальній екскурсії виказує також залежність від Золотоустого вченого посланія київського митрополита Никифора до в. кн. Володимира Мономаха (XII ст.). З инших занотуємо інтересні замітки о. М. Стрільбицького п. в. Дім галицько-руського священника в I-ій половині минулого століття (ч. 4) — продовження таких заміток його у „Ниві“ в 1906 р. (чч. 1—4) і (передрук в „Руслана“ чч. 254—256), о. П. Філяса п. в. Причинки до історії руської Церкви в Канаді (ч. 24). Вкінці вгадаємо бібліографічні замітки о. Й. Боцяна п. в. Із церковної штуки (ч. 2) — реценції на: В. Щербаківського, Деревляні церкви на Україні; Е. Сіциньського, Южно-руское церковное водчество; К. Мокловського, Sztuka ludowa w Polsce, — і такі ж його замітки п. в. Каталоги старинностей (чч. 20—21), — на: др. Іл. Свенціцького, Каталогъ книгъ церковно-славянскої печати; — Описъ музея Ставропигійскаго Института во Львовѣ; — Церковно-и русско-славянскія рукописи публичной бібліотеки Народнаго Дома во Львовѣ; — Описаніе иноязычныхъ и новѣйшихъ карпато-руськихъ рукописей бібліотеки „Народнаго Дома“ во Львовѣ; — Описъ рукописів Народнаго Дому в Колекції Ант. Петрушевича т. I.

Орган наймолодшої генерації наших письменників і письменничок (переважно зі шкільних лавок) — **Бжоза**, що в початку 1908 р. став виходити щомісячними випусками у Львові під ред. д. М. Венґжина, не приніс у своїм науковім відділі нічого для нас інтересного. Одинока стаття історично-літературного характеру д. М. Евшана п. в. Коваччина в українській поезії (чч. 3, 5—8) — надто загальна й поверховна, щоб

могла зацікавити історика українського письменства. У белетристичнім відділі зустрічаємо цілий ряд нових, незвісних дотепер імен і псевдонімів; ві старших відомих письменників дд. М. Яцкова і М. Чернявського.

Орган угорських Українців тижневик **Наука** (Унгвар) не принесла нічого цікавого. Занотуємо хіба П. Мацкова, Історія гр. кав. русс. церкви св. Іосифа Обручника въ Toronto, Ohio (півн. Америка) (ч. 14) і Е. Невицького, Практична грамматика О. А. Волошика (ч. 13) — рецензія на нову Грамматіку народньої угро-руської мови, яку редактор „Науки“ О. Волошин видав мадярською мовою й яку мадярська Академія у Буда-Пешті преміювала 200 коронами.

І. Кр.

Бібліографія

(рецензії та справоздання).

Б. А. Романовъ — Смердїи конь и смердъ (по Лѣтописи и Русской Правдѣ). (Извѣстія отд. рус. языка, 1908, III, с. 18—35).

Автор спинаєть ся на звиснім оповіданню про княжий вїзд на Долобськїм озері. Аналізуючи його, він приходить до переконання, що в сїй нараді, як говорили про час, коли зробити поход на Половців, то ішла мова не про участь в тїм походї смердів, а смердїх коней, і робить з того такі виводи:

- смерди не беруть участи в загальнім походї;
- віче не може смердами распоряджати;
- смерди дають в похід своїх коней, на княже слово.

Сї виводи противлять ся звичайним поглядам на смердів. Автор не приймає звичайного тепер, подвійного толковання назви „смерд“ в значінню ширшїм — всіх підданих, і в значінню тїснїйшїм — селян, дрібних власників-хліборобів; він бачить тільки княжих селян, і аналізую постанов Рус. Правди про смердів потверджує сей погляд: смерди княжі люде в тїснїйшїм значінню.

Не вважаючи одначе на дотепність вихідної гадки, і на досить значну зручність, з якою автор аргументує свої погляди, можна тільки похвалити скромне закінчення, що замикає його статю: „Сказанное, конечно, не разрѣшаетъ вопроса, но, думается, нѣсколько обосновываетъ законность самой его постановки“. Сама вихідна гадка, що смерди служили тільки своїми конями (воєнно-кінська повинність), хоч в даного тексту виходить зовсїм правдоподобно, ледво чи може бути прийнята: дуже тяжко помирити такий воєнно-кінський побор на війну, без притягання до війни самої людности, з иньшими обставинами і фактами тоді-

шнього жита. І ті дальші виводи, які автор робить потім в явязку з сими відкриттями, дуже гіпотетичні. Статя безперечно интересна ріжними толкованнями й поміченнями, відкриває у автора смілу конструктивну гадку, але поставленого питання про смердів справді „не розрїшає“.

М. Грушевський.

II. Голубовскій — Интересный юридический случай конца XI вѣка (К., 1907, ст. 10).

Се відбитка в юбилейного збірника пок. Антоновича, не виданого досї за смертю редакторів, і одна з останнїх робіт покійного кївського ученого. Я мав нагоду згадувати побіжно про неї в своїм некрольовї про пок. автора, — сподївав ся тоді скорого виходу збірника, але він не вийшов досї. В сїй статї пок. історик в звичайною свою віртуозною тонкістю обробляє оден маленький епівод — оповідання про чудо Бориса і Гліба над невільницею в м. Дорогобужі. На зачїнне його в становища історії нашого права я вказував ще в своїй Історії Київщини (1891), потім в Історії України Руси (т. III, с. 324 другого видання); але в історично-юридичній літературі якось оминали сей интересний епівод. Пок. Голубовський трохи розійшов ся зі мною в розумінню його. Він бачить в сїй жїнці в Дорогобужа, про яку оповідає чудо, не „робу“, а закупку. Думаю одначе, що на се нема сильних підстав, які б змусили нас відійти від букви оповідання, яке називає її робою. Зовсїм вірно аналізуючи далї ту юридичну норму, яку дає се оповідання, покійний автор пробує реставрувати в стилю і формі Руської Правди вигляд сеї норми, про невідповідальність свобіднороджених дітей за фізичну неадатність своїх батьків-невільників (або закупів): „а закупъ не скончеваєтъ цѣну, то дѣтямъ не надобѣ, оже ся родили незакупли; оже закупли — то скончати“. Нарешті, не вдоволяючи ся й тим, доповняє текстом чуда звисний, дуже неясний і сумнівний в своїй нинїшній формі параграф Р. Правди, в такїй формі: „Оже господицъ приобидитъ закупа, а уведеть ему вражду, то лихомъ быти ему цѣны его; а оже увередитъ цѣну или купу ли отарицю, то то ему все воротити, а за обиду платити ему“. Зроблені сї реставрації тонко, дотепно, — але можуть мати вартість тільки гіпотетичну.

М. Грушевський.

Н. Петровъ — О новооткрытой киевской монетѣ XIV вѣка, Харків, 1908, ст. 8 (в XVIII т. Сборника Харків. Іст.-філ. тов.).

В вересні 1906 р. під м. Трипілля знайдено горнець з срібною монетою, з іменем Володимира Ольгердовича, князя кївського, коло сто штук. Про сю нахідку подав був замітку кївський нумізмат К. Болсуновский в час. Кїєвлянинъ, 1906, ч. 296. Він вказав на напись сих

монет, прочитану ним як „Романинов“ і на підставі цього привязав сю монету денарами князя Романа, згаданого (анахроністично!) в звісній оповіданню рус.-литовської літописи про похід Гедимина на Київ, а цього Романа зробив київським князем в рр. 1320—1362. Проф. Петров, оглянувши одну з знайдених монет і фотографії з кількох інших, насамперед відкидає лекцію д. Болсуновского, читаючи напис на монеті „маониновъ“ й толкуючи її так: ма(стер) они(сим) новь(городець). Толкування у всякім разі не дуже правдоподібне, і вимагає уважної перевірки сеї легенди на самих монетах. По друге, проф. Петров не годить ся з звичайним поглядом (висловленим нок. Антоновичем), що в центрі написи ми маємо татарську тамгу, а додає тут ініціали князівського імені І. С., або І. S., або К., і бачить тут ініціали імен Івана-Скиргайла і Кейстута. Дивна була б однак се комбінація імен — Володимира і Скиргайла! Тай контури сих букв не дуже скидають ся на такий ініціал.

З того всього моральна наука була б та, що монети з іменем Володимира взагалі повинні бути простудіовані, і нумізмати-орієнталісти повинні пояснити, що може значити та „тамга“ монет; а особливо докладному студіюванню повинна бути піддана та нова велика нахідка сих монет, які д. Петров уважає Скиргайловими.

В деякі інші подробиці статі проф. Петрова, про які теж можна б було поспорити, не входжу. Було б пожадано, аби ся статейка пок. ученого викликала більше заінтересованне сими монетами, а перед усім добре видання та опись їх нової нахідки. *М. Грушевський.*

Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów granicznych, lustracyi, memoriałów i t. p., wydał prof. Gątkiewicz, Drohobycz, 1906, ст. 407.

Під таким заголовком вийшов збір актів до історії міста Дрогобича і околиці, виданий тамошнім гімназіяльним професором, Гонткевичем, коштом міста. Він обіймає документи від р. 1392 до 1801, ілюструючи історію Дрогобича під польським правом.

Польські королі пізнали скоро значінє Дрогобича задля богатих покладів соли і тому старали ся піднести його численними привілеями. Ягайло надав Дрогобичеві маґдебурське право і вільний вируб дров в королівських лісах на опал і будинки. Жигмонт I повзаяє для удержання доріг в добрім стані побирати по 3 денари від возів, що переїзжали через місто зі солюю або товаром; дозволяє заложити в місті пропінацію і побирати з неї цілий дохід; увільняє села дрогобицького староства грецького обряду як Трускавець, Грушову і інші від відумерцини за викупну суму 500 вол. і дозволяє пасти товар на королівських ланах і лісах без оплати жеровини, котру складали давнійше. Стэфан Баторий

повзаяє кождому з мешканців міста виробляти і продавати і горівку. Пізнійші королі надавали подібні привілеї або затверджували привілеї попередників. Нарешті Йосиф II затвердив Дрогобичеві посіданє громадського майна і пропінації, признав вільний вибір бурмістра і міської ради, позволив мати річні ярмарки і надав новий герб (перший герб надав місту Казимир Великий), який місто до нині має.

Дрогобич вів велику торговлю сілю, по котру приїздили купці з Литви і України. Великі доходи мало місто також з пропінації. Торговля спочивала головно в руках Жидів. Мусіли вони тут осісти ся вже за Казимира Великого, але першу згадку про Жидів в виданих актах знаходить ся за часів Жигмонта Августа 1569 р., в котрім двох Жидів, Самуїл Маркович з Холма і Ізаак Якушів зі Львова виступають королівськими арендарями пропінації. 1578 р. забороняє Степан Баторий чужим Жидам брати аренди і торгувати, крім днів, назначених на торг. Новоприбувший Жид не смів під карою 1000 гривен перебувати в місті довше як 3 дні. Та заборона правдоподібно не тривала довго, бо в 1663 р. жалаять ся міщани перед люстраторами, що Жида, осівши прогив права та мійських привілеїв цілою улицею на передмістю, мають ріжнородні склепи, беруть участь в публичних торгах та шинкують всякими напитками. Саме місто погодило ся з Жидами скоро; в 1664 р. маґістрат, змушений фінансовими клопотами, винаймає Жидам один шинк і 10 склепів, увільняє їх від деяких тягарів та оплат; в спорах між собою можуть вони судити ся самі. Правда, небаром нарікають міщани на жидівські шахрайства, але Жида все таки вістають ся на місці.

До історії цехів маємо грамоту Батория 1578 р., що дозволяє оселяти ся тут і організувати ся всякого рода ремісникам і дарує місце під будинки. З усіх цехів розвивав ся найліпше шевський. Новоприбувший ремісник, який хотів дальше вести своє ремесло, мусів вложити присягу місту, вкупити ся до цеху, закупити в маґістраті ятку і платити з неї до міської каси що року означений чинш. Властитель ятки мав право продати її иньшому за згодою маґістрату (документ в 1754 р.).

Головним укріпленєм міста були мури докола костела, фундованого Ягайлом. З часом вони сильно підупали. Жигмонт I двічі звивав міщан, щоби направляли укріплення, дбали про армату і амуніцію. Але міщани, так само як правительство, не дуже тими справами клопотали ся, як і по інших містах. Люстрація, переведена 1663 р., представляє дрогобицькі укріплення в сумнім стані: палисад на валах нема, тільки одна башта в добрім стані, інші повалені та знищені. Частину тої руїни треба приписати козакам, котрі й костела не віставили в спокою, ушкодивши м. и. органи.

Про житє українського елєменту дають видані матеріали дуже мало

вістий. Воно було утруднене дуже задля некорисного положення Українців в польській державі, головню в Галичині, що найскорше зі всіх українських земель дістала ся під польські впливи, а до того ще в місті в маґдебурьським правом, яке віддавало заряд міста в руки католиків-Поляків, а православних Українців від нього майже цілком виключало. Польські королі пильно дбали про розширене католицької віри, отже і польської народности в українських землях. Вже Ягайло закладає в Дрогобичи костел Пречистої, а парохви дає різні привілеї; наступники Ягайла не забувають за костел та його парохів та дають їм щораз нові докази своєї ласки в формі різних надань. Цілком противно було в православною церквою і її духовенством. Польські королі не тільки не пособляли їм в нічім, але ще ставили перешкоди на кожнім кроці. Українське духовенство поносить разом з селянами такі тягарі як нпр. „відумерщина“; 1540 р. забороняє Жигмонт I на просьбу міщан-католиків православним ставити церкву (sinagogam) в середмістю, мотивуючи заборону тим, що давнійше там не було церкви. Села Дрогобиччини роздають польські королі виключно польським шляхтичам. В документі з 1409 р., яким Ягайло надає 3 села Дрогобиччини: Почаєвиці, Гаї Вижні і Нижні польському шляхтичеві Станіславови Коритці, заявляє король, що бажає „nobilium generum propagines in terris Russiae dilatare“. Під словом „nobilium“ треба розуміти польську шляхту. Наступники Ягайла були переняті такими самими бажаннями та вступали в сліди попередника. Найвисші уряди: староство і війтівство оставали виключно в руках Поляків. До міської ради та судівської лави православних спершу цілком не припускали. Дперва Жигмонт I дозволяє на прошеннє православних міщан в часі коронації сина 1530 р. вибрати 2 радних православних (ritus Rutenici) з загального числа 5, і 3 лавників; але ще в тім самім році на домаганє радних і міщан-католиків зносить ту постанову і обмежує число радних православних на 1, і число лавників на 1. Ся подія, як і цівніша, згадана мною вище справа будови нової православної церкви в 1540 р. свідчить найлучше, на які перешкоди зі сторони католиків, правлячих міщан, були наражені православні в своїх змаганнях до рівноправности.

З часів австрійського володіння треба спізнати, що 1813 р. надав дрогобичський магістрат монастир по Кармелітах, знесених Йосифом II, Василянцям, що мешкали до тепер на Лишнянським передмістю, під умовою, що будуть займатися наукою і удержувати в монастири 3 нормальні класи в німецькій мові. Костел св. Трійці, давнійша власність Кармелітів, перейшов в руки Василян.

Так представляє ся зміст виданих дрогобичьких актів; повного образу життя Дрогобиччини вони не дають. Се і неможливо, коли зва-

жимо, що тільки 104 актів, з котрих коло 30 містять тільки потвердження попередних, обіймають час від 1392—1813 р. отже більше як 400 літ. До життя православних належать безпосередню тільки 3 акти: XVII в 1530 р. в справі участі православних в міській раді і суді, XIX в 1533 р. в справі „відумерщини“ і XXIII в 1540 р. в справі будови церкви (звісний уже давно)¹⁾. Видавець і не дбав про такий повний образ життя Дрогобиччини; він видав тільки всі акти, переховані в дрогобичьким архіві, а тих було тільки 104.

На доповнення подам дещо з рукопису бібліотеки Оссолінських у Львові (під ч. 2901), що обіймає рішення дрогобичького суду замкового в часу від 1753 до 1770 року (але актів з 1763—1768 р. нема). Про українське національне життя згадок і тут небогато. Під датою в 8 марта 1757 р. знаходимо вістку про брацтво при церкві св. Хреста; 14 мая 1757 р. наказує суд місту давати до брацтва при церкві св. Трійці 40 волотих річно з доходу ратушного і горівчаного, згідно з давнійшою постановою Хоментоского, старости дрогобичького, і приреченнє міського магістрату. Під датою в 23 мая 1770 р. згадує ся про донатію короля Яна Собеського Василянцям на Лишнянським передмістю в 6 липня 1691 р. Богаті натомість вістки про ославленого Зельмана Вольфовича. Так довідуємось в акту в 7 червня 1755 р., що Зельман, оскаржений про отруєнє Хоментоского, гетьмана польського коронного, старости дрогобичького, був 1729 р. засуджений на опущенє міста під карою смерти. Одначе по якімсь часі удало ся йому вернути до міста, де як арендар доходів дрогобичького староства в 1752—1755 р. дав ся сильно в знаки головню християнам, а також і декотрим Жидам Дрогобича і околиці. Про его надужитя і злочини свідчать найлучше візнання свідків в 9 червня 1755 р. Довідуємось в них також, що Зельман, купив в професії, походив з убогої родини. На підставі сих візнань суд засудив Зельмана на шибеницю. Але Жиди викупили його за пятьсот червоних волотих від смерти, а суд засудив на досмертну вязницю в ратуші. Про се оповідає акт в 14 червня 1755 р. Майно Зельмана, присуджене покривдженнєм через него, отаксовано на 14.245 польських волотих 28 червня 1755 р. З акту в мая 1757 р. дізнаємо ся, що Зельман майже пів року по засуді старав ся утікати з вязниці; коли його замір викрив ся, дістав імя Jędrzeja і був запроваджений до монастиря Кармелітів. Коли умер, не сказано тут, але в акті в 13 мая 1757 р. говорить ся про него як про умерлого. Про родинне життя Зельмана довідуємось в акту в червня 1757 р., що 1753 р. оженив ся в донькою Мі-

¹⁾ З приводу його дискусія в Записках т. XXX: „До історії „руського обряду“ в давній Польщі“.

хеля Шльомовича в Калуша Лією, а по її скорій смерті в її молодшою сестрою, що вже була заручена в його внуком. *К. Ш.*

А. В. Стороженко — Новия подробности кь біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовскаго (Чтенія кийвські XIX ст., с. 73—80).

— Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами (ibid. с. 67—72).

Се кілька документів і заміток до історії козачини в останній четвертині XVI в.: замітка про родову маєтність Оришовских, „Горшков Ляцький“, в землі Белзькій, повіті Грабовецькій, далі — реляція Оришовского Ст. Баторию про кримські справи і захоплення козаками в неволю двох утікачів-царевичів кримських (1581), лист Саська Федоровича до Оришовского (коло р. 1595) про правдоподібність татарського нападу на Браславщину, лист біск. Верещинського до Саська, 22 марта 1596 р., де він радить йому відстати від Наливайка і покорити ся, нарешті лист Гната Василевича, 15 червня 1597 р., в осторогою про татарський напад. Сей лист має печатку, з козацьким гербом і досить дивною написею: „копиа воиска запоровского“ (чи добре вона відчитана?).

Всі документи видані в рукописній збірці біблі. Замоїських. Замітки до них автора дають мало цікавого. Досить інтересно виглядає фраза про епілог Солоницької кампанії: „Приставшіє кь Наливайку запорожцы, въ числѣ до полуторы тысячи человекъ, по какимъ то соображеніямъ были прощены Жолкѣвскимъ“. Ріже око й гетьманський титул при імені Оришовского; хиба б в лапках („“) його писати.

М. Грушевський.

Левицькій Іаковъ, свящ. — Городъ Путивль (Труды двѣнадцатаго археологическаго съѣзда въ Харьковѣ, т. III, стор. 111—164).

— Историческое прошлое города Сумъ, харьковской губерніи (Труды тринадцатаго археологическаго съѣзда въ Екатеринославѣ, т. II, стор. 79—114).

Обидві ці монографії доторкають ся міст, що стоять на українській території. Перша складаєть ся властиво з двох окремих частин. В першій частині на підставі вже відомих і опублікованих джерел і праць автор подає огляд вісток про Путивль, кінчаючи першою половиною XIX столітя; через те, що автор обмежив ся на самих друкованих джерелах, його огляд вийшов дуже неповний і доривочний, так що його ні в якому разі не можна назвати історією міста. Друга частина праці „Монастыри и церкви г. Путивля существующія и упраздненныя“, як

довідуємо ся з примітки, була друкована в 1900 році в Курських Епархіальних Вѣдомостях. „До неї ми тепер робимо доповнення та поправки“ — каже автор. Одначе перечитавши статю в другій, виправленій і доповненій редакції, думаємо, що шкода було містити її навіть з поправками та доповненнями, бо нічого спеціально нового або цікавого до історії монастирів або церков в українських містах вона не дає, хоч при написанню її автор користав з деяких неопублікованих документів московського архива міністерства справедливости та курської духовної консисторії. Шкода ся тим більша, що ми знаємо, що чимало справді цікавих і вартних праць і матеріалів, ніде не друкованих, переходять ся в портфелях „підготовчих комітетів“ археологічних зїздів і діяк не може побачити світа божого за браком місця і матеріальних засобів у комітетів. А видавати маловартну статю, хоча б і перероблену та доповнену, котра всього тільки пять літ перед тим була друкована, се значить тільки даремно витратити дороге місце.

Друга монографія д. Левицького „Историческое прошлое г. Сумъ, харьковской губерніи“ написана теж виключно на підставі відомих і друкованих праць і джерел. Та через те, що сї праці й джерела подають більше цікавого матеріалу про місто Суми, й сама розвідка вийшла повнішою й цікавішою від першої. Чимало нового й цікавого матеріалу до своєї теми автор міг би знайти в архиві міністерства справедливости в Москві, але добре й те, що він звів до купи й усистематизував розкидані досі по різних виданнях звістки й матеріали до історії міста Сум. Між иншим і на прикладі міста Сум ми бачимо процес витискання українською колонізацією московської. За перших часів існування міста склад його людности був мішаний — почасти московські „служилі“ люди, почасти українські колоністи „черкаси“. В 1678 р. в Сумах налічувало ся московських людей 50 і „черкас“ 246. По перепису, зробленому в 1732 році майором гвардії Хрущовим, в місті Сумах було мешканців: української старшини в їх родами — 46 чол. мужеського пола; козаків — 800 чол. муж. пола; підпомічників — 2704 чоловіка; москалів — тільки 14 чоловіка; пушкарів — 267 чоловіка; робітників — 148, духовних — 49, богодільних — 13, а всього в 975 дворах 3818 чоловіка мужеського пола. З сєї цифри, як бачимо тільки 14 припадало на москалів. Автор теж зауважує се цікаве явище й пише, що в часом число Українців все вбільшувало ся, а число москалів хитало ся і взагалі зменшувало ся. „Причина сьому, — на його думку, — лежала в особливих політичних замірах московського правительства. Воно силкувало ся в одного боку утримати в своїх руках провід в справі оборони нової України і для сього йому були потрібні русекі люди. Їм доручало воно будувати остроги та виконувати гарнізонну службу в ново-

збудованому місті в обов'язково русским воеводою на чолі, бо не було певне в тому, що Українці як слід виконають справу оборони границь, але в часом убуток в москалях все частійше поповнював ся місцевою українською людністю, так що в часом московський елемент зробив ся непомітний. Правительство очевидно поволи переходило до політики довіря в міру свого ознайомлення з Українцями". Се пояснення автора треба признати неповним, бо воно нічого не каже про те, з яких саме причин так сильно зменшувало ся в українських містах початково досить значне число московської людности. Вистарчаючи відповідь на се дав д. Альбовський в своїй монографії про Валки, з якої видно, що до сеї утечі московської служилої людности довели централістичні вмагання московського правительства. Що ж до твердження, ніби то московське правительство „поволи переходило до політики довіря в міру свого ознайомлення з Українцями“, воно в такій формі цілком невірне. Факти свідчать, що московське правительство все ставило ся з недовірем до місцевої української людности, й коли воно довіряло кому, то хіба таким своїм прислужникам з місцевої української старшини, як наприклад „осадчий“ міста Сум, Герасим Кондратєв та його рід, котрі справді були йому не менше вірні від справжніх „русских“, а служили далеко краще від них, бо боячи ся за свої мастки й знаючи добре місцеві обставини, могли як найліпше придавлювати визвольні рухи українського демосу.

Найбільше цікаві розділи третій, де говорять ся про діяльність першого „осадного“ міста Сум, полковника Кондратєва, й розділ пятий, де вібрапо цікавий матеріал для зроуміння, з якою незвичайною швидкістю зростали мастки української старшини. *М. Залівник.*

Handlingar angående konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning år 1704, utgifna af Kungl. samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, genom Carl Hallendorff (Historiska Handlingar, del. 19, № 2), Стокгольм 1908, X+272, 8°.

В останнім десятиліттю має щастє у істориків польський король і саксонський курфюрст Август Крипкий. Тільки дивно трохи, що не польські дослідники ваяли ся ближше сею дуже інтересною історичною фігурою, а більше німецькі (Таке, Цікурш, Шмід, Гілебранд, Філіп та ин.) і шведські (Карльсон, Галендорф і ин.); кождий з них приносить низку нових невнаних фактів в політичній діяльності того короля і додає нових красок до характеристики його самого й тодішнього часу. Все те цікаве не тільки з становища польської чи иншої національної історії, але й із загально-історичного погляду. Недавно отсе появили ся нові матеріали до пізнання політики Августа II перед його детронізацією

1704 р., зібрані Карлом Галендорфом, а видані товариством для видавання рукописів до історії Скандинавії.

Ціла книжка складаєть ся з самих дипломатичних актів з рр. 1697—1704, поділених ось як: I) Акти до політики Августа перед розривом із Швецією: А) Пляни на наддунайські князівства в часі турецької війни; В) Пересправи в Данією і Росією 1698; С) Пересправи через Карловіца в Росії; союзи з Данією і Росією 1699. II) Акти до політики і веденя війни 1701—1704: D) Пересправи в Францію 1701—1702; E) Союз межі Августом і цісарем; F) Відносини Августа до цісаря 1702—1703; G) Вовнні події і проба посередництва в Польщі 1702—1703; H) Вовнні події і пересправи 1704 р. Всіх актів більше сотки; взяв їх видавець з державних архівів дреденського і віденського; переважно подав їх у скороченю, переплітаючи змістом; в текстах задержано всякі формальні окремішности оригіналів; ввагалі виданє дуже старанне.

Деякі боки політики Августа обговорював я в першій частині своєї праці „Угорщина і Польща на поч. XVIII в.“¹⁾, а се в II, V і VI гл. До справ звязаних з польсько-угорськими відносинами збірник Галендорфа дав безпосередно дуже мало. За те багато тут такого, що вяжесть ся посередно з оброблюваним мною предметом і кидає багато світла на тайні стежки Августової політики. Попробуємо зібрати найбільше характеристичні моменти, тримаючи ся укладу видавця актів.

Наперед, що се за пляни на наддунайські князівства в часі турецької війни? Справа була така, що Август протягом 1698 р. снував думки про опанованє Волощини і Молдавії, чи радше розширення своєї суверенної власти на сі господарства і в тій цілі пересправляв навіть з волоцьким князем. Перший з істориків дав позір на сі Августові пляни Гаке у розвідці про вибір курфюрста на польського короля, пляни виснувані з *Sericum mundi filum* Гребнера-Петерсена²⁾, та матеріал до сеї справи появляєть ся що йно тепер. Август, як відомо, брав особисту участь у турецькій кампанії на Угорщині і по своїм виборі на короля полишив там свої полки, до того як польський король був обов'язаний (трактатом 1863 р.) напастувати Турків від Польщі та й польська шляхта наставляла (хоч більше словами тільки), на відвойованє Поділля. Тоді то серед поневолених Турками народів перший раз проявили ся несмілі заходи використати ослабленє своїх гнобителів і при помочи сусідніх держав скинути ненависне ярмо. Се могло стати ся, очевидно, при підмові цісаря (як угорського короля) або Польщі або вкінці Мо-

¹⁾ „Записки“ LXXXIII—LXXXVI й окремо.

²⁾ Пор. „Угорщина і Польща“ V, 2 (Записки LXXXV, 53).

сковщини. Отже як було не захопити ся Августови містичним пророцтвом, що йому судило ся запанувати над цілим сходом, стати грецьким імператором і т. ин.? Зверхність над румунськими господарствами була б прекрасним вступом на тій дорозі. Він поручив отже своєму віденському резидентови Ваккербартові навязати зносини з волоцьким господарем Константином Бранкованом. Ваккербарт вислав туди наперед якогось патра Еліяса, а з початком весни 1698 р. секретаря Моро і якогось Альбанця Арбонаса. З їх справозданя (№ 1) виходило, що перший міністер Константин Кантакузено прийняв ідею польського протекторату дуже щиро, впевняючи агентів, що „Волохи можуть сподівати ся тільки трьох спасителів на сім світі: або римського цісаря, одначе до нього не мають уже довіря; або московського царя, рідного їм грецькою вірою, та сей живе далеко і єсть паном занадто гострої дисципліни; думали вже й про В. К. В., та не знали ані шляху ані способу, вони писали що правда у Польщу, одначе сусідські народи, Козаки і Подоляки, перестерігали їх, що не треба собі робити надії на прихильність і союз з Річипосполитою“ (ст. 2). Господар і міністри мали висловити бажане, щоби польський король не ішов просто на Волощину, як задумав, а тільки долі Дністром до Тегині й опісля заняв Білгород; як господар дістане про се звістку два місяці наперед, зможе поставити до помочи 50.000 людей, одначе без явного попереднього союзу (ст. 5). Дальше Кантакузено просив, щоби Август не провадив у Волощину Поляків, а тільки свої добре дисципліновані німецькі полки (ст. 7). Він радив, щоби Август старав ся перетягнути на свій бік козацького гетьмана Палія (den Cosaquens Generalen, nahmens Balia), він зробив би добру диверсію против Татарів (ст. 9); а вкінці застеріг ся, щоби про сей плян нічого не знав „турецький донощик“ — молдавський господар (ст. 12). Пересилаючи сі відомости Августови Ваккербарт вказував і труднощі в сім пляні, а се претенсії угорської корони до обох румунських господарств, одначе бачив одночасно й великі користи і давав поради в тім напрямі. В його замітках цікаво те, що положено натиск на розрив правно-державних відносин mezi Туреччиною і Кримом і висловлено думку розбудження повстання против цісаря Турків у Болгарії, Македонії й Альбанії (ст. 21—22) — пляни поновлені Петром В. 1711 р. Та в усіх тих замислів не вийшло нічого, як знаємо. Причини тому були різні: перша та, що цісар, сподіваючи ся смерти еспанського короля і тяжкої боротьби в того приводу, пер до закінчення турецької війни навіть без Польщі; друга — що польська шляхта ніяк не хотіла йти на руку Августови і своїм бєрежанським бунтом поперехрещувала заходи короля; вкінці та, що й серед Августових дорадників показала ся опозиція против тих плянів. Тоді то Август на місци розваленого кумира поста-

вив при помочи царя Петра инший — ливонський.

З царем навязати зносини старав ся Август ще в осени 1697 р., просячи його приготувати при литовській границі московські війська на поміч Августови против партії контистів (ст. 25). Сю прислугу цар зробив йому, і вже на початку 1698 р. бачимо нові заходи Августа здобути московську поміч против неприхильної йому польської шляхти. В наказі своєму послови в Нідерляндах (Петро подорожував в тім часі по Європі) Бове 13 лютого поручав він просити царя, щоби „не розпускав зовсім військ при литовській границі, тільки тримати їх недалеко і приказати бути готовими нам на поміч, бо французькій хитрости не можна вірити і не знати, що ся корона на найближшу весну не приготує чого против нас“ (ст. 27). Бове мав також питати царя, чи згоден він вести війну з Турками поруч Августа навіть у таких раві, як цісар і Венеція помирились би в Портою (№ 4 а). Цар прийняв се останнє предложєне радо і відложив сю справу до ближшого порозуміння по своїм повороті. Про непорозуміння mezi королем і польськими панами висловив ся дуже характеристично. „Він сказав дальше, що йому прикро чути, що В. К. В. стрічає ще стілько клопотів з боку польських сенаторів; він вчисляв широко способи, яких уживав, щоби приборкати надмірну волю боярів і стрільців і виробити собі царську повагу“ — писав Бове в Гаґ 24 мая (№ 8) обіцяючи на бажане списати докладно сі царські поради (ст. 40). Август післав зараз генерала Карловіца у Відень на зустріч цареві, щоби розпочати пересправи (№ 9 і 10), та Петро незабаром мусів повертати до дому і міг порозуміти ся сам з королем. Про візд їх у Раві оповідає реляція графа Седльницького цісареві 21 серпня (№ 11). Цар виявив наперед своє невдоволення, що в Кракові не прийнято його як треба було, „та взагалі показав свою неприхильність польській нації“ (ст. 47). Король обдарував гостя на 20.000 таларів, „московський гостинець оцінювано далеко низше“. Оба монархи радили секретно, тільки Пшебендовский був з ними, одначе — на погляд Седльницького — не було там нічого серйозного і король мав бути невдоволений стрічею. Коли вийшла бесіда на те, щоби вести турецьку війну без цісаря і Венеції, цар не показав вже охоти до сього пляну, хоч би й тому, що „польські королі — се діти, що стоять під опікою“ (ст. 48).

Август післав ген. Карловіца в царем у Москву для дальших пересправ, очевидно, вже не в турецькій справі, а в иншій — шведській. Одночасно робив король заходи, щоби мати царську поміч против польської шляхти на той час, коли буде треба зробити політичний переворот у Польщі.¹⁾ Карловіц дістав під кінець осени письмо від Байхлінґа

¹⁾ Пор. „Угорщина і Польща“ II гл. (Записки LXXXIV).

з порученням просити 20.000 піхоти на поміч королеви при сподіваній ворохобні у Польщі. При тім мав посол обережно пропонувати цареві частинний розділ Польщі.¹⁾ Цар обіцяв прийти з підмогою навіть більшою²⁾, однак відкинув гадку територіальної заплати, вдаючи з себе безкористовного політичного ідеаліста.³⁾ В неофіційній частині при чарці попав цар у сердечність, дуже жалував Августа, що має неслухняних підданих, й обіцяв не тільки ратувати його дорогу особу від напасти „тих варварів“, а також пробити йому дорогу до дідичності й абсолютизму; все те цар поручав „своєю чесною німецькою душею“.⁴⁾ Він висловив бажання, щоб король не давав іншим сусідам частин своїх країв за сподівану поміч від них; він допоможе йому всею своєю силою, не домагаючи ся нічого в заплату.⁵⁾ Він хоче показати, що король дарував свою шаблю в достойні руки (тут цар витягнув палаш і додав сміючи ся): „тільки кілька панських голів з пліч! лише не тратити часу, я вже знаю з досвіду, що помагав!“⁶⁾ Карловіц прийняв ці царські обіцянки як

¹⁾ Пор. „Угорщина і Польща“ V гл. (Записки LXXXV, ст. 63); там подані виписки з реляції Карловіца, надрукованої перший раз в Гаке „König August“ (ст. 26—27). Тут видавець повторив її під № 15 а (ст. 59—60).

²⁾ Ich bekam auch sofort ganz genereux die Antwort, dass nicht mit 20.000 allein, sondern mit mehren beygestanden werden sollte, ja wan et nöthig würde, solche Cz. M. selbst anführen wolten (ст. 59).

³⁾ „Уг. і Поль.“ I. с.

⁴⁾ Gott kennet mein Gemüthe, sagten hiernachmahlen I. Cz. M. abends bey dem Trunk, und wie redlich und auffrichtig ich es mit dem Könige meine, auch wie hertzlich ich bedauere, dass Er über so unbändiges Volk herrschen und sich vom demselben chagriniere lassen soll. Darumb werd ich auff seine... sobald als Er nur wincket, auff dass Er sich etwa was zu Gemüthe ziehe und Seiner mir so lieben Gesundheit Schaden thue. Aber wan ich komme, so soll es nicht sein, umb meinen Brueder allein vor denen insolentien diser Barbaren schützen zu helfen; sondern Ihm den Weeg zu der Souveraintät zu bahnen; und dises schwöhr ich Hoch und Teüer, ist mein Ernst, ob man auch schon saget, es sey wider die Politik; ich hab ein Ehrlich Teutsches Gemüthe; Gott aber sey Richter zwischen meines und des König Herten und der mues auch, so er anderss gerecht ist, dassjenig so falsche list gegen das andere höget, Zeitlich und Ewig strafen (Карловіц до Байхлінга 29 XII 1698, № 15b).

⁵⁾ Ich sollte K. M. schreyben, Sie möchten nicht etwa Ihren übrigen Nachtbahnen ein Theil Ihrer Lande, vor die zu hoffen habende Hülffe abtreten; Er wolte mit aller Macht beystehen, alles, ohne etwas davon zu begehren (ст. 62).

⁶⁾ Er lachte darüber und sagte: nur etliche Köpffe der Grossen herunter! Aber ohne Zeitverlihren, ich will redlich beystehen, den ich habe es probiret, was es hilfft (тамже).

певні, „бо се пан характерний, що дотримує кріпко слова“, тільки треба з ним обходити ся обережно, як взагалі з усіма Москалями, бо „тут взагалі зовсім инакші порядки і звичаї“ (ст. 63). Він радив Байхлінгові, щоби король не марнував часу і покористувався добрим настроєм царя, бо „пора велика, як її раз випустити з руки, то може й за сто літ назад не повернути“. Одночасно однак висловив посол свій сумнів що до безкористовності царя: а як що він домагатиметь ся заплати після помочи або не введе своєї армії в Польщі? (ст. 62). Та Август не міг вдоволити ся самими тільки словними обіцянками царя, він поручав послови (16 лютого 1699) просити якогось забезпечення, що в разі потреби московська поміч буде готова під ліго: „до того часу Поляки не почнуть нічого, бо явного бунту против короля не треба так скоро бояти ся, натомість можна сподівати ся таємних засідок на скритовбийство отрутою чи мечем“. Добре було б, як би цар оголосив на нисьмі приказ своїм міністрам такого змісту: „Як зачувати, то на польського короля, найдорожшого царського приятеля і сусіда, приготувують ся всякі таємні замахи з боку невірних людей; цар хоче остерегти кожного перед такими замислами і заявляє, що заступить ся за короля, як би що задумано противного йому; а як би король потерпів яке нещасте через зраду, то цар підставить ся як найострійше цілою своєю силою, цілу Польщу перемінить в руїну і пустиню, так що заходи против короля не тільки до нічого не доведуть, а ще принесуть шкоду винним і невинним“ (ст. 67—70). Вкінці з огляду на чутки, що польська опозиція хоче перетягнути на свій бік Палієвих козаків і буджацьких Татарів, добре буде, як цар пішле туди свою пересторогу (№ 16). Як прийняв Петро сї нові бажання Августа, не знаємо. В листі царя королеви (з Азова 4 липня 1699, по латині) читаємо тільки: „Діставши Твій лист видали ми приказ у Смоленськ і на Україну гетьманови зібрати війська й повести їх через границу, щоби як найскорше могли служити вашій волі. Хотіли б і ми самі з прихильности присилувати їх до вічного послуху тобі“... (№ 19). З другого боку Август зобов'язувався через Карловіца (в наказі 9 серпня 1699) прийти цареві на поміч, як би против нього вибухнуло повстання або зайшли які труднощі, і в тій цілі задержує в Польщі частину своїх саксонських військ (№ 23 а). Ще яснійше сформульоване се обопільне забезпечення в наказі Карловіцови 8 лютого 1700 (№ 28 а, пункти 4, 5, 7); король бажав його розтягнути і на обосторонних наслідників: „Особливо має Карловіц також се предлагати і довести до порозуміння, щоби сей союз розтягав ся і на наших спадкоємців і на віки був забезпечений; на його основі сильна й достаточна поміч з московського боку забезпечить нам без шкоди всі права, добра і користи, набути нами за життя в Польщі і сусідніх краях,

і поручить нам їх спокійне посіданє й уживанє" (ст. 112). Тому то цар має зобов'язати ся піддержувати претенсії Августових спадкоємців до польської корони всякими можливими способами: радами, пересторогами чи навіть оружною силою.¹⁾ Так стояли справи перед шведською військовою. Бачимо, як Август раз-у-раз повертає до задуманого пляну політичного перевороту в Польщі і не перестає робити заходи у сусідів здобути на сю ціль поміч, жертвуючи з свого боку частини Річипосполитої в заплату. Скільки варта була обіцянка царя, годі знати, бо воєнні події поперекрещували пляни московсько-саксонської спілки; однак єсть підстави сумнівати ся, чи цар був щирий, він радше удавав, хочаби приєднати собі Августа для балтійської справи. Як би царські слова мали якийсь реальний зміст, то Август не був би капітулював перед шляхтою 1699 р. В кождім разі такої обіцянки не стрічаємо у трактатах межі царем і королем, ані 1699 р. (№ 25) ані 1703 (№ 69). Ливонська спілка дала всі плюси Петрови, а всі мінуси Августови, першого вратувала, другому відобрала корону і погребала реформаційні пляни, а в остаточнім результаті цар Петро став роземником межі Августом і шляхтою і то не в інтересі суверенности короля, яку присягав здобувати, а в користь шляхотської волі, чи там політичних інтересів Росії.

До справи політичного перевороту в Польщі належить ще згадати два акти: безіменні Geheimbe allerunterthänigste Puncta an I. K. M. zu Pohlen з р. 1699 (№ 22) і меморіал Флемінга в справі шведської війни з вересня 1700 (№ 27). Пункт 8-ий першого акту, що разом з иншими ще мав бути пояснений устно, такий: „Яким способом може король зробити, щоби Польща дозволила цїсареві і цареві вічну комунікацію через свої краї задля війська, на всі часи, без нарушеня прав і шкоди корони?“ (ст. 88). Два дальші пункти говорять таку саму „комунікацію“ в справах фінансових і торговельних, а 11-ий порушає можливість втягнути до сеї спільности ще й Саксовію. Останні три пункти доторкають ся способів, як довести Річипосполиту на таку згоду та на те, щоби на будуще королями вибрано тільки саксонських князів²⁾ та

¹⁾ Dass dieserhalb des Czaars Mst. und Lbd. Sich adstringiren gedachte Unsere Erben obangedeüteten falls in allen nie... und an die Cron Pohlen habenden praetensionen kräftiglich zu schützen, und damit Ihnen von der Republic in allen Stücken vollkommene Satisfaction geschehe, etweder durch gütliche Erinnerungen, bedrohliche Anmahnungen, oder da solches nicht zulänglich, durch wirkliche Gewalt der Waffen zu verheiffen, und die Wiederwertigen solcher gestalt zu Compelliren (№ 28 а, ст. 112).

²⁾ Was vor Nutzbährkeiten der Republic von Pohlen hiebey zu verschaffen? dass dieselbe gar gerne auff solche Erbliche bewilligung

як для сеї ціли прихилити папу, цїсаря і царя (ст. 89). Папу мало б приєднати ся підпиранєм католицьких плянів у Московщині; цїсареві дало ся б поміч против Угрів і Баварії; царя приєдналось би підпиранєм „трьох концептів царських“, против Швеції, Франції і Турків-Татарів, та зреченєм претенсії до Смоленська, Києва і Чернигова (ст. 90—91). Автором сих пунктів був мабуть чи не Паткуль.

Флемінг у своїм меморіалі не укриває свого невдоволення далекосяглими заборчними плянами короля і повертає його увагу на ближші політичні ціли — в самій Польщі: „В. К. В. пригадують собі ласкаво, як я був противний попереднім проєктам, щоби В. К. В. робили заходи здобути Волощину, і натискав на те, щоби наперед тут, в Річипосполитій, укріпити своє становище і виробити собі більше довіре, заки буде можна подумати про подібні дальші набутки; та як тільки В. К. В. виявили про се своє остаточне рішення, був я вдоволений і більше про се нічого більше не говорив, аж після кампанії була нагода і я В. К. В. порушив деякі сумніви звязані в тим, що подібні чи навіть ліпші пляни можна б розпочати, тільки вони ще не на часі; тоді то В. К. В. спонукали мене відкрити ливонський плян, однак його виконанє мав я за передчасне і тому полишив його на боці. Та коли волоська справа не вдала ся, прийшли В. К. М. самі зпов на се і поручили мені покликати до Вас на розмову того Ливонця, що про се був згадав, і коли се стало ся, дістав я від В. К. В. таємний приказ справу перевести в діло“ (ст. 105—106). Дальше розвиває Флемінг, які політичні заходи треба поробити, щоб увесь плян, получений з ріжними трудностями, міг удати ся. Сей меморіал, як бачимо, відкриває одну з головних причин невдатности політичних плянів короля Августа. Се його нахил до далекосяглих ефектовних плянів, недостача систематики в політиці і певне легковаженє найближших політичних задач; з того родила ся непостійність і скоки, які виробили Августови славу найбільше безхарактерного політика свого часу, безхарактерного не у значінню доріг і способів — тут він не гірший від инших — а в розумінню легкодушної гри самими цілями.

На сїм замкнемо виїмки з першої половини книжки.

Про відносини Августа до Франції 1701—1702 рр., скільки вони доторкали ся угорської справи, мав я нагоду говорити в названій моїй розвідці. Ті матеріали, які зібрав Галендорф, не дають нічого нового безпосередно для обробленого мною предмету, однак приносять доволі интересного до зрозуміння загальної політики короля в тих роках. На

Condescendre; und Ursach haben möchte mit allen künftigt Wahlen zur Cron, bey dem Königl. Sächsischen geblüede zu verbleiben? oder etwa nicht anderst khönte, als bey diesem geblüt zu beharren?

першим місци згадати треба меморіал Флемінга, того без сумніву найврівноваженішого політика при Августовім боці, в справі ливонській й еспанській, чи радше сказати загально-європейській (№ 30). Меморіал писаний в лютім 1701 р. на бажанє короля. Він ділить ся на дві часті: в першій розважає автор питає, чи війну в Ливонії треба дальше вести, чи ні; в другій викладає свої погляди, яке треба б королеви заняти становище в спорі за еспанську сукцесію. Що до першого, то хоч Флемінг бачить всі хиби по саксонським боці а всі користи по шведським (всі його міркування сповнили ся до кінця!), то остаточно союз з царем піддержує в нїм надію, що вислід війни може бути щасливий, тому радить вести її дальше хоч на найблизшу кампанію (ст. 116—117).

В справі ж еспанській міністер радить тримати ся цісаря, одначе в раву не явно, тільки уложити ся з ним в тім напрямі, що Август не дозволить Шведам вмшати ся в сукцесійну аферу (очевидно в користь Франції), цісар за те причинить ся до розбитя шведської сили і по війні дістане від Августа певне число війська. Що до Франції, то нема причини йти відразу против неї (*vor den Kopf stossen*), противно треба старати ся удержувати добрі зносини, з цісарем не ангажувати себе занадто явно, а з часом, при добрій нагоді, коли французький король предложить корисні умови, можна буде навіть перекинути ся на його бік. „Тим способом матимемо таку користь при сій війні, що будемо пильнувати власного інтересу, а він лежить у тім, аби й цісаря мати приятелем і з Францією не стояти зле; ся засада корисна як Польщі так і Саксонії“ (ст. 118). Дальше розвиває автор ті аргументи, які промовляють за тим, щоб на разі зблизити ся більше до цісаря: 1) сусідство його з Польщею; 2) при ріжних суперечних претенсіях межи Саксонією й иншими німецькими князівствами цісар може бути самим своїм пером або дуже корисний або дуже шкідний; 3) виповнене зобовязань цісаря певнійше ніж Франції; 4) „як довго ми в добрих відносинах з цісарем і Бранденбургією, не треба бояти ся ніякого бунту (в Польщі), в них ворохобники не матимуть підпори, а самими грішми трудно їх піддержати“; 5) спільний інтерес велить стати против французької диктатури в Німеччині, а далі і в Європі (ст. 118). Натомість евентуальний союз з Францією не може дати ані таких користей ані принести такої шкоди вже з причини віддаленя; і вона певно, в разі напасти з цісарського боку на Саксонію, не дала б ніякої підмоги, а навіть покинула б, як вона привикла робити з тими, хто їй не може дати користей. Правда, французький король дає добрі гроші, одначе вимагає багато, а до того де порука, що гроші будуть вповні виплачені? „Як би знов хтось бояв ся, що Франція буде своїми грішми тут у Польщі робити неспокої, то нехай буде певний, що доки цісар і Бранденбургія нам прихильні, По-

ляки не розпочнуть нічого ділом, тільки великим галасом і спорами без наслідку будуть обдурювати того, хто їм даватиме гроші. Небезпека утрати волі і достатків, яку веде за собою внутрішня війна без дійсної підпори, при непевности, як довго буде тревати грошева підмога, виходить за велика, щоб вони довели справи аж до явного бунту, маючи нараз трьох ворогів: короля, цісаря і Бранденбургію“ (ст. 119—120). Навіть в таких разі, як би союз з царем не давав достаточних користей і король волів заключити мир із Швецією, то й так красше тримати ся (очевидно не безоглядно) цісаря ніж Франції (ст. 120).

Всі ті уваги Флемінга певно причинили ся багато до того, що Август не пішов на приману французького короля і не одушевив ся предложеню короною *in partibus infidelium* — угорською, а таки довершив згоду з цісарем.¹⁾ Тільки се стало ся не зараз, а лиш по році. Протягом 1701 Август вів пересправи з Францією через посла Йордана і ми маємо в абірижку кілька інструкцій і незвісних доси проєктів французько-саксонського трактату; короля вабила, очевидно, висока субсидія, яку дав Людвик XIV (800 тисяч таларів). Замітно, що й при сих пересправах король не переставав думати про можливість конфлікту з польською шляхтою. В трактат бажав він вложити зобовязанє французького короля, що він „взьме на себе забезпеченє нашої особи і прав тут у наших польських королівстві против усякого прилюдного і таємного насильства, ворожнечі й інтриг, та обіцяв нам против того достаточну поміч“ (№ 35 а, ст. 150). Остаточно одначе Август пійшов за радою Флемінга, Йордана відкликав назад, будім то з причини поведеня французького посла Ді-Ерона (№ 36) і 16 січня 1702 уложено остаточно трактат з цісарем (№ 41). Та при тім не зривав король із Францією, також у дусі ради Флемінга, і вже після арештованя Ді Ерона²⁾, у грудни 1702 р., вислав у Францію секретну місію в особі графа Ланяско (№ 38 а), а в наказі йому інтересний 13-ий пункт: „Король (Л. XIV) не буде мішати ся зовсім в польські справи, щоб ставати в супереч плянам польського короля, противно, він зробить все, що зможе, щоби причинити ся до піднесеня поваги його в королівстві“ (ст. 161). Про залицяння Августа до Франції 1703 говорив я в моїй розвідці про Угорщину і Польщу.³⁾

В відділі Е поданий трактат межи цісарем і Августом з 16 і 23 січня 1702.⁴⁾ Головний текст звісний уже здавна з IV т. *Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen*, отже могло обійти ся без його повторюваня,

¹⁾ Пор. „Угор. і Польща“, V (Записки LXXXV, ст. 61—62).

²⁾ Про се оп. cit. ³⁾ Записки LXXXVI, ст. 52.

⁴⁾ Угорщ. і Польща, V, 1 (Записки LXXXV, 60).

однаке не було там обох „секретних артикулів“ трактату. Зміст другого в них, про угорських втікачів подав я тут у своїй праці, виписавши в державного архіва у Відні¹⁾; перший появляється тут у перше і має важне політичне значіння. Загалом кажучи видання тексту у сім збірнику дуже старанне і критичне.

Трактат із цїсарем мав на меті головню винайм 8.000 саксонського війська на сукцесийну війну, однаке мав і ширші політичні тенденції, як заціпно-оборонний союз. Обі сторони обовязані були давати собі воєнну поміч (8.000) в раві, коли одна або друга буде заатакована що до своїх посїлостей або своїх суверенних прав (пункти 7 і 8). Цїсар окрім того брав на себе обовязок довести до згоди межі Карлом XII й Августом та царем Петром (пункт 6); за те Август мав підперти пляни цїсаря на соїм в Регенсбургу. Август виступив тут в характері тільки саксонського курфїрста; се вазначено скривь у трактаті, а окрім того в секретнім артикулі дефінітивно виключено Польщу від опіки 8 пункту (себто оборони від ворожої напасти на край), значить — цїсар зовсім не мав обовязку заступати ся за цілість і безпечність Річипосполитої. В тім же артикулі однаке обовязок цїсаря давати поміч Августови розтягнуто і на характер його особи як польського короля, коли б він був zagrożений з боку зверхніх чи внутрішніх ворогів.²⁾ На сю ріжницю межі Польщею і прерогативами польського короля наставляв Август рішучо, і цїсар згодив ся на се зовсім свідомо (протокол конференції у Гарраха 9 лютого 1702, № 42, ст. 184—185).

Та незабаром сей секретний артикул завів цїсаря в дуже прикре становище. Коли Карл XII рішив скинути Августа й енергїчно йшов до сей цілі, покликав ся сей на трактат і домагав ся помочи й оборони

¹⁾ Тамже, IV, 2 (LXXXIV, 85—86).

²⁾ Obwohl die zwischen Ihrer Key. M. und Ihrer Kön. M. in Pohlen als Churfürsten zu Sachsen, der Spanischen Successions-Sache halber und was der anhängig, unterm heütigen dato geschlossene Offensiv- und Defensiv-Allianz das Königreich und Republic Pohlen an sich selbst und dessen defension nicht angeht, so ist doch solche durch diesen Articulum Secretum.. razione I. Kön. M. in Pohlen eignen hohen Person dahin mit extendiret... dass wenn I. Kön. M. vor Ihre Person in gedachtem Ihrem Königreiche Pohlen und darzu gehörigen Landen öffentlich angegriffen, oder wieder dieselbe eine innerliche Unruhe angesponnen, und sonst Intrigues oder ungebührliche Anmuthungen wieder Sie gemachet werden solten, I. Key. M. eben so wohl hinwieder allenthalben nachdrückliche Officia interponiren, und da es nöthig, die wegen mutueller defension in der Haupt Allianz und deren Achten Articul versprochene Hülffe zur Sicherheit des Königs Person und Rechte auch aldann leisten und I. Kön. M. hierunter nach euserstem Vermögen beyspringen wollen.

від цїсаря (№ 54). Посол Штратман, боячи ся небезпечних наслідків конфлікту з Карлом XII (№ 49), задержав у себе ратифікацію сього секретного пункту і не хотів видати її. На приказ цїсаря видав він ратифікацію, однаке цїсар ваявив рішучо, що не може оружної помочи Августови дати, може натомість служити інтервенцією і заходами довести шведського короля до переміни наміру і до загодження обох сторін (№ 57). Тайна рада у Відні (3 мая 1702) прийнала, що детронізація Августа була б для цїсаря шкідною, бо не тільки знищила б усі користи в союзу, а ще могла б польську корону віддати французькому кандидатови (говорено про кн. Конті)¹⁾, однаке в даних обставинах „треба абстрагувати від інтерпретації сепаратного артикулу і її пересунути на інші часи, коли вона буде потрібніша і необхідна“ (№ 57, ст. 221). Наслідком того вряжено у шведський табор графа Цінцендорфа, sine charaktege, в ролі воєнного аташе — без ніякого успіху. Цїсареві прийшло ся ще випити гірку чашу в Альтранштаті.

З інших актів відділу про відносини до цїсаря вазначу ще лист Пшебендовского до Штратмана в дня 9-го серпня 1702 р. (Nr. 61b) про поведєня французького посла Ді-Ерона, з якого виходить, що вже в тім часі рішено силоміць усунути того інтриганта з Польщі, коли переловлено його листи до шведського короля, „а в нього було видко, що Швеція і Франція стоять у добрім порозумінню“ (ст. 233). *Heran muss weg aus Pohlen* — кінчить мальборський воведа і з місяці пізнійше се дійсно стало ся.²⁾

Вкінці в останнього розділу вазначу письмо Августа до Ваккербарта 12 серпня 1704, в яким король вазначає своє становище супротив угорського повстаня: „А що на пунктї угорських справ пауче на цїсарським дворі недовіре до нас, дивує нас тим більше, що в нашого боку ніколи й на думку не приходило дати до того яку небудь причину“... Поголоски про се називає калюмніями, киданими в тій цілі, щоб сплянити його заходи коло привернення спокою в Польщі. Правда,

¹⁾ Ew. Kays. M. in betrachtung, dass die dethronir- und absetzung der Königen eines gar zu bösen exempels seye und in dem Königreich Pohlen an dessen erhaltung doch ihre so viel gelegen seye, eine immerwehrende unruhe und gänzliche umkehrung desselben nach sich ziehen auch wohl gar ein französischer König wider auf den Thron kommen könnte, sich für des Königs sicherheit zu impegnirem guetgefunden (ст. 220).

²⁾ Про се диви „Угорщ. і Польща“ V, 2 (Зап. LXXXV, 79—80). В рук. бібл. Оссолінських № 550 маємо переклад двох листів Ді-Ерона, одного до підскарбія лит. Сапіги 30 липня, другого до кор. референдаря 6 серпня 1702, які пояснюють ці справи; в першого листа показує ся дійсно, що французький посол працював против Августа.

що до даної хвилини, то може се й була правда, одначе недавно перед тим справа представляла ся зовсім инакше. *С. Томашівський.*

Wacław Tokarz — Pierwsze dezyderaty szlachty galicyjskiej (1773) (Studia historyczne wydane ku czci prof. W. Zakrzewskiego, 1908, ст. 357—369).

По прилученню Галичини до Австрії австрійський уряд візав усі класи галицької суспільности — вложити присягу вірности новому монархови. Заприсяження селян пішло зовсім гладко; тодішнім селянам, як казав потім губерня. Церген, було все одно, хто над ними панує, аби тільки було їм добре; до того польська Річ Посполита не полишила в них ніяких добрих споминів. Те саме було і в міщанством.

Інакше — шляхта. Се був одинокий політично свідомий стан, якого широкі привилеї вязали тісно в Річю Посполитою й який відчував те, що стратив. Вправді, про який небудь опір доконаному фактови анексії ніхто між тодішньою шляхтою й не думав; „трактат уложений у Варшаві, говорили львівські шляхтичі, показує, що нас відступили наші й звільнили від присяги, вложеної королеви. Тому розум і потреба каже нам думати про себе й шукати протекції Найяснійшої Цісареві“¹⁾. І як раз хвиля присяги на вірність була найвідповіднішою нагодою пошукати за бажаною „протекцією“, поставити до віденського уряду свої дезідерати. Так і стало ся.

Вже на передвступних провінціальних соймиках, на яких шляхта вибирала своїх делегатів до Львова для вложення присяги, подавала вона деяким, із них (по старопольському звичаю) спеціальні інструкції, які ставили до уряду певні жадання. Найхарактеристичніші в тих жадань поставила шляхта станиславівського і львівського округів. Перша, опираючись на ревіндикаційні патенті, жадала для себе таких самих прав, які мала угорська шляхта; друга в інструкцію для своїх делегатів подала жадання закау будовання „cerkwi szczytatycznych, zborów dyssydenckich“ — а також карання апостатів смертю й конфіскацію маєтків. З останньої редакції одначе сих дезідератів, які сформуовано вже по вложенню присяги в губернаторськім будинку, видно зовсім виразно, що шляхту, яка хвилево була забула, що вона вже не в Польщі, поучено там як слід про толеранційний курс ціс. Йосифа II в Австрії (до якої вже належала й Галичина) і вона мусіла вбрати свої жадання в скромнішу й більш новочасну форму.

Як згадано вже вище, делегати, вибрані шляхтою на провінціаль-

¹⁾ Ignotus, Zającie Galicyi (Ateneum, 1880. Т. I, ст. 48).

них соймиках, в'їхали ся в числі 42 до Львова і тут вложили присягу вірности на руки губернатора. Що йно по вложенню присяги прийшла черга на подання дезідератів. Одначе тепер вийшло непорозуміння. На 42 делегатів тільки 29 заявило ся за подаванням жадань, решта (здасть ся за намовою губернатора) відмовила взагалі своїх підписів під яку небудь петицію. Вкінці навіть тих 29-тих петицій розбило ся на дві групи; одна — вложена в 9 радикальїшних делегатів підписала петицію, яка складала ся з 14 точок, других — 20-тих не згодило ся на ділення петиції на пункти, вважаючи се надто радикальним кроком. Вони подали від себе окрему просьбу, яка в сути річі нічим не ріжнилася від першої, тільки — не була поділена на пункти.

Згадані жадання шляхти¹⁾ можна поділити на дві групи: 1) — ті, що дотикали взагалі краю; 2) — ті, що дотикали інтересів самих шляхтичів. До першої належало жадання зберігти для католицької релігії характер офіційної релігії. Також просила шляхта показати їй дорогу поступовання в тім випадку, коли-б своїх представлень до трону не могла предложити при посередництві губернатора. Дальше жадала, щоби шляхта в кожного округу мала право вислати по 2 делегатів до губернії для виступу там не тільки в своїх справах, але також у справах цілого краю (щось в роді провізоричного сойму). Жадала також, щоби при примінюванню в Галичині австрійських прав уряд числив ся зі спеціальними кравими відносинами, щоби Поляків покликував до політичних і судових урядів, щоби поліпшив організацію виховання молодіжи, підпирав торгівлю, промисл і т. д. Детальніше сформуовала шляхта другу частину своїх жадань, — тих, що дотикали тільки її класового інтересу. Найперш жадала вона збереження окремішности від інших станів, дальше т. зв. „консистенції“, т. зв. виключного права набувати земельні маєтки в краю, внесення новозаведених податків т. зв. димідій, терцій і кварт, а побирання тільки одних давних кварт, полишення за дотеперішніми посідачами й дальшого роодавання (як за польських часів) староств, вастереження першепства для себе при купні королівщин (коли-б австр. уряд хотів їх позбути ся) і т. д. Деякі, за надто вже польські жадання поодиноких провінціальних шляхоцьких соймиків, занесені до інструкцій (як про ватарантованне шляхті права „neminem captivamibus..“, або просьба про дозвіл вибирати собі судів на соймиках) відкинено в губернії а limine. Найважнішою одначе була справа панщизняних відносин. „Панщизняні обовязки, читаємо в пети-

¹⁾ K. u. k. H. H. u. St. Archiv (у Відні) — St. Rat. Acten 1774 № 469: Die nach der Huldigung von den Deputirten galizischen Adels eingereichten Desiderien.

ції, повинні або лишити ся на давній стопі, або коли має завести ся *utbarium*, то повинно заводити ся його при помочи економів, які розуміють річ, так щоби земельні власники не були позбавлені зі шкодою для рільної культури краю користування своїми ґрунтами“.

Надвірля галицька канцелярія, якій між ин. предложено наведені жадання шляхти, спротивила ся тільки їх політичним точкам. Отже не згодила ся на признание шляхті права петицій безпосередно до трону в пошинування губернатора й центральних інституцій, а також на в'організованню провізоричного сойму. Не згодила ся дальше на віддавання судових посад виключно Полякам. Що до інших дезидератів, — то відповідь була переважно прихильна, хоч часом дуже загальна й виміняюча. В кінці постановлено, що загальну відповідь уряду на сі петиції має давати львівській губернатор кождоу шляхтичови, який в сій справі вголошував би ся до нього, а на бажання навіть на кожду з 14 точок згаданих петицій з окрема, „щоби ожити витворення яких небудь подій, які могли-б потім вивати дальшу управу в Галичині“.

Ів. Кривецький.

А. Петровъ — Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по офіціальному данымъ. (Матеріали для исторіи Угорской Руси, VI₂). СПб. 1909, ст. 6—7 мап.

Що се такі офіціалні дані в 1773 про мову угорської людности — автор не говорить піде. З перших слів вступу виходить, що автор користував ся якимсь урядовим „Лексиконом заселених місць королівства Угорщини“, очевидно рукописним. Блише про нього знатиємо з першої частини випуска, яка одначе ще не появиля ся. Не маючи певности, коли ся перша частина появить ся, годі відкладати обговорення сеї другої, де окрім найпотрібніших пояснень (по російськи й латинськи) маємо 7 інтересних мапок (уложених по латині), що мають подати розширене української мови на Угорщині під кінець третьої четвертини XVIII в. Знаючи автора як совісного ученого, я певний, що картографічні означення зовсім годять ся в невідомим жерелом і подані в усім засобом критичности, і тому приступаю до самого змісту його мап, вартих нильної уваги.

Наперед позволю собі пригадати мої давніші думки про племінні страти угорських Русинів тепер і давніше, страти підшошені дуже категорично ріжними дослідниками, у нас спеціально тов. Гнатюком. Вже у статі „Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики“ (Записки LVI) дійшов я до висновку, що „погляд, буцімто Русини — се елемент найменше відпорний, не опертий на ніяким поважним аргументі“... (ст. 34). Більше аргументів за сим висновком подав я в иншій

статі: „Причинки до пізнання етнографічної території угорської Руси, тепер і давніше“ (Записки LXVII); а вже зовсім докладно і рішучо висловив я свою думку про се питання в розвідці до „Етнографічної карти угорської Руси“ (друкованій у „Сборнику по славяновѣденію“ Петербурської Академії Наук) такими словами: „деякі дослідники цілком бевосновно проголошують світови, що буцімто угорські Русини великими масами на наших очах з дня-на-день винародовлюють ся у користь Мадярів та Словаків. В дійсности головна етнографічна територія угорських Русинів (не рахуючи дальше островів) майже не змінилася за яких 500 літ, а перед тим була вона хіба ще менше анж сьогодні“ (на иншій місци вказую, що руська колонізація за Карпатами не старша другої половини XIII в.). Тепер можу з присмиєстю ствердити, що до всіх наведених мною в названих статях аргументів праця проф. Петрова приносить ще один дуже важний — став в р. 1773, який вповни підкріплює мій погляд на питання про племінні страти нашого Закарпатя. Сам поверховний погляд на першу мапу — *Tabula synoptica* показує, що головна угроруська територія дуже близько підходить до нової карти, а як де виходять ріжницї, то звичайно руський простір на моїй мапі більший (не рахуючи сіл, що повстали в XIX в.), і то не тільки такими громадами, які я вазначував як сумнівні, але й цілком певними. Перейдім по столицям усю територію.

В жарамарошській столиці бачимо ціле сточище р. Вишова румунським, навіть долину р. Руської яка у мене чисторуська (громади: Руськово, Крива й Поляна), з широкою мішанкою, русько-румунською, подосою аж до верхівя Вишова. Сам Сигіт так само мадярсько-русський як у мене; Довгополе над Тисою тут чистомадярське, хоч тепер у нїм справді живе $\frac{1}{3}$ Русинів; подібно і у Тячеві і Вишккові (тепер Русинів близько половина); навіть Густ чистомадярський (тепер переважно руський!). В противнім напрямі тільки одна ріжниця: Кобилецька Поляна означена як руська, коли тепер у ній Русини в меншости, але се стало ся наслідком недавного напливу мадярської людности до сього промислового місця.

В Угочі руська територія 1773 була менша (в порівнаню з моєю картою) селами: Сирма, Ардовадо і Гудя (перші два були русько-мад., третє чисто-мадярське); натомість більша селами: Батар, Чедреґ і Кикиньшд — висунених сильно межі мадярські села; тут дійсно мадяризація зробила значні успіхи, хоч іще до сьогодні удержала ся там руська мова. Зате дивно вдаряє руськість двох нині румунських сіл: Бочкова і Комлоша, коли на певно знаємо, що вже 1805 вони румунські (A. Szirmai, *Notitia com. Ugochiensis*, 151—152). Тут очевидно якась похибка.

Бережська столиця не показує більших різниць, хіба що далеко над Тису висунений малий острів Чома означений як руський (нині переважно змадярщений); за те чистомадарські в 1773 р. Ракошин, Дрисоно, Гат, Береґсас й ин. мають тепер багато Русинів (в першім близько половини, в третім третину і т. ин.).

Ужська столиця замітна туди, що чотири т. зв. сотацькі села (Гусак, Карчава, Петровці і Гута) означені як руські; в дійсності вони ледви були тоді ще такими. Як руські подані: острів на Угом Лакарт та крайні села Монай і Довге; перше нині словацьке, останні переважно мадарські. Зате чистомадарський Комець має тепер значне число Русинів; чистословацьке Підгородя тепер безсумніву руське, не рахуючи широкої полоси двоязичної, словацько-руської, на полудневій вбочи гір Діла (Хлівище, Гоньківці, Бенятина, Колюш, Н. Поруба й ин. у собранецькій повіті, який виступає тут чистословацьким).

В землинській комітаті головна руська територія тепер більша без сумніву руськими селами: Михайловом, Новоселицею, Нехваль-Полянкою, Дедашовцями, Руською Вистрою, М. Верезницею; натомість зменшила ся прибережними селами: двома Шитницями, Голчиковцями, Дяпаловцями, Кошаровцями і Турцовцями, хоч, як звісно, їх язик можна ще й тепер подекуди мати за руський, бо взагалі на словацько-руській межі панує мішаний словацько-руський говір.

Ще треба згадати й се, що у деяких селах, названих 1773 р. руськими, тепер „руська віра“ у значній меншості, як ось: Нт. Шитниці мають 236 римо кат. і тільки 32 греко-католиків; Вж. Шитниці 214 р.-к. і 87 гр.-к., Гелчківці 108 р.-к. і 38 гр.-к., Дяпалівці 240 р.-к. і 20 гр.-к., Турцовці 181 р.-к. і 21 гр.-к., а лише в Кошарівцях відношене трохи рівномірніше: 144 р. к. і 98 гр.-кат. Коли візьмемо під увагу, що римо-католики в малих виїмках походять із Словаків, а греко-католики переважно з Русинів, то можнаб прияти, що склад людности у згаданих селах перемінив ся задля міграції. Однак більше правдоподібне, що в р. 1773 взято тамшній сильно зрущений словацький говор за руську мову. Що до руських островів між Словаками і Мадярами — то різниці в нинішнім станом більші; руські страти тут значні (хоч не повні), та се й зовсім зрозуміле.

Головний руський простір шарішської столиці тепер можна назвати більшим, не тільки тому, що цілий ряд двоязичних (русько-словацьких) громад тепер треба назвати руськими (як ось: Біловежа, Курів, Луцина, Бокша й ин.), але й також деякі чистословацькі виступають тепер таки руськими (Шандал, Дуплин, Тншинець,

Шамброн, Влача). З островів одні полишили ся доси руськими, инші вже весіли більш або менш асимілювати ся до словацького сусідства.

На Спишу за словацькі взято всі села межі Магурою і Попрадом, тимчасом вони тепер, окрім польського Пільгова, таки руські. Пова тим такий сам стан як і сьогодні.

З руських островів в дальших столицях одні переховали ся руськими до сьогодні (Шенейслек, Керестур і Куцура) в инших мадаризація зробила значні поступи, хоч руської мови ще зовсім не виперла (в Соболчи і Саттари).

До таких висновків доходимо, кинувши загально тільки оком на мапки (технічно виконані слабо) проф. Петрова. Близше займу ся ними, коли появить ся заповіджена автором розвідка. *Побажати б, що б скоро появилася.*
С. Томашівський.

П. А. Заболотскій — Очерки русскаго влияния въ славянскихъ литературахъ поваго времеои, т. I, кн. I. Русская струя въ литературѣ сербскаго возрожденія. Варшава, 1908, ст. 2+430, 8°.

Праця ся друковала ся від кількох літ у Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ. В виді книжки появилася вона як початок задуманої дуже широко автором студії про руський вплив на літературно-духовне життя південного і західного славянства доби відродження. Належить сподівати ся проте ще яких 4 книжки, які автор обговорюваної нами праці дійсно обіцяє (ст. 13—14). Се вкладає на нас читачів тої книжки обовязок значно острійшого осуду виданої праці, щоби тим чином — хоч вчасті причинити ся до належного успіху будучих частин. Перший крок в тім напрямі зробив проф. казанського у — та Н. Петровскій, монограф В. Коштаря, в Журн. Мин. Нар. Просв. 1909 февр. ст. 417—437, давши кілька доповнень і поправок, особливо про діяльність В. Караджича. Наші замітки доторкати муть инших, мало углядених згаданим рецензентом сторін.

Перше всього вдаряє нас дуже неприємно занадто тяжкий стиль праці. Реченя з кількома протинками в півсторінки — се характеристичний для автора стиль; трапляють ся однак і дивовижні чудовища, рідкі навіть у старших німецьких учених, в сторінку до півтретя, напр. 27—29, 35—36, 269—270. Се дуже тяжка провина автора, коли не против літературної мови, то против читача, який не на жарт може погнівати ся за се як на самого автора, так і на його книжку. Друга рівнож тяжка провина автора в пляні праці. Поділив він її на 5 глав (ст. 19, 51, 90, 171, 172—404), в яких третю присвятив літературі сербських альманахів і календарів XVIII—пол. XIX в., 4-у журналістиці,

а 5-у письменникам доби відродження, яких він стало називає чомусь „будителями“. Сі глави, особливо дві останні, включають в собі масу різнородного матеріалу без найменшої прозорости, хоч-би за помічю зовнішніх відступів, тим більше, що автор не дає ніде докладнішого змісту глави — крім вказаних загальних титулів. З самим поділом праці на сі глави чисто зовнішнього, випадкового характеру — згодитись не можна, коли автор поставив собі цілю досліджувати „русскую струю в літературі сербського відродження“, а не давати бібліографічні характеристики — огляди поодиноких продуктів сього відродження. Отже план праці — по нашому розумінню — повинен би бути ось який: зносини сербської церкви в Росію, підмоги російського уряду церковно-монастирським прохачам (книжки, гроші, церковна утвар); подорожі в Росію Сербів у царських посольствах (Гундуліч, Алєбретіч 1655 р.) або приватних осіб (Зеліча, Текелі, Раїча, Караджіча, Вуїча, Непадовича); російські торговці, учителі (Суворов, Козачинський), військові, дипломати, учелі (Срезневський, Бодянський, Прейс, Григорович). Церковні взаємини й подорожі Сербів в Росію, як також політично-військові зносини, на тлі політичного положення сербства (взагалі) на переломі XVIII/XIX в., дали-б можливість знайти певне генетичне оправдане для всіх проявів сербського русофільства. Отже офіційальне русофільство в привнанем і словословіем царям, царській родині, генералам, дипломатам; літературне русофільство в посербленим славяноросійським язиком російських одописців XVIII в. і шишковців XIX в.; брак — супроти сього — чуця естетичного у „будителів“ і врозумія для модерної русскої літератури в особах Пушкіна, Гоголя, Белінського, Лєрмонтова; загальна характеристика сього русофільства — з одної і другої сторони — політична користь: для Росії — вплив, а для Сербії — незалежність. Розклад зібраного автором матеріалу по осьому плану мав би ту добру сторону, що дозволив би нам легко орієнтувати ся і поучити ся, а авторови вменшив би труду в писаню і повторюваню по 5 разів — бо в кожній главі — тої самої схеми до одної третьої часті книжки. — Третій заміт буде дотикати занадто широкого понятя сербського ренесансу, який у автора сягає кінця XVII в., коли часть Сербів переселила ся з під Турка в границі Угорщини. Вкладаючи сербське відроджене в рами повних 2-х століть, автор мав обовязок показати нам сей „ренесанс“, отже повести нас у глибини і вершини розвою сербського духового житя. Тим часом не міг він сього вчинити, бо не мав чим показати ровній і розцвіт сього житя, тому зоставив у читача тяжке вражінє порожнечі „сербського ренесансу“. Коли-б автор був пішов давними дорогами і розумів під відродженем діяльність Раїча, Мушвицкоґо, Орфеліна, Давидовича, Обрадовича і Караджіча, то сього вражінє роздутости і штуч-

ности певно не було-б, а характеристичні прикмети доби виступали би яснійше. Ніяк нам проминути мовчанкою й охоти автора генералізувати одиничні факти до значіня епохальних подій, напр. в перерібці Раїчем шкільної драми Козачинського — Урош, видить автор початок сербської драматургії, наче б дійсно можна було говорити про се на підставі 2-х діалогів в царстві мертвих та „Штепана Малого“, між якими ніяк нам найти найменшої традиційно-генетичної звязи. *Lapsus linguae* належить вважати зрівнорядненє і зрівнанє романтизму з псевдокласицизмом, який хоч був „чужестранним растєнієм“, то ніде відай не причиняв ся до „игнорирования народных основ“ (ст. 375), а навпаки шкодив скорше вибуялою ідеалізацією всього народнього.

Після тих уваг про хиби автора, вказані нами для успіху обіцяних випусків, перейдемо до представлення значіня книжки для історії славянського відродженя взагалі. З сього погляду книжка заслугує повного признаня авторови за зібране так багатого і місцями дуже цінного матеріалу. Застановимо ся тільки на певних анальогах сербського русофільства з нашим карпаторуським, майже того самого часу кін. XVIII — пол. XIX в., про які дозволяє нам говорити що йно праця П. Заболотського. Прояви русофільства у Сербів й у нас майже ті самі. І так, вони спорадичні, звязані більше в певними нагодами — переїзди, воєнні побіди, смерти — о скілько будемо мати на увазі оди й елегії, складані неможливо тяжким і штучним язичієм. Зміст сих „піваній“ подібний до наших „півій“: отже хвала найвисше і високоставленим особам, розумієть ся в *superlativ*-і, без огляду на дійсність. Славословять і Петра В., і Єлисавету (Лисавку), і Катєрину, і Павла, і Алєксандра, і Николу I; співають гимни похвальні Потьомкіну, Суворову, Паскевичу, Дибичу; осуджують декабристів як бунтівників; думають, що в Росії один „русиский“ народ, якому живеть ся ідилічно добре. А все те тому, що Росія страшна для Турка, який неволить Сербію, що „русиский“ цар побідив Наполеона, та усмирив „маджара“, що таки притискав від часу до часу угорських Сербів. Сі події наповнили серце Серба надїєю на Росію, яка певно освободить Сербію, а властиво може їй дійти до великого значіня. Думали про те сербські діячі, переняв сю думу і народ у свою пісню, і обі сторони ждали хвилі спасєня зовні, а не в власного нутра. Не диво проте, що більшість Сербів не розуміла своїх лучших представників Обрадовича і Караджіча і виступила против першого яркого прояву дійсно відроджуючого ся сербства — своєї народньої мови у письменстві. Зваживши се, ми переконуємо ся, що сербське русофільство, хоч і природне по своєму розвоєви, було проявом стихійної несвідомої сили, тому то пішло воно зовсім иными дорогами, як народне відродженє. Подібно стало ся з русским славяно-

фільством та в його рідним руссофільством у західного славянства. Всі ті напрями говорили про красні річі — славянську єдність, братерство, волю, але кождий розумів їх ріжно, бо тільки для себе і в собою, як осередком всього руху. Не дивно проте, що напрями ті тільки під кінець XIX в. дали дійсне братанє духового життя ріжних славянських племен і зблизили їх більше до себе через народні письменства-літератури, як за помічу протекторату сильнішого над слабшим, або загально-славянської мови. Тільки нині, коли се наступило, можна належито зрозуміти причини безплідности так буйного колись руссофільства між славянами; воно опиралося на одиничних, нічим не звязаних в собою фактах і випадках; далше правительства і його поодиноких діячів — в свою користь — нічого не виділо, а властиво ідентифікувало їх в поняття „народ“; а находячи собі вираз як раз у видимих „представниках“ сих народів, воно наповняло світ шумом і здавалося дуже страшним і могутим. Правителів великанської Росії наповняло воно гордістю як опікунів і одиноких представників славянства; слабим Славянам вкладало надію на відплату своїм можним гнобителям — Туркам, Мадярам, Німцям, Полякам; тим гнобителям наганяло воно не мало страху і рисовало їм велику сіль російської агітації. Коли одначе приглянути ся нині ближше всьому тому, що вже можливе завдяки працям по історії відродження славянства, то переконуємо ся, що славянофільство-русофільство було не без значіння для всего славянства, але значно меншої ваги, як думали. Його роля у відродженю Славян опирала ся переважно на духовій єдності національностей, що в силу власного внутрішнього життя стали чим раз більше проявляти охоти до самостійної діяльности в ріжних напрямках і тим робом розвивати чим раз більше енергії і проявляти її крізь чим раз численніші члени свого організму. Завдяки тому природному розвоєви славянська єдність нині, се не прояв якогось спеціального „славянського духа“, а вираз єдності і злуки славянської науки, поезії, штуки, політики на основах загальнолюдського культурного життя, яке чим раз більше мирить противників і усуває давні неоправдані антагонізми, або претенсії до майоризованя, протегованя і панованя сильнішого над слабим. І так пропали безслідно ідеї про політичну злуку Славян в їх одами і похвальними гимнами, а натомість дали ся чути голоси ширших народніх кругів — „працюймо кождий для себе, для власного добра — власними силами, не сплячючи один другого в сій роботі“. Зникає вже надія на Росію, що освободить славянство в під чужовладства, застромить хрест на святій Софії, та утворить непобідиму славянську федерацію, що відкриє нові дороги духового життя „гнилому“ Заходови — а їх місце займає кинуча діяльність славянських племен, кождого в осібно у себе дома, черепята

вірою в ліпшу будучину, як тільки удасть ся стати в один ряд із західноєвропейськими народами до спільного культурного діла. Нема нині гордої самодумки про висність „славянського духа“ над „гнилим“ Заходом, остала ся хіба надія, оперта на законах порівнючої психології, що Славяне принесуть деякі свіжі елементи у загальнолюдську скарбницю.

Дальший огляд сербського руссофільства поучує нас про ту саму боротьбу із-за мови й правописи, як і у нас. Далше вказує нам на тісну звязь тої боротьби в мріях про один спільний всеславянський язик, яким міг-би стати і славеноросійський, чистий і девчим посерблений. Слідом за тим ішло дивне змаганє створити спеціальний умовний язиковий алембик у письменстві, що одначе не перешкаджало не видіти ріжничі між сим язиком і мовою Пушкіна, в якого Сербі дещо передруковували у себе. Крім тих літературно-язикових питань стрічаємо в обох народів й інші аналогії. От напр. контраст стремління до власної свободи в осудом декабристів, Угрів, віденської революції. Занадто коротковорі були провідники обох народів в сї недавні, а так далекі часи. Говорило ся і у Сербів і у нас про потребу боротьби в противниками для здобути свободи; співали Сербі „Неслога не сгинує“ — „Ню вамънитъ слога света“, а ми „Миръ вам брати всѣмъ припосимъ — миръ то нашихъ отцѣвъ знакъ“ і слідом за тим Сербі ворогували на Враза, Гаю, „рватів“ і „іллїрів“, а ми і против своїх і против чужих. Не менш характеристичною буде зарозумілість, спільна обоим народам вже у самих початках т. н. відродження: Сербі гнівають ся на Росію, що вона мало їх знає, а ще менше ними інтересуєть ся — за то значно більше інтересуєть ся вона Ескимосами і др. (ст. 256, 309); гнівались і наші за подібне незнає і на Поляків і на Росію. І довго се трівало, ваки додумали ся заповнити всі ті недостачі потрібними на се даними і працями. Рівнож характеристична для відродження обох народів свого рода двугра: руссофільство не перешкаджало представникам обох народів бути одописцями австрійському пануючому домови. Співали Сербі гимни Катерині, але не забували і про Марію Тересу і Йосифа; писали оди в честь Павла, Александра і Миколи — не лишали одначе без них і Леопольда і Франца. Сей дуалїзм можна прослідити і у нас. Правда, що його підтримувала політична приязнь Австрії й Росії, та спільність інтересів обох реакційних правительств, чого одначе, ні Сербі ні Русини у свій час не виділи і не розуміли: новий доказ їх політичної і культурної незрілости в ту добу.

Паралелі сї закінчимо хіба вказівкою на німецьке жерело вісток і відомостей про Росію, як у Сербів так і у нас (Wiener Zeitung, Jordan's Jahrbücher, Ost und West), а навіть і переклади з велико-

руського були не рідко перекладами в німецького (у нас ще в „Друзі“ 1877 р. не стидалися перекладати Турґенєва в німецького!).

Звертають також нашу увагу на себе кілька цікавих поодиноких моментів. Дослідникам епохи карпаторуського відродження належало би на будуче звернути бачнішу увагу на наші взаємини з Сербіями, які певно були і у Відні (семінар), і у Пешті (згадка Я. Головацького), і у північній Угорщині (стара і нова віра, гл. праці А. Петрова). Не без інтересу було-б порівнянє ідеології і змісту Русалки із Сербіанкою Милутиновича 1826 р. Рівнож пора-б порівняти де-вчим руссофільство Зубрицького і його заслуги на полі нашої історії в руссофільством і діяльністю Караджича на полі народньої мови і словесности. Є в обох багато спільних рис — любов народа, патріотизм в руссофільством в парі, звязки в Росію, інтерес для російського життя, зносини з ученими особами і товариствами, грошева підмога: *comparandum, quia comparabile et utile est*. Не менш цікаве, що Зубрицький видав оду Державина „Богъ“ 1830 р., а Сербі вчинили то тільки 1856 р. у „Подунавкѣ“ з великим панеґіриком для її автора. Не менше цікаві деякі дані про погляд Сербів на Україну. Як руссофіли, вони дивилися на Мавцу, як на арадника (*Plam sjeversti to jet rjevanje u hvalu moskovskaga veličanstva sauita Gradicha 1710, zapisъ 1715 р. в ркп. м-ря св. Луки — Забол. 32, великі похвали Полтаві Пушкіна 1837 р.*); одначе декуди знали вже й різниці між „русь“ і „рушняк“ (Гал., Мад., Вол., Под.); відрізняли Україну Київ і Полтави від Московщини (*Putovanje Gундуліча 1656 р. Дубровник 1868; Гер. Зеліча за часів Катерини, Буд. 1823; Текели — Летоп. Мат. Срп. 1876, Вуича видана 1833 і 1845, Ненадовича ркп. Дневникъ 1849*); у початках, як російський синод заводив школу у Сербів у 1-у пол. XVIII в., то Сербі більше хвалили собі Українця Козачинського, як великоруса Суворова — бо Українець позволяв їм читати на свій лад, а Суворов домагався великоруського вивовору. Пізнали Сербі і Слово о полку Ігореві в перекладі Светича (Голубица 1842 р.) по виданю Максимовича.

І. Савицький.

Kazimierz i Tadeusz Mokłowski — Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej (Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce, т. VIII, I—III, с. 199—228).

В сїм справозданю описано і додано фотографії і пляни таких будов: Черганівка — гуцульська церква; Соколівка — гуцульська церква; Рівне на Буковині — церква трьохбанна; Войничів пов. Калуш — церква однобанна; Долина — церква з двостріховим дахом; Вошанці

п. Городецький — однобанна церква; Никловиця п. Городецький — однобанна церква; Біла Чортківська — трьохбанна церква; Судова Вишня — однобанна церква; Мостиска — двостріхова церква; Малів п. Мостиск. — трьохбанна; Матків п. Стрийск. — церква трьохбанна многоповерхова; Мохната п. Турчанськ. — церква трьохбанна многоповерхова; Турка п. Турчанськ. — церква трьохбанна; Ставища п. Грибівськ. — церква з впливом готики; Туліч п. Новосандецький — церква з впливом готики; Шляхтова коло Щавниці п. Новий Торг — церква готичька; Камянка Струмилова п. Камінецький — дзвіниця; Гусіїв п. Долинський — дзвіниця; Чортків — дзвіниця; Ясениця Замкова п. Самбірського — дзвіниця.

На жаль автор взяв якийсь дуже складний спосіб систематизації тих церков і тим трохи затемнює справу. Він в основу кладе плян поземний і шукає в нїм грецького або латинського хреста, котрого рамена пабувають всяких форм. На самі бані-вежі він якось менше звертає уваги і просто не знає де шукати початку їх утворення. На скільки не звикли польські учені ознайомлювати ся з науковою літературою про Україну й її культуру видко з того, що Мокловський шукає їх походження аж в Архангельській губ., від церков видання Суслова, в котрих тутешні не мають нічого спільного, а редактор сеї статі Соколовський поліа аж у Китай шукати схожости галицьких церков з китайськими пагодами, натякаючи на те, що такий стиль могли занести Монголи, бо, мовляв, в Туркестан було занесено китайські пагоди. З сього можна булоб подумати, що Туркестан і Галичина то сусіди. Натомість їм треба було звернути ся до українських старих церков, а не сучасних, бо сучасні XIX в. все московські, синодального типу, — тоді все стало-б ясно. Мокловського дивує височінь церков в Маткові і Мохнатій, бо вежі їх високі на 18 метрів. Але тут нема нічого дивного, коли пригадаємо собі, що деревяна трьохбанна церква в м. Конелі Липовець. пов. Київськ. губ. має 33 метри високости. Медведівський монастир п'ятибанний має середню вежу 40 метрів високу, запорожська Самарська девятибанна церква ще вища. Літературу про українські церкви не так трудно найти, варт було тільки цікавити ся¹⁾. З зібраного ма-

¹⁾ Див. Труды археологічних в'їздів — XII у Харкові 1902 р. XIII у Катеринославі 1905 р.; Древности України вид. Моск. Археол. Общ. 1905 р.; в журналі „Искусство“ 1905 р. № 3, стаття И. Филианського „Наслѣдіе Украины“; „Искусство и Художественная Промышленность“ 1901 р. N. 8 стаття Н. Макаренка „На родинѣ послѣднаго запорожскаго гетмана П. И. Калнишевскаго“, Церковь въ Ромнахъ Полтавск. губ.; Труды предварительнаго комитета XII археол. съѣзда в г. Харьковѣ, статі Рѣдина; Записки Наук. Тов. ім. Шевченка 1906 р. й ин.

теріалу ми бачимо, що уже в XVIII віці муровані церкви будують ся зовсім на зразок дерев'яних, так що в ті часи сей український стиль дійшов повної закінченості і в цілому і в деталях. Центром, де він повстав, безперечно була Київщина і звідтіль він розходив ся по всіх напрямках. В першій половині XVII віка в Харкові вимуровано церкву до 50 метрів високу в сім закінченим стилю. З Київщини вони повинні були перейти і до Галичини¹⁾ і мусіли заховати свої початкові риси, з одного боку, а з другого набути відміни відповідно кліматові і релефови ґрунту. Ріжниця між галицькими високими і українськими запорожськими церквами полягає у тім, що у галицьких церквах кожен поверх вежі значно нижший і завдяки сьому їх багато, напр. в церкві Матківській 7, а у Мохначській 9, тоді, коли в запорожських не було більш 5 поверхів. Взагалі в Галичині церкви далеко нижші ніж на Україні, але конструкція основного типу така сама: три вежі в баними, а на банях головки в хрестах. Всі церкви, які відступають від сього типу, — пізнійші, або пізніше попсовані. Покрите ґонтою примушує часто лагодити церкву і сі полагодження міняють основні риси. Вплив західних стилів, а між иншими і ґотичького або романсьького помітно теж в деяких деталях, а часом навіть і в самій конструкції. Але се було підроблювання під попсований польський ґотик, і мабуть згідно в плянах і під впливом якого небудь польсьького архітекта, як се звичайно буває навіть у освічених, але нічого не тямлючих в сій справі священиків. Мокловський зробив багато гарних знімків і поземних плянів, на жаль не подав тут перекроїв простовісних, котрі красше всяких слів пояснюють справу. Потім він дуже узагальнив свій погляд що до гуцульських церков, ніби там панує однобання церква в баню по середині і двостріховим дахом над олтарем і бабинцем, причім поминає, що найстарша церква така в Делятині існує в кінця XVIII віку, отже зовсім молода. Тому що автор бачив такі церкви тільки у двох селах Гуцульщини, я думаю, що узагальняти так справу не слід, не подавши доказу до того. Основний тип українських церков і найбільше розповсюджений — трьохбанный; мабуть він був, а може і зараз існує і в Гуцульщині. Відміна в поземнім пляні кожної вежі мусить відбивати ся і на загальнім пляні церкви, через те зявили ся і переміни форми хреста в пляні. Гранчатість же повстала з того, що при такій формі церква була багато ширша і більша при майже однакових видатках на матеріал. Автор звертає увагу на те, що не бачив пятибанных церков і думає, що то повстало завдяки невідповідності з боку акустики; але тут він цілком помиляєть ся, бо такі пятибанны церкви

¹⁾ Quod est demonstrandum. Ред.

дуже розповсюджені на Україні і акустично незвичайно вигідні. Відсутність же їх у Галичині поясняють ся тим, що галицькі села звичайно дуже невеличкі, коли порівняти їх з українськими, так що і потреби в великих церквах не було.

Що до дзвіниць, то автор подав фотографії таких: 1) в с. Гусіїві пов. Підгаєцького рублена дзвіниця; 2) в Кам'янці Струмилівій дзвіниця на стовпах; 3) в с. Чорткові дзвіниця на стовпах; 4) в с. Замковій Ясениці рублена дзвіниця з опасанням на стовпах. Звичайно дзвіниці стоять окремо від церкви, або в кутику паркана або посередині, часом вони мають широкий прохід в собі, замканий ворітьми і тоді служать проходом до церковного цвинтару. Часом дзвіничкою служить баня над бабинцем. Автор думає, що звичай ставити дзвіниці окремо від церкви належить до тих часів, коли вони служили оборонними вежами, потім, коли потреба в сій їх ролі зникла, вони згубили своє значіння і навіть перейшли над бабинцем; форма сих окремо стоячих дзвіниць має багато ґотичького впливу. Звичайно згоди можуть бути ріжні, і дзвіниці рублені могли навіть грати ролю таку, але чи се було головно причиною того, що їх ставили окремо. Знаємо, що італійські дзвіниці в давних давен ставили ся окремо від церков. Великі двони, котрі потребували великої дзвіниці, зявили ся теж пізно, а раніше замість давонів служили клепада, або била, часом навіть дерев'яні; значить, церква будувала ся без дзвіниці і на Україні дуже утвердила ся така форма. Коли зявили ся двони і почали розповсюжувати ся, то їх вішали просто на високім перехрестю, як і тепер можна бачити в бідних приходах. Коли-ж мали люде спромогу, то щоб не міняти звичайної форми церкви ставляли дзвіницю окремо, а місцями і то мабуть в пізнійші часи дорозуміли ся вішати двони над бабинцем; але се не всім подобаєть ся, бо передзвон під час служби дуже перебиває слухати її.

Про іконостаси автор каже, що вони в своїй орнаментациї мають всі переходи від візантизму до бароку і виказують велику ремісницьку вправу. Форма, як всіх українських, багатоповерхова.

По дорозі окрім церков Мокловський фотографував і типові хати. Між иншими дуже цікава хата в Тухлі Стрийського повіту, в далеко висуненою стріхою; в Соколівці, пов. Косівського, гуцульська хата теж в довгою стріхою, підпертою стовпцями; хата в Пістині Косівського пов. в передсінком на припустинцях, котрі обирають ся на луки, а луки тримають ся на стовпах. Такий передсінник тільки на причілку і творить собою ґанок на всю ширину причілку. Цікавий теж шпіхлір на подвір'ю плебанії в Тульчі, Новосанчівського повіту, він двоповерховий і на висоті ровділу нижнього і верхнього поверху обведений кругом широко виступаючим ґонтовим фартухом. Мокловський дає тут цікаві замітки по-

рівнюючи фарбу на церквах, про шпихлірі і розвиток або впродження передсінків.

В сій самій книзі на ст. XLIX подані замітки того самого автора про впливи готики на архітектурні деталі в Дрогобичу в церкві св. Юра і в церкві в Старім Селі під Хировом. *В. Щербаківський.*

Словарь української мови. Зібрала редакція журналу „Кіевская Старина“. Упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Том I. А.—Ж. У Києві, 1908, I—XL, ст. 1—495, 4°.

В. Дубровський — Українсько-російський Словник. Редакція І. Стешенка. Видавництво „Час“ у Києві. Київ, 1909, ст. 1—8, 1—313, 8°.

Нарешті почався друком „Словарь української мови“, що складався не більше не менше, а 50 літ. Ще П. Куліш зробив йому початок і в 1 кн. „Основи“ р. 1861 оголосив, що має його видрукувати. У мене є під руками недрукований лист Куліша до Марка Вовчка в датою 24 лютого 1860 року і в ньому він згадує: „привелъ въ порядокъ всѣ сборники пѣсенъ и сдѣлалъ изъ нихъ пѣсколько тысячъ выписокъ для украинскаго словаря, подготовилъ почти совсѣмъ къ печати самый словарь по образцу нѣмецкаго словаря братьевъ Гриммовъ...“ Але як Шейковський видрукував в № 9 „Кіевскаго Телеграфа“ лист, що він видавати-ме словарь, котрий містити-ме в собі 35.000 слів, то Куліш залишив думку про свій. Після довгих митарств, про які потрохи розказує д. Грінченко в передмові до сього I тому „Словаря“, нарешті „Словарь“ вже друкується, доставши 2-у премію від російської Академії Наук. Чому не першу, то се видно по часті з передмови д. Грінченка, по часті знаємо з рецензії академіка А. Шахматова. Д. Грінченко говорить, що передаючи йому до редагування Словарь, редакція „Кіевской Старини“ поставила йому такі обмеження, щоб матеріал брати тільки з таких-й з таких книжок, а головню „изъ напечатанного на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно“, а коли й з півнійших письменників, то таких, що почали свою діяльність не пізнійш 1870 р. Отже доволі вже сих обмежень, щоб сказати, як далекий буде словник од бажаної повноти. А в рецензії академіка д. Шахматова довідуємося, що ті люди, котрі кілька десятків літ збирали матеріал, систематично обминали матеріал північно-української мови. Все се разом уяте, очевидно, не складалося на те, щоб „Словарь“, такий як він був на розгляді в Академії Наук, одержав першу премію. Додаймо ще до сього, що дволітня редакторська праця д. Грінченка відбилася надзвичайно користно на Словарі, бо не кажучи про все инше, сам словарь, після

редагування, збільшився у двое і має тепер 68.000 слів, не числячи матеріалів старої книжної мови, яких зібрав д. Тимченко тисяч 12—13 і які будуть видруковані особним томом.

Сей же „Словарь“, під редакцією Б. Грінченка, складатиметься з 4 томів, що зявлять ся, можна думати, в кінцем сього року (тепер вийшло вже 3 томи). Не ждучи, поки вийдуть усі 4 томи, маю намір сказати кілька слів про I-ий.

Загальне враження таке, що се пильно й совісно зредагована праця, якій не багато що можна закинути, на скільки такий закид мав би йти на адресу редактора, а не укладчиків Словаря. Бо кого наприклад винуватити, чи д. Грінченка, чи редакцію „Кіевской Старини“, що в Словнику нема таких слів, як: бадія, бачівні і бачівні, бритити ся (гуцульське), варташ (гуц.), відбўток (в відбутка), віялка, водомія (в водомій), водорія (в водорій), возвоз (= узвоз), волова (хоч в воловдня в тім самім значінню), ваялка, гальба (в гальва), гец-гец, годя і годца, гілавий, гінджал (кинжал), дикун і безперечно множество інших?

Більш вже, але теж не зовсім па карб редактора, можна поставити не такі або не тільки такі (в словах з рухомих наголосом) наголоси, як от: бантина (в й бантіна), віжкі, бк (може просто помилка?), вікніна (в й вікнина), вісімка, вістря, волбх, гальовина, гепоунти, гіцати, голєндерський, грєбєлька, гўтірка, гўторити, дерев'яний, дерєн, димарь, дідусів, дільце, дільниця, дїтвора, діяльний, діяльність, діяльно, дрохва.

Ще більш відвічалним стає д. редактор за переклади і пояснення слів — чи то неправдиві, чи просто неповні, хоч і тут знов винен більше матеріал, яким він орудував. Подам деякі уваги до поодиноких слів. Отже: безпечне — не тільки значить „безопасно“, але й напевне (галицьке); бич — „1 палка“. Чи так воно? Приклад: „добрий бич запарив“. Отже з самого прикладу знати, що се не може бути палка, бо як палку можна запарити? Вежа — крім 3 значінь, є ще й: висока смерека (гуцульське). До везти є: везти москаля, але нема везти пона в рєшеті (збрехати на сповіді); до вередувати дано 2 значіння: „перебирати (польск. wertować)“ Приклад: „вередував дерево: чи більше сухого, чи більше зеленого“. Можна думати, що се не від wertować, а від gewidować... Окрім вечірня в Звенигор. пов. є вечєрня; так само крім віграбки є й вігребки; до віграшка не додано за віграшку, російське шутя. Ви дато не тільки: умолоть, але й: расходь. Є в Словнику викльовувати, а нема викльовуватися (про курчата напр.). Вінатрати не значить „выпачкати“, а „выпотрошити“ (курку, поросля). Випорожнятися не тільки: опорожнять ся, але й: очистити желудокъ. Вісадок здається в числі єдиному не уживається, а тільки у множині. Та й обидва приклади,

особливо другий („товаришки мої давно повиходили заміж, а мене старости кидають на висадки“) свідчать про се. Витру́шувати не тільки: чистка печныхъ трубъ, а має й усі значіння глаг. витрушувати. Віджобоніти — є й віджебоніти. Відмірати ще має й 3-є значіння: по смерті лишати: напр. відумру тобі землю... Що до вісень = осінь, то такого слова напевне нема: се одна з невиправлених помилок в оригіналі писань Марка Вовчка, не зауважена редактором „Основи“. Вічко — нема в значінню віконечко в улїї. Гаравд ще уживаєть ся як привітання в Галичині. Гаркати — не тільки: картавить, а в усії сили гукнути, викрикнути. Гибель не тільки: погибель, але й: множество (гибель людей було на базарі). Гиття не „крикъ для поукання лошади“, а щоб вона звертала на право (те саме, що для волів: цабе). Гїцати (перш за все мусить бути й геца́ти, а друге не тільки: „подскакивать при їздѣ верхомъ“, а й як їхати возом, повозкою, то вона гецає. Правда, є далі гїцнути, але се „сов. в. від. гїцати“. Глазкі — в Звєніг. пов. в формі: Лазкі. Го́ден має ще й 3-є значіння: достоїнъ („Ой не годеи пан Каньовський мене цідувати“). Головоїд = Людоїд? На жаль, прикладу не подано, то й не знати, чи не від слова „їсти голову“, тоб то: допекать, вѣчно пилить. Коло слова гололедиця стоїть лишень Вх. (Верхратський), а се слово є скривъ і на Правобережю. До слова гробовїк зовсім не дано перекладу. Коло громовий є громовенький, а нема громовесенький („Іде дощик громовесенький на той садок веленесенький“). Коло грудень, грудневий і жовтневий — стоїть: полярь, ноябрскій, сентябрскій. Се трохи чудно.. Можна собі вважати грудень чи за полярь, чи за январь — як кому подобаєть ся, але поки се особиста думка, поки про жадну катеґоричну реформу не було чутки і грудень уживаєть ся в давніх-давен в Галичині (та й в російській Україні) в певному значінню, а власне — декабрь, то принаймні оговорити се треба, а не категорично ставити, що жовтневий — се сентябрскій, а грудневий — ноябрскій. Гусак ще значить: „мѣра жидкости“ ($\frac{1}{40}$ ведра) у Гуцулів (для горїлки). Є ще вираз: „їти гусака“, рос. гуськомъ. Глейт не тільки: поливо, полований горщик, а й: охранный лист королівський або гетьманський. Гльобати не тільки: „жевать не глотавши“, а й: „клевать, долбить клювом“. Грос не тільки „стадо беременныхъ“ овець, але й „дюжина дюжин разныхъ товаровъ“ в торгівлі (напр. грос започі: 12 раз по 12 пасом). Двїгатися не тільки: двигать ся, трогать ся, а й „поднимать непосильную тяжесть“. І приклад, поданий д. Грінченком, як раз значить се останнє: „покинь, не двигай ся, аже сам не донесеш“. Десятка між иншим значить не тільки 10 рублів, а й 10 ринських (20 корон). До

слова двень взято приклад в словом: двелень-дзелень. До дзигарі можна було взяти приклад в Шевченка: „І дзигарі теленькають“ („Сон“). Обік слова До є між иншим до ноги, а нема: до нащаду (Гал.). До слова доблагати взято приклад в Шевченка: „Благав Бога, щоб дівчину, хоч своєю (!) побачить“. Так колись стояло в „Кобварях“, а тепер доведено, що: „хоч село“... Драпач ще значить аужитий віник, що не мете вже, а тільки драпає землю. До слова жаління взято приклад в словом жалощі, і виходить, що до 1-го значіння слова жаління нема зовсім прикладу. Коло жаль нема: жаль на кого (у Шевч.: „не жаль на злого... а жаль на доброго“). Правда, коло другого значіння слова жаль є приклад: „Жаль його та й на його“, але не одділено осібно. Живчик крім „рѣвный мальчикъ“ ще значить пульс. До слова жировлина взято приклад в словом: журавлина.

Є доволі слів в Словнику, що до них не подано прикладів, то не раз заходить непевність, чи дійсно мають вони те значіння, яке подано коло них без задокументовання. Знову таки тут редактор найменш випен. Але факт — фактом, і доводить ся ставити ся в непевності до значін таких слів (та часом і до істновання самих слів), як от: Байда, відворотний, відпрядки, віківщина, вітрянїця, возлюбя, гагакати, ганетьба, гантувати стежку, гарикатися, гач, гаяння, гейкатися, гнилеца, гвіздечко (в знач.: коконъ), головний (в знач. опасный), гомзатися, гриванина, гривичитися, гуляй — городїна, далека, двиг, держиво, джумига (можу засвідчити, що походить в рукоп. І. С. Левицького і записане в Васильківському повіті), давїзнути, дибитися, діжкуватий, днєвник (в значінню: загородка въ полі для скота), добрати хисту, добрання, добриня, доскоцький, достача, дрива дати, дусатися, жакати (в знач. вибухати полумяи), желіпало, жерлича, жижель, жінва, жовтка, жовтожар, жолудовий.

Нарешті ще остають ся помилки, за які вина падає по частини на редактора, по частини на коректора. Як би там не було, а винотовую тут зауважені помилки та недогляди: 7, I, 29 картофеля; 8, II, 3 дивуешся; 22, I, 22 бакаїстїй; 26, I, 13 зн.: во родѣ; 26, II, 14 зн. вартушки (треба: ватрушки); 34, II, бацьнуты, 41, II, 1, безкритичност (-и); 44, II, 23 зн. покрыва; 60, I, 23 сходишь (= ть); 67, II, 14, блодника; 72, I, 25 туш (= тут); 78, I, 15, бованіти (= бовваніти); 79, II до слова богобоящий подано приклад в богобоявний; 87, I, 45, до слова борідка подано такий приклад, де слово борідка і не згадуєть ся; таке саме й на стор. 99, I в словом бриль; 93, II, 1 зн. еап (= а не[репосно]); 113, II, 12 зн. воды; 115, I, 27 зн. Musea (= Musea); 133, I, 8 зн. увадився, [не треба (.)]; 133, II, 12: куди не

підеш. то (= підеш, то); 158, II до слова видушувати приклад в словом видавити; 191, I, до слова висуватися приклад в словом виставлятися; 193, I, 11: прядіво; 195, I, 26 зн.: витряхивась (= ть); 211, I, 24 зн.: Па оддачі (= На...); 212, I, відерковий; 231, II, 12 зн.: підмостить; 266, I, 1 Суранс. (= Суражск.); 271, I ганьба = ганеба, а слова ганеба нема зовсім; 278, I габель = гамбель (треба гембель?); 278, II, 26 зн.: кричать (= ь); 285, I, 43 волух (= лопух); 287, I, 4 вперед (= вперед); 292, II, глядко (= глядько); 296, I, 15 зн. говорив бы; 298, I, 18 зн. силдати (= салдати); 299, II, гойданка = 2) гойдалка, а проте гойдалка зовсім в Словнику нема; 300, II, 5 гоблік. Приклад: „Із волика не буде волика“ — десь в помилка; 314, I, 73 зн. горобінець (= горобинець); 315, I, 5 городища (наголосу зовсім не треба); 317, II, 10 господарсто (= ство); 320, I, 5 зн. виснае (= ав); 321, I, 10 зн. въ которю (= ую? ой?); 322, I, 7 грантъ (= гранитъ); 323, II, 43 зн. грєблїця (= грєблїця); 324, II, 24 зн. грвчани (= грєчани); 325, I, 11 зн. чаше (= чаше); 325, I, 9 зн. рибо (= риба); 326, I, 14 огорчєніє (= огорчєніє); 327, II, 12 О, стрѣльбѣ (= О стрѣльбѣ); 328, I, 4 ждаши (= ждати); 333, I, 21 сердитъ (= сердито); 333, II, 10 зн. В мвне (= В мене); 336, II, 5 мужол (= мужом); 337, I, 22 зн. новецъ (= конецъ); 337, II, 4 зн. гиківниця (= гаківниця); 343, II, 14 гусятник (= гусятник); 344, гушовина = гушавина. На гушавина в приклад, а гушовина нема. 347, I, 2 Гарішу (= Гариту); 347, II съ умысломъ раздражить (треба: съ умысломъ, раздражить); 347, II, 8 зн. укушенное (= укушенное); 350, I, 5 Эалиця (?); 354, I, 8 зн. нв дам (= не дам); 355, II, 12 давня (= давня); 361, дваяцятка; 363, дворяїн (= дворянин); 367, 6 зн. сердвлько (= серденько); 369, 22 зн. Дерен (= Дерен); 376, I, джиджулити (= джиджулити); 380, I, 5 зн. Яструби (= и); 383, I, Дивувати, ную (= вую); 384, I, 10 полостая (= полосатая); 385, дитиня, няти (= няти); 387, I, 25, Дѣвушкы; 392, I, Дївниця. Огорожа. I, 13, 76; 187 (автор? Шухевич?); 397, II, 20 зн. небрежати (= небрежати); 398, I, 19 зн. Спашь (= Спать); 404, II, 1, доору (= добру); 405, II, 24 Хорота (= хороша); 406, I, Доган (= Доган); 423, I, 5 допїтєся (= нєся); 430, I, 23 зн. досмалить (= досмолить); 433, I, 25, до сей горы (= поры); 433, II, 23 II. Дотикатися (= III. Дотикатися); 437, II, 14 пробу (= пробі); 437, II, 18 зн. Дошепати (= Дошепаті); 438, II, 13 До штепу (= до шпенту); 455, I, 14 женщинами (= ами); 458, I, 3 нажало (= ла); 470, II, 17 желані (= желаніє); 475, I, Жартъ, ту, м. Штука (= Шутка); 480, I, Жерельце (= Жерельце); 486, I, 12 зн. спасаши (= спасати); 486, II, 15 Зпчити (= Зичити);

487, II, 14 Ооляпувся (= Оглянувся); 488, I, Жйво (= Жйво); 489, I, 11 спотикати (= спотикати); 490, I, 25 Жадєп (= жадєп); 490, I, 24 зн. Жовадк (= Жовдак); 490, I, 21 зн. грайше (= грайте); 491, I, 14 чйшу (= чисту); 491, I, 4 зн. подаєть (падаєть); 491, II, 3, прогврницї (= прогорницї); 492, II до слова Жур приклад: Мати жар (?) варила; 493, I, 11 зн. лежишь (= лежить). Нарешті ще дві помилки проти „Кобзаря“ Шевченка: одна — на стор. 329, I, до слова гробовище приклад: „Чума в лопатою ходила та гробовище рила, рила“. Треба — „гробовища“. Друга — на стор. 338, I, до слова гульвіса приклад: „З собаками та псарями їде пан гульвіса“. Треба — „їде“.

„Українсько-російський Словник“ В. Дубровського, під редакцією І. Стешенка зовсім инакше виглядає, як Словник під редакцією Б. Грінченка. Видавництво („Час“ у Києві) мало на увазі, як говорить в передмові, „допомогти тим, хто хотїв би повнайомити ся з українським письменством, але мало знає, або й зовсім не знає української мови“. Отже для того вибрано матеріал переважно з літературних творів і в таким наміром, „щоб у словник увійшли найбільш уживані або малозрозумілі слова“. „Ставлячи собі цілком практичне завдання, та бажаючи на меншому місці подати більше потрібних слів (курсив мій, В. Д.), ми взагалі не вміщали назв граматичних категорій та пояснення слів прикладами: для читача, якого ми мали на увазі, вони б мало й придали ся“.

Нарешті довідуємо ся, що крім літературних творів, „користували ся також словниками Поповича, Тимченка, Уманця і Спілки і першими двома томами Б. Грінченка“.

Отже перш за все мусимо констатувати, що в словнику д. Дубровського менш усього помітно тенденцію „на меншому місці подати більше потрібних слів“, бо принаймні якусь $\frac{1}{5}$ частину словника можна було б в користю і для видавців і для читача викинути — стільки як раз непотрібних слів понасажувано в ньому (не знаю вже, чи укладчиком, чи редактором). Ну чи не сміх читати в словнику, що вода буде вода? або до чого такі, як агєнт = агент? Може тому що се найбільш уживане? Але за те зовсім мало уживані і хоч дійсно „малозрозумілі“, та за те нікому в світі непотрібні, як от: алюрний, баллус, махляр (? — попсоване маклер“), п'яндіголова, роздрухувати, фїленщики (= гвоздички), шварішвари (тоб-то „свита“). Невже се літературні слова і неже їх потрібно пхати в практичний словник, де має бути тільки найпотрібніше? А тим часом, навіть тільки переглядаючи словник і не порівнюючи його з іншими, бачимо, що нема найзвичайніших слів, як от: балювати, вододія, дієприслівник (дієприметник єсть), ділїнок (хоч

дільник є), до-ноги, жаліги (хоч жаліти є), заколесник (за те єсть галицьке: льоник), зик, истик, кендюх, минувшина (за те є: минушність!), покладки, послід (хоч є сумнівне: послід = результат, заключеніє), влѣчин (зате є: проступство!), чудесний (хоч є й: чудний і чудовий) і т. и.

Але коли нема потрібних українських, то за те доволі знайдеться слів польських. — не тих, що перейшли в польської мови до нас і стали у нас звичайними, а власне тих, що од них треба усіма силами одхрещувати ся, хоч би вони у кого й в письменників наших трапляли ся, як от: вагадло, виобразня, збуї, змісел (= чувство), знакомитий, креденець, круш, лапівництво, ліца (= віжка), лювиний, парті (= укр. лещата), нацюрівати, обана, овшім, омільний, омільність, омилати, офіцина, пальник, шірнік, повала, помник, привлащувати, цєста, смуклий, спижарня, стала (? = земля), материк. Тут вийшов куріоз: по польськи *ład stały* — буде материк, тверда земля, але само слово *stała* без іменника — нічого не виходить постійний, твердий, та й годі), тлук, трапунковий, трєска, трєскати, трєскливий, тяглицість (= *ciągłość*), уляглість (могло би бути по нашому: улеглість), умітний, умітність, уприймний, успособа (вдача), уфалість, фатига, фольгувати, фрасунок, хтївий, цвічити, шубравий.

Але всеж чи ті польські слова, чи оті „рарітети“ українські, що про них в горі вгадано, принаймні всеж десь існують. Але в словнику д. Дубровського, під редакцією І. Степенка, знайдемо без міри без ліку слів яких ще нема в жадній мові. Власне таких слів найбільше в словнику. І характерно те, що поки є два томи Словника під ред. Б. Грінченка (до літери **О**), доти фантазія (не знаю чия: д. Дубровського, чи д. І. Степенка) значно уміркована, од літери **О** і до кінця алфавиту вона не знає границь. Отож і читавко: вблагання, вдання (= удача), вживальний, виволанік (= забіяка), виховач, виховачка, вишуки, відповідник (= повиваний, оскаржений), вцілові (? = пѣльно), глядний (= зрительний), гудзикарь (а гудзик нема), доява, драгівля (= роздраження), духовництво (= духовенство, а духовний нема), жіночість (= женственность), забаг (= вождельіаіе; а забажати нема), забайч, заблуд, заблудливий (= заблуждающий ся), забвачення (= провидѣніє), задів, засланка, захватний (= восторженный), захватність, збожниця, зборонець (= оборонець), збройовня (у Желехов. = збройниця), ввіса (= маятник, тимчасом у Манджури є: маховик); вводливість, вискоділ (= дивидент), вимнокровність, вламач (= нарушитель), вступлення (? = „пантіє“), кишеник (= карманчик), кохачковий (= любовний?), кошторис (= смѣта. Хоч би вже кошторис!), крѣяльник, кривдївий, ість, ласолуб (= лакомка. Є справді: ласогуб),

літач, маховий (= „мгновенний“. Отже напр. читач знайде десь в книзі: „Махове колесо“ і зрозуміє, що колесо „многовєпне“), мережево, наймач, множня (зам. множина), нащад (= начало), небак (= небожитель), неоцвітний, ість, неспалений, ість (= нестараемый), неспогадаість, нечуваність, нічнийний (= ночний), обурливість, овічник, огнехвальство (= огнепоклонничество), огнищєвий (= фокусный, центральный), окомір (? = глазомѣръ... Так наче інструмент який. По українськи: „на око“ = на глазомѣръ), оновістник, оправник, освідувати, освітник (= обратель), особіна, осяга (= пространство), отян (? = телескоп. Очев. в румунськ. окіян, що у Гуцулів перейшло в окєи), оцетник, ошадничий (= сберегательный), Парижка (= Парижанка, з польського), паравити (= завѣдовать приходомъ), певняк, переобраз, перукарня, пиляр (= пильщикъ), писало (? = грифель), пихливість, плекатель (= опікун), підум (= мѣніє), повичник, покон (? = начало. Очевидно од слова „впокон вік...“), прибутковість, розв'язність (= развѣшимость), рѣскрад, росповсюдник, самітнік (а самітний нема), самозаховання (? = самосохраненіє), самоохвіра (? = самопожертвованіє), самоуправнення (= самоупраценіє), самоустроєння (= самоукрощеніє), свиноцтво (? , а свинство нема), свідка (= свідѣтельница), світобудовник (= міростроитель), світоспоруда, ач (= міровданіє, міротворець), скликач, соглядальний, ість, ния, ач (= совершательный, ность, і т. и. А в иншому місці вже спогляданія в сьомуж значінні), сокирник (? = плотник), сонільник; далі ціла низка слів з додатком спів (рос. со): співземляк, співноручник, співстараник, співурядця (? = соправленіє)... Таким способом ідучи не далеко й до співнебога, співсестра.; спідничарка (? = мастерица юбокъ), сповідачка (= исповѣдница.. Але слова на ач показують активних осіб, отже сповідач (як і оповідач) — той, що сповідає, а сповідачка — виходить під у спідниці... Тим часом є гарне народне слово говільник, але в словнику д. Дубровського його, очевидно, нема); споживний (= потребительний. Значить „Потребительное Товариство“ — „споживне т-во“. Тим часом „споживний“ — такий, що його споживають..), споварапок (? = раннее утро. Се є нарічя (споваранку) та вробив ся іменник!), спокута (зам. покута), справниця (= зала суда). Може десь воно так і є, але треба пояснити де, бо як на російського читача, то се жінка справника, тіснодумство (зам. вузькодумство), товкун (? = рынок. Маб. тому, що є російський „толкучій рынок“, „толкучка“), трунний (= „гробовой“. Напр. російське „гробовая тишина“ буде „трунна тиша?“), туббліця (= туземка), утискач, хиття (= желаніє, хотѣніє), цвітостан, черевичник (? башмачник — зам. чоботарь, шнєць. Але нехай же й черевичник. Але черевичниця?), черпач (= „черпальщик“.

А черпак нема), чобітки — червінці (? Се ніби то рос. „красные сапожки“); човновий, філіжанковий, яточний (= балаганний), шановник, шестиньоватий (= шестигранний), шестін (? = шестигранник. А між тим є: шестистінний, як), штучництво, явзач (? = егоїст). Багатенько нових слів на ці: формальнощі, скупощі... Думаю, що й сих прикладів доволі — усього все одно не сила тут подати, та й потреби в тому не має.

Але й в тих словах, що вони існують справді, бачимо разячі помилки, за які не можна редакторови Словника пробачити. Бачимо: аляр замість алярн, веврик (а деж вевірка?), ведмедича в значінню групи вір, що зветь ся Вів (то по російськи „Медвѣдица“), вилляти (зам. вилляти. Форма вилляти неможлива, бо глаголи з приставкою ви мають наголос на приставці), вилім — не „надломъ“, а скорше „проломъ“; вчовпати — нема слова, хіба: розчовпати, вязати руку — абсурд, бо треба дві руки (одну чоловіка, другу — жінки) — отже руки; діскусіювати — зам. діскутувати, забудь — неможлива форма (є: на не за будь), коливорот зам. колбворот, або коворот; неббжий — зам. неббжів, обійма зам. обійми, оплата зам. оплата, охвіра (та й в інших словах непотрібне Хв та х зам. Ф) зам. офіра (так само парохвія, ців хунта), перемирати — зам. перемерзати, перетика — зам. перетик [у Шевченка: „у перетику (а не перетиці!) ходила по оріхи“], підгрунтя (?!) — зам. підгрунт, посмітх — зам. посмітхуа, посторонок — зам. посторонок, похипливий — зам. похопливий, присмак — зам. присмака, промога (?!) — зам. спромога, реведувати — зам. ревидувати, розгардіяж (?!), саква — зам. сакві, свердло — зам. свердел, супорник — зам. супорник, трібний (?!) — зам. потрібний; тякати (? є лишень натякати); чоломкати (?!), шво — зам. шов; шкитильгати, штіб — зам. штиб; щадок (?) — зам. нащадок. Нарешті стрічаємо найвизливіший (з степінь прикметника!). І таких слів можна б у словнику тисячі виказати!

Таке саме й в наголосах, напр.: бантина, будучина, випробований, гривота, деревня, жлуктати, завбільшки, заввишки, завдавати, звідомлення (зам. ввідомлення — се слово в таким наголосом записав і подав вперше А. Кримський), зокола, іменник, кладовище, митікувати, ошмина, пелюстка, пильник, підмет, рішенець, самодержавець, свідчити, схляяти, терлиця, фартух, хопта, цёбер.

Слова, в яких правопис хибна: байешник, бованіти, бохунець, бриніти, вимінжувати, гальчина (= галченя), гіркий, гірло, залім, зашаритися, зляку (= в ляку), Ікло і т. и.

Доволі слів не в таким або не тільки в таким значінням: Бурса — нема в значінню „пансіонъ“ (галицькі бурси); верхівень, верхівець

— верховой конь (?!). Тимчасом „верхівець“ — „всадникъ“; вивласнення (коли вже допустити таке слово!) — не значить „уничтоженіе собственности“, а тільки „отобраніе собственности“; вика — нема в знач. ростина; відступ не „отступление“, а „дистанція“; грудень — не так то вже рішучо значить „ноябрь“ (так само жовтень — сентябрь, листопад — октябрь, студень — декабрь): ще всеукраїнської ухвали на се не було, і даремне деякі автори вносять лишень плутанину; драгли не так то вже конче значить „желе“, бо се простісінський „холодець“ (з свинини, риби); двірник — не тільки „дворникъ“, а ще на Буковині — вїйт, „староста“; друшляк не „металическое сито“, а головню глиняна велика миска з дірами, щоб оддіжувати вареники, сир і т. и. (нім. durchschlagen), денунціювати — не подано головного значіння: доносити, важивність не „питательность“, а „богатство“; калиці — „отвислыя губы“. Се вже переносне значіння. А деж головне: „кожаная скръпа“ (чи як там!) кодо цїпа...; кашкет — „киверъ“. Дуже грішко, бо „кашкет“ — се картуз на кожному сільському парубкові; кобеля — „родъ корзины“. А „рыболовный снарядъ“? кокарда — „бантъ“ (?!); мокляк „болотистое мѣсто“. А порожній горіх? нечитальний — „нечеткій, неразборчивый“. А може се і неписьменний? пацюк — „крыса“. А на Підгір'ю в Галичині висміяли б, коли б на щура сказав хто пацюк, бо там пацюк значить: поросля; попередник — „предшественник“, а на Полтавщині — „фартухъ“; поставець — „посудный шкафъ“. Отже коли читач знайде у Гулака-Артемовського, чи Старицького „поставець кружляе по столі“, то нехай знає, що то по столі скаче „посудный шкафъ“ (шафа в посудом); потеруха — „порошок“, а на Гуцульщині — „сифились“; пихва — „наконечникъ“ (?!); розмисл — не „размышленіе“, а „умыселъ“, „обдуманное рѣшеніе“; Січ — „главный городъ запорожскаго войска“ — не дуже влучно; скарб, скарбовий — нема в значінню поміщицький, „економическій“; служебник — „служитель“. Се скорше „церковна книга“...; цурка — „солома, свернутая въ видѣ веревки для связыванія снопа“. Але се ж „перевесло“! (До „перевесла“ на своїому місті дано поясненнє: „связка для сноповъ“). Тим часом цурка зовсім не перевесло, а коротка паличка (патик), котрою закручують міцно перевесло, бо голоруч сього так не зробиш; сотик — „полушка, грошъ“, так ніби се дець в Росії такі гроші водять ся; уділ — „удѣль“, а галицьке „пай“?; „чепіга“ — „ручки у плуга“. А деж те „снівирья“, що звуть люде „чепіга“?; швайка — „шило“. Але швайка — швайка, а шило — шило...; ясла — „дѣсны“ (?!) Чи се поплутано ясна і ясла? ні, бачимо: ясло — „десна“ (хоч такого українського слова нема).

Вже й з цього доволі, думаю, знати, яку вартість (наукову) має словник В. Дубровського, під редакцією І. Стешенка: Досі звичайно говорилося тільки про невдалі російські видання: „для хахловъ и такой Богъ бряде“, а тепер, виходить, що вже й хахли для москаля (а це найбільш для нього й Словник виготовлено) починають тим самим віддячувати. Що-ж, і то потіха...
В. Доманицький.

П. Парашкевовъ — Погребальнитѣ обичаи у българиѣ (Извѣстия на семинара по слав. филология, кн. II, 1907, ст. 371—410).

Парашкевовъ забираєть ся до інтересної теми не маючи попередників на тім полі і користуєть ся не лише друкованим матеріалом, але і своїм власним зібраним підчас ферій в різних околицях Болгарії. Що крок подибуємо аналогію до наших похоронних звичаїв, про які мимоходом сказавши, знає автор дуже мало¹⁾, що хвилі трапляємо на сліди старинних вірувань, які доховали ся у відломках у усіх європейських і позаєвропейських народів.

Програма автора досить широка обіймає цілий час від занедужання чоловіка аж до покінчення усіх обрядів по його смерті. Матеріал ілюструєть ся примірами чужих вірувань і висновками студій інших учених. Жаль лише, що автор за мало використував літературу і то не лише західно-європейську, але і славянську, і опер ся майже виключно на книжці Харузїна і на статях в Етнограф. Обзорїні. Екскурсе про душу досить великий і подрібний вийшов би значно ліпше, як би автор мав нагоду крім статі Крауса бачити праці Тайльора, Ленґа, Пешеля, Карловича, Коха, Мейера, Coland'a, Негеляйна і інших, а вже що найменше статі в Zeitsch. d. Vereines f. Volkskunde, в Archiv f. Religionswissenschaft або хоть би в Краусовім Urquell, де уміщено між іншим збірку матеріалів п. в. Der Tote im Glaube und Brauch der Völker (1898)²⁾. Так само і гарний розділ про упирів набрав би більшої вартости, як би крім перестарілої книжки Афанасєва і не докладної та в часті хибної праці проф. Леже, познайомив ся хоть трохи в такими річами як Гока, Die Vampyrsgagen, Шеля, Die Volksglauben

¹⁾ Не знає приміром Трудів Чубинського ані статі Лепкого, Похоронні звичаї и обряды у нашего народа (Зоря, 1883, № 1), ані збірки Грінченка, Із уст народа, ані статі І. Бінковського, Смерть, погребеніє и загробная жизнь по понятіямъ и вѣрованіямъ простого народа (Кієв. Стар. 1896, IX).

²⁾ З новостий згадаю статю Фр. Бейшляґа, Totenbräuche aus der Zeit der primitivsten Seelenkults (Beil. zur Allg. Zeitung 1905, IV, ст. 212 і д.).

im Bergischen an die Fortdauer der Seele nach dem Tode (Arch. f. Relig. W. IV, 305—337) і п. і використав і славянський матеріал, який певно значніший, як те, що цитує Харузїн¹⁾. Так місто цитувати звідти дотичне місце про Словінців, ліпше було познайомити ся з статєю Fr. Wiesthaler'a: Vikodlak in vampir sposebnim opirom na slov. bajeslovje (Ljublj. Zvon. III, 1883); порадо було-б також кинути хоть трохи оком і на літературу найблизших сусідів і Хорватів і взяти до помочи хотьби основну працю Мілічєвича, Живот Срба сежака, або часопись Sbornik za život južnih Slovena, де уміщено цілий ряд подібних студій, видавництво Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina м. н. в статю Лілека: Ethnologische Notizen aus Bosnien und Herzegowina (VIII) або хочби врешті невелику, але добру річ Вулетїча-Вукасовїча: Самртни или погребни обичаји (Лет. Мат. Срп. 1899, т. 197). З тими претенсіями виступаю до автора лише тому, що він сам вийшов поза межу звичайного етнографа, а взяв ся до порівняної методи.

Сам матеріал дуже багатий, хоть зі спису літератури видаєть ся мені, що не усе було автором використане. Прогностиків наведено цілий ряд: звїрята грають у ньому велику ролю. Кілька сторінок присвячено похоронним плачам, а найбільшо місце звичаям по смерті²⁾ і поглядам на душу по смерті. З „лопатками“ чи „свїченем“, себто забавами при мерци не стрічаємо ся тут, хоть інші звичаї часто нагадуть нам; цікаво одначе знати, чи сей звичай таки дійсно незаний в Болгарії, хотяй подибуємо його не лише у карпатських Русинів в Галичині, на Буковині і на Угорщині, але також у Словінців (Ящуржинскій, О погребальнихъ обрядахъ, Етногр. Обзор. XXXVIII, 1898), на Угорщині (Todtenrache bei den Hienzen, Ethnolog. Mitteil. aus Ungarn, IV, 178—9), в Португалії (Der Tote in Glaube und Brauch der Völker Urquell, 1898, ст. 206), а навіть у тєв. диких народів (Stoll, Geschlechtsleben in der Völkerpsychologie, 1908, стор. 681).
З. Кузєлл.

Heinrich Bebels Schwenke. Zum ersten Male in vollständiger Übertragung herausgegeben von Albert Wesselski. Монахів і Липськ, 1907. т. I, ст. XXVII+242; т. II, ст. 212, мал. 4⁰.

Автор виданих отут анекдотів, Гайнріх Бебель, уродив ся 1472 р.

¹⁾ Дещо в літератури на ту тему наведено в моїй статейці в Записках т. 80 (Причинки до нар. вірувань з поч. XIX ст.).

²⁾ При тій нагоді звертаю увагу на гарну книжку Петрака у, Кос'а, Die Toten im Recht, що появилася перед грома роками і не була у нас ніде занотована.

в невеличкій місцевості Юстінген у Віртембергії, як син заможного селянина, який своїм дітям умів дати виховане, коли молодший його син, Вольфганг, став 1506 р. магістром, потім доктором медицини, а в 1515 р. був деканом філософського факультету в Тібінгені, а старший веднав собі славу як письменник. Г. Бебель вчився зразу в сусідніх місцевостях свого села, але вже 1492 р. бачимо його в Кракові, де студіював гуманістичні науки та штуку. Літом 1494 р. був він уже в Базелі у Швайцарії, де й розпочав свою літературну діяльність, видаючи 1496 р. космографію свого краківського учителя, Лявренція Корвіна, яка була поясненням і введенням до космографії Птолемея. В 1496 р. покликано його на учителя поезики й реторики до Тібінгену, де його учениками були Меланхтон, Штефлер, Стадіон і Брасікан. У тих часах заприятелював він із багатьма правниками, педагогами, духовними і вів широку переписку. В 1501 р. виголосив в Інсбруку промову до цесаря Максиміліана, яку опісля надрукував п. н. „Oratio ad regem Maximilianum de laudibus atque amplitudine Germaniae“, за яку дістав від цесаря герб і титул *poeta laureatus*. Коли в 1502 р. вибухла в Тібінгені зараза і університет перенесено до Нагольд та Дормштетену, Бебель не пішов чомусь туди і загалом більше не учителював мабуть. Що робив далі, невідомо, а навіть дата його смерті непевна. Умер десь коло 1518 р.

Г. Бебель належить до доволі плідних письменників. Я назву бодай кілька його праць, як: *De abusione linguae latinae*; *Arg. versificandi et carminum condendorum*; *Apologia Henrici Bebeli contra Zoilum de stirpe sua* (видану за життя автора 4 рази: 1508, 1509, 1512, 1514); *Liber hymnorum*; *Triumphus veneris* — твір, звернений проти папи і кардиналів, попів, монахів та монахинь, схолястиків і надутих учених; і хоч як сильно він виступив він у сім творі проти духовенства, то однак був дуже побожний чоловік (про що свідчить *Liber hymnorum*) і між духовними мав багато приятелів, які зрештою його сильній сатири призначали повну рацію. Написав також доволі багато віршів — тодішнім звичаєм уже латиною, при чім треба зазначити, що був дуже добрим стилістом. Нас цікавлять однак дві його праці; се: *Pro verbia germanica collecta atque in latinum traducta* — одна зі старших і більших збірок пословиць, що містить їх разом коло 600. Вложено до неї дещо зі старших жерел і письменників, але переважна частина взята з народних уст. Друга його праця, се збірка фавел, опублікована перший раз 1508 р. разом із деякими іншими творами п. н. *Bebeliana opuscula nova et adolescentiae labores* — і передрукована опісля дуже багато разів. Самий латинський текст фавел видержав 21 видань (між іншим у роках: 1512, 1514, 1526, 1541, 1542, 1544, 1550, 1551, 1561, 1590, 1600) і се свідчить найліпше, як тодішні інтелігентні

верстви (бо лише вони читали по латинськи) любувалися в таких речах і зачитувалися в них. У німецькій перекладі не вийшло ні одно видане фавел за життя автора, аж 1558 р. появилася перший анонімний переклад, тай то не дуже дотепний. Розуміється, що й німецьке видане здобуло собі популярність і було не раз передруковано.

Так само, як у пословицях, послуговувався Г. Бебель і при фавелах старшими літературними жерелами (прим. старонімецькі поети, Бокачіо, Поджіо, *Fabliaux*, *Cent nouvelles* і ин.) та вибирав із них для себе, що вважав цікавішим і то або безпосередно, або посередно через своїх приятелів, які йому оповідали, що вчитали (прим. Поджіо); але при тім багато черпав впрямі з народних уст, що можемо нині дуже добре сконстатувати.

Всі анекдоти Г. Бебеля поділені на три книжки: I містить 107 чисел; II — 149 чисел; III — 183 числа. Крім того додаток має 44 числа. Разом містить збірка Г. Бебеля 483 анекдоти і як бачимо належить до найбільших і найбогатших. Читаючи ті анекдоти тепер, не один назве їх по німецьки: *derb und lasziv*, а навіть буде добачувати в них неморальність. Однак їх не можна оцінювати в теперішнього становища, бо то було б те саме, як би ми приміром хотіли назвати неморальними ті африканські племена, що ще нині ходять без усякого одія. Се не неморальність, але щось инше. Зрештою погляди на моральність не всі і не всюди однакові тай не все постійні; вони змінюються також із життям і культурою чоловіка. В XVI ст. були інші відносини, як нині, інші вимоги, тому й анекдоти Г. Бебеля читалися з любов'ю в усіх освічених кругах; читали їх і світські люди й духовні, мужчини і жінчини, старі й молоді, і всі добачували в них лише жарт й сатиру, а еротичний елемент, коли й відгравав, то в кождім разі лише підрядну роль. Нинішній читач робив би як раз навпаки. Правда, що деколи бувають ті анекдоти занадто рубашні, а представляючи нерозумні брудні людського життя, не викликають у читача естетичного задоволення; але через те, що в них порушуються найінтимніші відносини і погляди широкіх кругів, вони приносять багато цінного матеріалу не лише для фольклориста, але й історика культури. З цієї точки погляду треба оцінювати також ті народні пісні й оповідання, на які досі не зважало і аж в останніх часах розпочато їх публікацію у виданнях, приступних лише ученим, а які колись були також власністю висших суспільних верств.

Г. Бебель не стоїть зрештою в Німеччині зі своєю збіркою одинцем. Уже перед ним вславився подібною збіркою Авг. Тінгер, прокуратор констанцького єпископа, а небагато по нім Яків Фрей зі своїм „*Gartengesellschaft*“ та Михайло Лінденер. Подібна збірка Флорентійця Джованні Франческа Поджіо Браччоліні, що перший раз появилася

ся коло 1470 р., стала голосна в цілій тодішній Європі.

Що збірка Г. Бебля має вагу для фольклористів, видно хочби з того, що деякі поміщені в ній анекдоти, знані також між нашим народом. Я зазначу тут ті, які завважав при читанню:

Кн. II, ч. 21: Гість не їсть малої риби, поданої йому, але розмовляє з нею тихцем, а запитаний про причину, відповідає, що його батько втопився і що від більших риб може про нього розвідати ся.

„ ч. 41: Мужик обіцяє святому таку тяжку свічку, як віз, в яким застряг у болоті, коли йому pomoже звідти видобути ся, але опісля зменшає її.

„ ч. 50: Баба передає подорожному, що буцїм то йде до раю, одїж і гроші для свого помершого чоловіка.

„ ч. 56: Як мужик відступив у пана свої буки Жидови.

„ ч. 90: Як чоловік бив лїниву жїяку, а вона оправдувала ся, що „нічого не робить“.

„ ч. 104: Як Жидівка замість сподіваного Месїї вродила дївчину.

„ ч. 112: Як пїл із дяком ворожили для прожитку.

„ ч. 144: Як теля зіло чоловіка.

„ ч. 147: Як баба пропонує панови пообїжати кобилу, аби повеселїшала.

„ ч. 148: Як пїл уродив теля.

Кн. III, ч. 43: Як селяне стрїляли в рака, не знаючи, що то за біда така лабата й вусата.

„ ч. 95: Дївчина журить ся, де свиню привяже, що гнала, як ляже в хлопцем.

„ ч. 106: Як Циган запричащав ся хрином і сказав: О солодкий Боженьку, який ти гіркий!

„ ч. 115: Як стрїлець перенїцював вовка.

„ ч. 137: Притча про вічність (монах і пташок).

„ ч. 139: Молодожон діставши в місяць по вінчаню сина, закупує 12 колісок, аби мати на цілий рік, бо надїсть ся, що кожного місяця таке буде.

„ ч. 167: Як паний не міг розрізнити, звідки пливе вода.

Саме виданє А. Весельського анекдотів Г. Бебля дуже гарне, попереджене не великою, але інструктивною передмовою про автора та важне тим, що видавець подавав до кожного анекдота багату західно-європейську літературу, а з деяких рідких видань попередруковував навіть анальоґічні тексти, через що улєкшив кождому працю, хто хотїв би слїдити літературну історію якогось сюжета. Лише ціна виданя трохи

за висока (32·40 кор.).

В кінці належить іще згадати, що в тім самім році вийшло в Липську мале, скорочене виданє анекдотів Г. Бебля п. н. „Deutsche Schwankerkzahler des XV bis XVII Jahrhunderts. Heinrich Bebels Facetien, herausgegeben von Karl Amzain“, як другий том бібліотечки, видаваної віденським фольклористом др. Ф. С. Кравсом п. н. „Historische Quellenchriften zum Studium der Anthropophyteia“. Виданє містить доволі широку передмову, в якій подано простору біографію Г. Бебля та короткі біографїйки Я. Фрея і Мих. Лїдненера, як також відомости про так звану „Zimmerische Chronik“, пересипану доволі густо анекдотами в роді Г. Бебля. Як виданє скорочено, видно з того, що в ньому поодинокі книжки містять ось по кілька анекдотів: I — 32, II — 24, III — 37, разом 93, отже менше, як найменша книжка повного виданя. Оба виданя нумеровані, друковані як „Privatdruck“ „nur für Gelehrte bestimmt“, тому й не кождому приступні. *Вол. Гнатюк.*

Наукові розвідки й статї в справозданнях українських середніх шкіл у Галичині за рр. 1903/4—1907/8: Жіночі школи (львівські й перемиські)¹⁾.

Ст. Рудницький — Кілька гадок про географічні екскурсії в середніх школах (Звіт дирекції українського прив. жіночого семінара у Львові, за рр. 1903/4—1904/5)²⁾.

Ст. Кархут — Коротка історія заснування української прив. жіночої гімназії СС. Василянок у Львові (Звіт дирекції української прив. жіночої гімназії сс. Василянок у Львові, за рр. 1906/7).

Ол. Бережницька — Гімназія як середник висшого образования жіноцтва (ibid.).

Е. Макарушка — Граматика Мелетія Смотрицького (історично-критична студія) (ibid. за р. 1907/8).

Ів. Мануляк — Причинок до рїстні Карпат ч. I. (Звіт дирекції ліцея українського Інститута для дївчат в Перемшлї, за р. 1904/5).

Ол. Целевич — До релїійних відосин перемисько-самбірської дієцезії в рр. 1616—1674 (ibid. за р. 1905/6).

¹⁾ Див. „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. LXXXVI. Огляд наукових розвідок і статей у справозданнях інших шкіл буде подано в дальшій книжцї.

²⁾ „Звіт дирекції укр. прив. жін. семінара у Львові“ за рр. 1905/6—1907/8 — не вийшов.

К. Чайківський — Дещо в музикальній акустики (ibid. за р. 1906/7)¹).

„Кілька гадок про географічні екскурсії в середніх школах“ проф. Ст. Рудницького — це проєкт, поглибити практично географічне знання в учеників середніх шкіл географічними екскурсіями. Автор подає план й інструкції для таких екскурсій.

„Коротка історія встановлення української прив. жіночої гімназії св. Василянок у Львові“ проф. Сп. Кархута подає історію перших заходів коло в'організування першої укр. прив. жіночої гімназії у Львові (15 цвітня — 4 вересня 1906 р.). Основателем цієї гімназії, а тепер її директором, є власне сам автор.

„Гімназія як середник висшого образования жіноцтва“ Ол. Бережницької — кілька заміток на тему потреби середньої освіти для жінок.

Історично-критична розвідка проф. Е. Макарушки п. в. „Граматика Мелетія Смотрицького“ складається з трьох частин: I детальний опис граматики М. Смотрицького в 1619 р., порівняння її з виданнями в 1648 і 1721 рр. (ст. 1—40); II жерела згаданої граматики (ст. 40—50); III її вплив на літературну мову у східних і полудневих Славян (ст. 50—55). Що тикається першої частини розвідки, то тут замітимо, що спеціального видання („першого“ — як гадає автор) граматики М. Смотрицького в 1618 р. (Вільно) зовсім нема. Перше її видання вийшло в Евю 1619 р. і така дата стоїть на першій заголовній карті згаданої книжки; вістка про видання в 1618 р. (Вільно) пішла з того, що у першій виданню в 1619 р. крім одного заголовка з датою 1619, є в середині книжки (по „Учителюм школьнумъ авторъ“) іще другий заголовок з датою 1618 р.²). І коли у королівській бібліотеці в Празі, як каже автор, є справді примірник згаданої граматики з датою 1618 р., то се, зовсім певно, дефектний примірник в 1619 р. До жерел, якими користувався Смотрицький при писанню своєї граматики, крім тих, на які звернули вже свою увагу інші дослідники, отже граматика Івана Дамаскина зглядно Діоніза Тракійського, Ляскаріса, Константина

¹) Наукова розвідка: О. р. Авдикевич — Огляд літературної діяльності Олександра Кониського (ibid. за р. 1907/8) — була вже обговорена нами у зв'язку з того-ж автора „Критичним розбором оповідань Ол. Кониського“ (Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі, за р. 1907/8) в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. LXXXVI.

²) И. Каратаевъ, Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами. С.-Пет., 1883. Т. I (1491—1652), ст. 349 (Сборникъ отд. русс. языка и слов. имп. Акад. Наукъ, т. XXXIV, № 2). Таке подвійне датование зустрічається також в інших наших стародруках.

Філософа, Адельфотес, буквар Л. Тустановського, граматика А. Богорича, автор додає ще: латинську граматику Меліхтона (той сам цитат в латинського поета Еннія як приклад на те саме синтактичне правило в Меліхтона й Смотрицького) і граматику Гауїта Альвареца (деякі правила в неї переклав Смотрицький дослівно). В останній розділі вчисляє автор всі видання й перерібки граматики Смотрицького в Росії, південній Славянщині, а навіть на Заході в протаві XVII—XIX ст.¹).

„Причинок до рістні Карпат ч. I“ проф. І. Мануляка повинен бути ширше обговорений у „Збірнику матем.-прир. лік. секції“.

5 документів до історії „релігійних відносин перемисько-самбірської дієцезії в рр. 1615—1674“ подає в перемиського мійського архіву проф. Ол. Целевич: 1) уніяцький ен. Крупецький позиває „адміністраторів“ та „прокураторів“ якихсь брацтв за те, що виломлюють ся з під його юрисдикції (р. 1615). Справа оперла ся аж о сойм, одначе король всі спірні справи присудив у користь Крупецького, загрозивши його противникам „карами, означеними державними законами“. Відклику від васуду короля не було; для православних, які присуд короля вважали несправедливим, лишила ся одна тільки дорога — боронити своїх прав силою. Ілюстрацією до сього служить дальший документ в р. 1617 — жалоба, внесена до суду слугою Крупецького, Фільоном Черкавським, що висланий єпископом оглянути церкву за Сяпом, застав її отвореною, а коли він в імені свого пана запротестував проти сього, якийсь Петро Курбачек (певно православний) потурбовав його. Два дальші документи з рр. 1633 і 1657 дотикають справи недопускання православних до віяких урядів, мійських рад й ин. Православні пожалували ся королеви; отже король Володислав IV звертає увагу старосєнського й війтівського уряду та мійської ради, щоби від сеї пори така практика устала і щоби православні не стрічали перепон. Та королівські декрети, особливо Володислава IV, не багато помагали. Потверджує се позов із 1657 р., в яким 5 православних кушнірів та 3 купців жалують ся перед магістратом на товаришів торговельного цеху за кривди, які терплять православні в сій інституції. Останній 5-тий документ із 1674 р. вказує на випадок, як Поляки-колятори використовували свої права на користь увії.

„Дещо в музикальній акустики“ проф. К. Чайківського — популярно-науковий реферат про гармонічні тони, Пітагорейську скалю, консонанцію й диссонанцію.
Ів. Кревецький.

¹) Розвідка проф. Е. Макарушки вийшла також окремою відбиткою (Львів, 1908).

Мин. Торг. и Пром. Статистика несчастныхъ случаевъ съ рабочими въ промышленныхъ заведеніяхъ, подчиненныхъ надзору фабричной инспекціи за 1905 годъ, Спб., 1908, ст. 30+435.

Не вважаючи на те, що промислове життя Росії в 1905 р. носило цілком ненормальний характер, не вважаючи на те, що повсякчасні страйки примушували підприємців по кілька разів припиняти діяльність своїх підприємств, — число нещасливих випадків з робітниками протягом цього року не тільки не зменшилось, а ще зросло як абсолютно, так і відносно. Так, у київській фабричній окрузі абсолютне число нещасливих випадків виносило: р. 1902 — 3.344, р. 1903 — 4.091, р. 1904 — 4.001, а р. 1905 — вже 4.096. Так само в харківській фабричній окрузі число нещасливих випадків виносило: р. 1902 — 4.586, р. 1903 — 6.690, р. 1904 — 11.109, а р. 1905 — вже 13.094. Ще значнійше зросло відносне число нещасливих випадків. Так, у київській окрузі на 1.000 робітників припадало нещасливих випадків: р. 1902 — 17·3, р. 1903 — 20·8, р. 1904 — 21·5, а р. 1905 — вже 21·8. Так само в харківській окрузі на 1.000 робітників припадало нещасливих випадків: р. 1902 — 22·6, р. 1903 — 32·5, р. 1904 — 58·5, а р. 1905 — аж цілих 67·0.

Переходячи до аналізу даних про нещасливі випадки в 1905 р. у тій частині, в якій вони належать ся до України, ми знаходимо картину мало відмінну від тої, яку малює перед нами статистика нещасливих випадків за попередній 1904 рік. Абсолютні цифри мають такий вигляд. Усього підприємств під доглядом фабричної инспекції на Україні (9 губерній) було в даній році 2.419, на яких працювало 235.444 робітників обох полів. На категорії сі робітники поділялись так: дітей — 1.377 муш. і 727 женщ., підлітків — 14.574 муш. і 6.154 женщ., дорослих — 175.494 муш. і 27.075 женщ. Нещасливих випадків з ними робітниками всього трапилось 10.031, причім у групі дітей нещасливих випадків трапилось в 47 муш. і 26 женщ., у групі підлітків — в 550 муш. і 31 женщ. та в групі дорослих — в 9.095 муш. і 282 женщ.

Таким чином, пересічно по Україні на кожних 1.000 робітників припадало 42·55 нещасливих випадків, тоді як по цілій Росії сей коефіцієнт виносить тільки 32·0. Окремо між мущинами й жінками на Україні коефіцієнт нещасливих випадків поділяв ся в 1905 р. так: на кожних 1.000 робітників мушчин припадало 45 нещасливих випадків і на кожних 1.000 робітниць жінки — 10 нещасливих випадків. Таким чином, працю робітників мушчин на українських фабриках і заводах можна вважати в 4½ рази небезпечнійшою, ніж працю жінки.

Із поодиноких українських губерній числом нещасливих випадків

визначає ся Катеринославщина, де за даний рік трапилось 4.522 нещасливих випадків або коло половини всього числа нещасливих випадків на Україні. Се й цілком природно, бо, хоча Катеринославщина й уступає иншим укр. губерніям з боку числа підприємств і робітників, але зате там розвинені найбільш небезпечні для робітників промисли: гірничий і металургічний. Далі, великим числом нещасливих випадків визначає ся Херсонщина (2.246 вип. на 28.839 роб.), що, очевидно, також пояснює ся значним розвитком гірничого (Криворозький залізрудний басен) і металургічного промислів у сій губернії. З решти губерній одна тільки Харківщина дала більше тисячі нещасливих випадків, а саме 1.739 випадків. Що ж до решти українських губерній, то число нещасливих випадків у них порівнюючи незначне. Так, Київщина в своїми 62.087 робітниками (махімум для укр. губ.) дала всього 816 нещасливих випадків, Поділля — 299 вип., Чернігівщина — 222 вип., Волинь — 123 вип., Таврія — 37 і Полтавщина — 34 нещ. випадків.

Причини, від яких трапились нещасливі випадки, дуже різноманітні. Найбільше нещасливих випадків (2.233) трапилось від ручної нагрузки й вигрузки, піднімання, переноски й перевозки ваги. Далі йдуть нещастя від виконавчих механізмів з двигунами (2.075 вип.), нещастя від ручних інструментів і неудосягненого знаряддя — молотів, сокир заступів, кирок, ломів і т. п. (1.882 вип.) та від горючих, їдких, отруйчатих річей, газів, парів, розпалених металів і т. п. (1.075 випадків). Менше 1.000 випадків дали такі причини: перекинуті, завалені й підрубані предмети й будівлі — 707 нещ. вип., падіння з висоти, з підмостків, драбин, падіння в льохи, ями то-що — 388 вип., переїзд екіпажами, возами й т. д. — 306 вип., ліфти, елеватори, крани то-що — 302 вип., передачі й приводи — 228 вип. Менше ніж по 100 нещасливих випадків дали такі причини: залізнодорожні нещастя, переїзд вагонами та ин. — 52 вип., виконавчі механізми без двигунів — 49 вип., двигуни — 37 вип., парові котли, паропроводи, апарати нагрівані паром, вибухи то-що — 36 вип., звірі (товчки, удари, укуси і т. п. — 11 вип.) і вибухові речі, вибухи пороху, динаміту то-що — 8 вип. Нарешті, від невідомих причин сталось 639 нещасливих випадків.

Минаючи дуже цікаві самі по собі відомости про поділ нещасливих випадків між окремими місяцями, днями тижня й годинами доби, ми тут на хвилину зупинимо ся на даних про наслідки нещасливих випадків, бо се питання має інтерес не тільки теоретичний, але й практичний. Виявляєть ся, що з усіх нещасливих випадків, що трапились у 1905 р. з українськими робітниками, тимчасовою нездатністю до праці скінчилось 8.720 випадків, постійним неповним каліцтвом (неповна постійна нездатність до праці) — 1.261 випадків, смертю — 61 випадків і постійним

повним каліцтвом — 8 випадків. Невідомо чим скінчилось 48 випадків.

Останні цифри викликають дуже великі сумніви в докладности офіційної статистики. А ргіогі неможливо допустити, щоб на території 9 губерній в досить розвипеную промисловістю велико-капіталістичного типу за цілий рік було на смерть покалічено тільки 61 робітників, а покалічено навіки — лише... 8 робітників. Єдиний висновок, що випливає з знайомости з сими куріовними цифрами, вводить ся до того, що, очевидно, не про всі нещасливі випадки в фабричну інспекцію надсилають ся відомости. Таким чином, і загальну цифру нещасливих випадків, виведену нами на підставі сього видання для України (коло 10 тисяч), треба вважати значно низшою проти дійсности.

В рецензованім виданні знаходимо ще відомости про час слабування покалічених робітників, про поділ нещасливих випадків між поодинокими гадувлями промисловости, про вік покалічених то-що. Але се вже сфера „чистої статистики“, й тому за сими відомостями відсилаємо охочих до самого джерела.

М. Гехтер.

Видання й статі обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1908: Записки Українського Наукового Тов. в Київі

Літературно-Науковий Вістник

Діло

Рада

Руслан

Буковина

Учитель

Економіст

Нива

Бжолла

Наука.

В. Романовъ — Смердїй конь и смердъ, 1908.

П. Голубовскій — Интересный юридическій случай конца XI вѣка, 1907.

Н. Петровъ — О новооткрытой кievской монетѣ XIV вѣка, 1908.

Р. Gałkiewicz — Z archiwum Drohobusza, 1906.

А. Стороженко — Новыя подробности къ біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовскаго, 1906.

— Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами, 1906.

І. Левицкій — Городъ Путивль, 1902.

— Историческое прошлое города Сумъ, харьковской губернии, 1905.

С. Hallendorff — Handlingar angående konung August den starkes utrikespolitik före hans afsättning år 1704, 1908.

W. Tokarz — Pierwsze dezyderaty szlachty galicyjskiej, 1908.

А. Петровъ — Предѣлы угрорусской рѣчи въ 1773 г. по официальнымъ даннымъ, 1909.

П. Заболотскій — Очерки русскаго вліянія въ славянскихъ литературахъ новаго времени, 1908.

К. і Т. Mokłowsky — Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej, 1907.

Словарь української мови, вібр. ред. журн. „Кіевская Старина“, I, 1908.

В. Дубровський — Українсько-російський Словник, 1909.

П. Парашкевовъ — Погребальнитѣ обычаи у блъгаритѣ, 1907.

А. Wesselski — Heinrich Bebels Schwenke, 1907.

С. Рудницький — Кілька гадок про географічні екскурсії в середніх школах, 1908.

С. Кархут — Коротка історія засновання української прив. жіночої гімназії СС. Василянков у Львові, 1907.

О. Бережницька — Гімназія як середник висшого образования жіноцтва, 1907.

Е. Макарушка — Граматика Мелетія Смотрицького, 1908.

І. Мануляк — Причинок до рістні Карпат, 1905.

О. Целевич — До релігійних відносин перемисько самбірської дієцезії в рр. 1616—1674, 1906.

К. Чайківський — Дещо з музикальної акустики, 1907.

Статистика несчастныхъ случаевъ съ рабочими въ промышленныхъ заведеніяхъ за 1905 г., 1908.

Publikationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supiňskij-Gasse, 17.

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševskij, bis jetzt erschienen Bde I—LXXXVII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. Elf Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istorično-filozofičnoj sekcyi) B. I—IV u. VI—XI enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskij (I. Teil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569), VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse im XIV—XVII Jahrh. Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4-50, VIII u. IX B. 4-50. Bd. X—XI 4-50 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.

2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.

3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg — 3 Kr. II Band: Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomie Galiziens im XVIII—XIX Jhd., — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840—5 Kr. IV Band: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien — 3 Kr.

4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.

5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.

6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

7. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt I Bd. Preis 3 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 10 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoj sekcyi), enthaltend: Bd. I und IV eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Konyskij, Preis à 3 Kr. Bd. II u. III Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Literatur, von Michael Dragomanov (erster Teil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskij, 6 Kr. B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Literatur von Michael Dragomanov (Zweiter Teil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX, Die Korrespondenz d. J. Holowačkyj, Preis 7 Kr.

Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämtliche Werke von J. v. Fed'kovič, Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke, 1A Teil, Preis 3 Kr., 2 Teil, Preis 3 Kr. Bd. VI—VII: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abteilungen, jede

unter einer besonderen Redaktion; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskij und Vlad. Levickij, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevič. Preis jeder Abteilung 2 Kr. Bände IX—XII à 5 Kr.

Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570); VIII B. Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1513—1630. Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV. Eschatologische Apokryphen, IV. B. V. Denkmäler der religiösen Polemik aus dem XVI—XVII Jh. Bdt. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II u. III à 5 Kronen.

3. Kotljarevskij, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Kommission publiziert:

1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 22 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII—XIII à 3 Kronen, Bd. V—VI, XVII—XIX u. XXII—XXIV à 4 Kr. Bd. XVI u. XXI—XXII à 6 Kr. 2. Bd. I enthält: M. Kramarenko, Weihnachtsfeier bei den Kosaken am Schwarzen Meer; M. Rozdol'skij, Galizische Volksmärchen aus Berlin, Bez. Brody; J. Šymčenko, Volksanekdoten aus der Ukraine; Programm zur Sammlung der Materialien über das ukrainisch-ruthenische Land und Volk . . . 3 Kr.

Bd. II, enthält: Vl. Hnatjuk, Die Leiermänner, ihre Lieder, Gebete, ihr Jargon usw. aus dem Bez. Bučac; G. Žatkovič, Ethnographische Skizzen aus Ungarisch-Ruthenien; M. Dykariv, Volksmärchen und Anekdoten der Kosaken am Schwarzen Meere . . . 3 Kr.

Bd. III und IV enth.: Vl. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch-Ruthenien (Legenden, Novellen, Märchen, Fabeln, Sagen, Anekdoten) 2 Bde 6 Kr. Bd. V, enthält: M. Dykariv, Volksgerüchte über die Zarenkrönung; M. Jendyk, Aus den Volkserinnerungen über die Fronarbeit; I. Franko, Huzulische Beschwörungen; Philaret Kolessa, Volksglaube im Dorfe Chodovyč, Stryjer Bez.; I. Franko, Volksglaube im Vorgebirgslande; R. Kaindl, Folkloristisches Material aus dem Munde der galizischer und der Bukoviner Ruthenen, und andere kleinere Beiträge . . . 4 Kr.

Bd. VI enthält: V. Hnatjuk, Volksanekdoten der galizischen Ruthenen 4 Kr. Bd. VII enthält: J. Rozdol'skij, Galizisch-ruthenische Volksmärchen 2 Kr. Bd. VIII enthält: J. Rozdol'skij, Galizisch-ruthenische Volksschwänke (Novellen) . . . 2 Kr.

Bd. IX enthält: Vl. Hnatjuk, Ethnographische Materialien aus Ungarisch-Ruthenien, Bd. III (I. Materialien aus den Komitaten Zemplin, Saros, Zips; II. Volkslieder aus der Bačka) . . . 3 Kr.

Bd. X enthält: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. I, Heft 1: A — vidaty) . . . 4 Kr. Bd. XI enthält: Ivan Kolessa, Galizisch-ruthenische Volkslieder aus dem Dorfe Chodovyč, Bez. Stryj, mit Noten . . . 5 Kr.

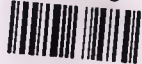
Bd. XII—XIII enthält: Vl. Hnatjuk, Galizisch-ruthenische Volkslegenden, 2 Bde . . . 6 Kr.

Bd. XIV enthält: Vl. Lesevič, Ukrainische Volkserzählungen . . . 4 Kr. Bd. XV enthält: Vl. Hnatjuk, Materialien zur galizisch-ruthenischen Dämonologie . . . 4 Kr.

Bd. XVI enthält: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gesammelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. I, Heft 2: Vidaty — djity) . . . 5 Kr.

Bde XVII—XIX enthalten: Vl. Hnatjuk, Kolomejken (2 oder 4-zählige Volkslieder) . . . à 4 Kr.

НБ ПНУС



249175

Bde XXI—XXII enthalten: St. Ljudkevyc, Galizisch-ruthenische Volksdichten, T. I—II

Bde XXIII—XXV enthalten: Galizisch-ruthenische Volkssprichwörter, gemelt, geordnet und erklärt von Ivan Franko (Bd. II, Hefte 1—2: I Pjatj)

2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie. Bd. I, Preis 8 Kr. (Er enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudza, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen. Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Kantonen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Teil). Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Teil). Bd. VII. Die Huzulen (vierten Teil) 6 Kr. Bde. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und Bd. X (enthält Abhandlungen über anthropologische Messungen des ukrain. Volksstammes Huzulen, samt XII Taf. und 1 Karte, über die Kleidung der Bojken (samt XXXII Taf.) und 5 neue Aufzeichnungen von ukrain. Hochzeitsbräuchen und Liedern).

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahr. Bis jetzt erschienen N. 1—36 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Sevčenko-Gesellschaft in Lemberg, Ringplatz, 10 vorrätig.

НБ ПНУС



249175